Тарас Гушча – Якуб Колас

У глыбі Палесься

Беларускае
Дзяржаўнае Выдавецтва

ТАРАС ГУШЧА—ЯКУБ КОЛАС

1

У ГЛЫБІ ПАЛЕСЬСЯ

АПОВЕСЬЦЬ

БЕЛАРУСКАЕ ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА
МЕНСК—1927

БДВ № 345.
Галоўлітбел № 25721
1-ая дзярж. друк. Заказ № 484. У ліку 3.000 экз.

НА БАЦЬКАЎШЧЫНЕ

I

На прастор, на шырокі прастор!

Я люблю гэтыя прасторы, люблю неаглядныя, ружовасінія далі іх, поўныя жыцьця, малюнковасьці, рознастайнасьці тонаў зямлі і неба, дзе так многа разгону для тваіх вачэй, дзе мудрая маўклівасьць далячыні, атуліўшыся танюсенькаю наміткаю сінечы, думае нейкую адвечную сваю думку і так моцна парывае душу зазірнуць за заслону гэтай мудрасьці, каб пазнаць яе таямніцы. Я люблю гэтыя далі, дзе ласкавапрыветнае сонца разьлівае свой усьмех і так пяшчотна праводзіць мяцёлачкаю сваіх праменьняў па твары зямлі і лёгкімі ветрыкамі калыша на гольках зялёнае лісьце, расчэсвае і блутае косы кучаравым хвоям і гойдае над полем срэбнашэрае жыта, кожны момант пераліваючы яго жывыя рухлівыя цені і асьвятленьне, як бы выганяючы з зямлі ільнянадымную, бясконцую, нясупынную плынь.

Я люблю гэтыя прасторы, дзе параскіданы людзкія сялібы з іх гаспадарліва абсталяванымі дворыкамі, з іх нізкімі хаткамі, верабінамі, ліпамі, вязамі і клёнамі, з іх палеткамі, дзе праходзіць сялянскае жыцьцё з яго трывогамі і надзеямі, з яго радасьцямі і смуткам і дзе маўклівыя сялянскія думкі зьліваюцца з думкамі прастораў.

Я люблю гэтыя далі, калі над імі разьнімае свае крыльлі грозная хмара і выкочвае вялізарныя, златарунныя клубкі, кідаючы гняўлівыя цені на сутокі неба і зямлі, разьліваючы громы і трасучы зацятую немасьць прастораў.

Будзе бура, павінна быць навальніца...

Ласка і гнеў, ціша і бура! Я вітаю вас, калі вы прыходзіце ў сваім часе, калі выконваеце вы адвечную волю жыцьця.

На простор, на шырокі простор!

За Сяльцом дарога крута паварочвала на гатку з мосьцікам праз Целяшоў Дуб і зараз-жа падымалася на горку ў лес.

Вечарэла. З балот пацягнула цёплаю вільгацьцю. Над лозамі, лявей, расьсьцілаўся бялявы туман. У алешнічку пры лесе засьвістаў салавей. А лес, нярухліва разьвесіўшы свае галіны, маўкліва слухаў гэты гімн вясьне і маладому жыцьцю.

Лабановіч апошні раз зірнуў на Цельшына. Мільгатнулі высокія грушы ў каронах белага цьвету, капліčка на панурых могілках, аднатонна-шэрыя стрэхі цельшынскіх будынкаў, школа і пры ёй высачэзны крыж, дом пана падлоўчага, а за сялом вятрак з паднятымі і занямелымі ў вячэрняй цішы крыльлямі. Здавалася, яшчэ большае зьдзіўленьне адбівалася ў яго постаці, так добра знаёмай Лабановічу.

Пуста і няветла там...

І нейкая вострая боль адчулася ў сэрцы маладога настаўніка, а вобраз панны Ядвісі яшчэ яскравей устаў у яго вачох.

Яна была,—і там было жыцьцё, там жыла радасьць, нейкая паўната гэтага маладога жыцьця. А цяпер яе няма там,—і ўсё патускнела, як-бы замерла...

І чаму гэта сталася так? Чаму?

А можа яно так і лепей...

І тым ня менней, пачуцьцё нейкай крыўды аставалася ў яго сэрцы.

Дарога ўвайшла ў лес.

Цельшына, школа і дом пана падлоўчага, заслоненыя лесам, асталіся ззаду.

Няўжо назаўсёды?

І штось смутна-журботнае, нібы пахавальны звон, адчулася ў гэтым бясслоўным пытаньні...

Лабановіч папраўіўся на возе, дастаў папяросы.

— Закурым, дзядзька Раман, каб дома ня журыліся.

Хацелася пагаварыць, адыйсьціся з думкамі ад гэтага смутна-балючага настрою, палажыць мяжу пражытаму жыцьцю і гэтаму адчуваньню.

Дзядзька Раман, шырокі ў плячах мужчына, ахвотна павярнуўся да настаўніка, засьвяціўшыся прыветнаю ўсьмешкаю, і загрубелымі пальцамі няспрытна ўзяў папяросу.

— А чаго журыціся?—азваўся ён:—дома, нябось, рады будуць пабачыць вас... Вы, пане настаўніку, на ўсё лета едзеце ад нас?

— Так, на ўсё лета, а можа і назусім.

— Зусім хочаце выбірацца?.. Э, пане настаўніку, трэба пажыць яшчэ ў нас. І дзеці палюбілі вас, і мы да вас прывыклі. Да вы-ж яшчэ і не разгледзіліся тут... Хіба-ж вам не спадабалася ў нас?

— Вось так, бачыце, і добра: пабыў сабе нядоўга—і далей. Хоць вачэй людзям не намазоліш. А месца мне тут вельмі падабаецца, і народ тутэйшы добры. Тым лепей папрыяцельску з людзьмі разьвітацца: самы лепшы госьць—той, хто ў госьцях не заседжваецца.

— Э, не: у вас, мабыць, другая прычына, калі вы хочаце пакідаць нас.

— Да я проста, як той цыган: ня люблю доўга на адным месцы заставацца.

— Ну, вядома,—чалавек шукае, дзе яму лепей,—тонам лёгкага папроку адказаў Раман:—а ў нас—праўда: што можа быць для вас цікавага? Але мы ня пусьцім вас: прыгавор напішам і ня пусьцім...

Но-о!—пагнаў ён коніка.

Конік весела пырхнуў, і рухавей застукалі калёсы па каранёх.

Пачынала цямнець. Побач дарогі пайшоў малады, сакавіты хвойнік. Хвойнік кончыўся, выехалі на вясёлую палянку. Па краёх стаяў рэдкі хваёвы лес. Збоку, направа, бегла чыгунка. Палянка зьмянілася зноў лесам. Лес, атулены мрокам і цішынёю, стаяў нярухліва. Заблісталі першыя зоркі.

— Мінём Яшукову гару, палавіна дарогі застанецца,— загаварыў дзядзька Раман.

— А ці далёка да Яшуковай гары?

— Вярсты яшчэ тры засталося.

— А скажэце, чаму гэтая гара Яшуковаю называецца?

— Да так яе ўжо даўно называюць у нас. Расказваюць людзі розныя байкі, але напэўна ніхто добра ня ведае. Тут, кажуць, пахаваны пан Яшук.

— А чаму-ж яго пахавалі тут, у глухім лесе?—дапытваўся Лабановіч.

— Да так, ужо тут памерці яму прышлося.

— А як ён памёр?

Лабановіч даўно чуў, як толькі прыехаў у Цельшына, назову гэтай гары. Але яму не ўдалося даведацца яе гісторыі-легэнды, хоць і ня раз распытоўваўся аб ёй у тутэйшых людзей. Цяпер-жа зноў абудзілася ў ім моцнае жаданьне, а разам з ім і надзея дачуцца аб гэтай гары.

— Э, пане настаўніку, ня варта проціў ночы і ўспамінаць аб ім: ліхі гэта быў пан—ну, так людзі кажуць. Да і сьмерць яго ня людзкая была. Вось так, бачыце, расказваюць людзі. Быў тут калісь маёнтак, і гэты лес, і балоты гэтыя належалі да таго маёнтку. А ў гэтым маёнтку жылі паны. І пераходзіў ён ад аднаго пана да другога. Усялякія былі паны—і добрыя, і ліхія. Апошні з іх роду і быў пан Яшук, ды такі ўжо вырадак, гвалтоўнік, што і сьвет ня бачыў такога. Зьдзекваўся з людзей, забіваў іх бізунамі і такія вытвараў штукі, што ўрэшце і зямлі цяжка стала насіць яго. Людзі цярпелі, бо думалі, што калі цярпець, то лягчэй ад гэтага будзе, дый баяліся пана. Але часамі і дзерава ня сьцерпіць і скіне галіну, каб прыбіць чалавека. На сьвеце ёсьць мера ўсяму. І тут так вось было. А пан гэты тое і рабіў, што або людзей катаваў, або баляваў, назганяўшы дзяўчат ды маладзіц, або на паляваньнях прападаў, ды так і прапаў на адным паляваньні. Кончылася паляваньне, збор трубіць пачалі, пазьбіраліся паны, а пана Яшука няма і няма. Шукаць пачалі, народу яшчэ больш пазганялі. А тут і бура такая паднялася, што лес крышыўся і стагнаў. І дагадаліся людзі, што пан напэўна павесіўся, бо з чаго-ж бы такая бура была? І толькі на трэці дзень знайшлі пана. Вісеў пан Яшук на лазовай вяроўцы паміж двух тоўстых асін. Асіны таўшчэзнаю вяроўкаю з лазы перавіты былі, а на гэтай вяроўцы гайдаў вецер пасінелы труп пана Яшука. Тут і пахавалі яго, і курган над ім насыпалі. Над балотам, калі

заўважылі, горка такая даўгаваценькая цягнецца. На гэтай горцы і курганок ёсьць невялікі. Вось і сталі людзі гару гэтую называць Яшуковаю гарою. За доўгія часы многа на сьвеце рабілася. А праўда гэта было ці не—ня ведаю.

— Яго павесілі, ці сам ён павесіўся?—спытаў настаўнік.

— А хто-ж яго ведае—даўно было гэта, але так баюць старыя людзі.

Гэта ціхая ноч, палеская глуш, агорнутая мракам, і гэты спакойны расказ дзядзькі Рамана мімаволі хілілі думку да народных легэнд і поэзіі, авеяных духам гэтых лясоў і прастэчаю веры паляшука. Лабановіч, здаволены расказам Рамана, крыху памаўчаў, а потым зноў запытаўся:

— Ну, а скажэце—тут, каля гэтае магілы, ніякіх такіх страхаў не здараецца?

Раман адказаў не адразу. Відаць, яму не хацелася, пад'яжджаючы да Яшуковай гары і ўночы, успамінаць аб страхах, і ён, каб ухіліцца ад простага адказу, прамовіў:

— Усяго не перaслухаеш, што людзі кажуць.

І, памаўчаўшы, дадаў:

— Хто баіцца, з тым і страхі здараюцца... А вось я вам скажу, пане настаўніку, такую праяву. Ёсьць у нас недалёка ад разьезду масток на чыгунцы. Каля гэтага мастка вось колькі ўжо чалавек машынаю зарэзала, і нават сабака адзін пад поезд папаў. І часта, хто ні йдзе ўночы, там штонебудзь здасца... Вось гэта што значыць?

— А што здавалася там?

— Да ўсякія штукі бывалі. Часамі там штось плюхціць, як-бы хто па балоце топчацца і зубамі чаўкае, або стагнаць пачне. І са мною там адно здарэньне было. Ішоў я на разьезд да свайго родзіча—вы яго ведаеце напэўна: Занька Язэп, стрэлачнікам служыць. А ўжо было і позна—трэці нумар прайшоў. Толькі гэта я мінаю масток, аж там, у кустох на балоце, як зашуміць, ну, здаецца, і лісьцё з кустоў усё пасыпалася! І раптам ціха стала. А ноч была спакойная—ні ветрыку. Дык ведаеце: мне вусьцішна зрабілася!

— Бачыш ты, якія праявы,—прамовіў Лабановіч.

Яму было крыху сьмешна, сьмешна ад гэтай наіўнай веры дзядзькі Рамана, але хацелася слухаць яго, хацелася ўнікнуць у яго псыхіку і яго вачамі зірнуць на зьявы прыроды.

Дзядзька Раман маўчаў, чакаючы, што скажа настаўнік.

— Вы, дзядзька Раман, вельмі добра самі растлумачылі гэтыя страхі: хто баіцца, з тым яны і налучаюцца. Страх жыве ў нас самых, мы самі ствараем і перадаём яго адзін другому. Незалежна-ж ад чалавека страху няма. У істоце кожнага страху ляжыць наша няведаньне, наша цемната. Страх і цемната— неразлучныя прыяцелі. І паскольку мы ня ведаем прычыны тае ці іншае зьявы і ня зможам паставіць сябе вышэй ад іх, падпарадкаваць іх нашаму людзкому розуму, да таго часу мы і будзем адчуваць страх. Сам-жа па сабе страх, як нейкая незалежная сіла, гэта ня больш і ня менш, як нашае глупства.

— Вось і Яшукова гара,—прамовіў Раман і паказаў улева.

Гара вельмі няясна вырысоўвалася з мроку. Далей за ёю скрозь галіны лесу прасьвечвалася на начным небе шырокае балота. Дарога павярнула досыць крута ķ пераезду. Перад самым пераездам стаяў крутаверхі клён у шапцы густога маладога лісьця. Пад ім было цёмна-цёмна. Мінулі клён. Калёсы гучна загрукалі па мосьціку перад самымі рэйкамі. З другога боку чыгункі стаяла будка. Цёмныя вокны зірнулі панура. Лабановіч чамусь зьвярнуў на іх увагу, якбы хочучы замацаваць іх у сваёй памяці. Для чаго?.. Да хіба-ж пытае цень ад хмаркі, чаму прабягае яна тут, а ня там?

У лесе стала яшчэ больш глуха, больш ціха і вільготна. Хацелася ўглыбіцца ў сябе самога, аддацца плыні сваіх дум. Усплывалі вобразы пражытага, няясна вынікалі новыя. Ноч і цішыня соннага лесу, балот агортвалі душу сваім спакоем. Крыху было смутна. Нейкі жаль закрадаўся ў сэрца— можа аб тым, што было, ды сплыло і чаго назад ня вернеш. Але ўперадзе было яшчэ многа цікавага, нязьведанага, бо гэта-ж толькі адна мяжа, за якою разгортваюцца новыя краіны жыцьця, новыя хвалі яго вечнай плыні. А гэтая ноч і гэтая дарога—апошні момант мяжы.

II

Заснуць у гэту ноч ня прышлося.

У вагоне было цесна і душна. Увесь час язды Лабановіч стаяў у карыдорчыку перад адчыненым акном. Дружна грукацелі калёсы. Іх грук зьліваўся часамі ў нейкія дзіўныя сьпевы, і варта было толькі даць ім словы, каб яны зараз-жа выстукалі і мотыў да іх. Або наадварот: іх мотыў выклікаў гэтыя словы. Адзін час, здавалася, калёсы казалі:

— У-ця-кай!.. У-ця-кай!.. У-ця-кай!..

І так без канца ўсё адны і тыя-ж словы. Надакучала слухаць. Лабановіч хацеў ня чуць іх, а яны ўпарта лезьлі ў вушы: уцякай! уцякай! уцякай! Каму казалі яны гэта: сабе ці яму? Ён пазіраў на прыдарожныя малюнкі. Але ў чорным нярухлівым пылу цемнаты яны вырысоўваліся вельмі цьмяна. Беглі-адступалі ўзад дрэвы, балоты з іх нязьменнымі купінамі, з купчастымі лозамі і бліскучымі стужкамі вады. Заліваліся нейкім незразумелым сьмехам калёсы, прабягаючы кароценкія мосьцікі, ды зноў пачыналі песьню. Цяпер яны выстуквалі:

— Дзы-лін-бом!—купляй мак!—за тры грошы!—або так!..

Адно і тое, адно і тое. Ну, проста як-бы насьмяхаліся. толькі тады, калі поезд падыходзіў да разьезду або да станцыі, яны зьмянялі свой рытм і казалі ўжо нешта зусім нявыразнае.

Разам з прыдарожнымі дробнымі малюнкамі, з якіх складалася гэтая палеская краіна, і ўся яна, гэтая краіна, паволі адыходзіла і адыходзіла, саступаючы месца больш сьветлым больш вясёлым пэйзажам Беларусі.

Разьвіднялася.

Як лагодная ўсьмешка, заясьнелася неба на ўсходзе, заясьнелася і паружавела. Прасторы зямлі шырыліся, разгортваючы свае малюнкі-чары. І хто не паддасца гэтым чарам?

Палесьсе засталося дзесь ззаду. Другая краіна, другія малюнкі. Мясцамі расьсьцілаліся прасторныя даліны рэчак, а самі рэчкі пакручастымі завітушкамі вельмі прыгожа вырысоўваліся ў сваіх высокіх беражкох. Над гэтымі далінамі ўзьнімаліся роўненька акруглены скаты ўзгоркаў, аздобленыя сьве-

жаю зеленьню маладой ярыны. На маладых аксамітных усходах палёў, на прыдарожнай траве, сакавіта-жыцьцёвай, на лісьцях кустоў, нібы тыя брыльлянты, буйніліся багатыя росы. Выступалі цёмна-сінія сьцены высокіх лясоў, прыгожа раскіданых на гэтых бясконцых прасторах зямлі. І нейкая радасьць жыцьця была разьліта ў прыродзе. Пульс гэтай жыцьцёрадаснасьці біўся ў кожным моманце часу, у кожным куточку гэтых вясёлых прастораў. На полі сям-там паказаліся людзі з сахамі і плугамі. У прасторах надзем'я замільгалі вольныя пташкі. Вось побач з поездам ляціць варона, нібы ёй хочацца паспрачацца ў быстрыні з ім. Ляціць доўга, паволі адстае, зварочвае кудысь у бок і зьнікае. Дзень зачаўся.

Лабановіч пільна ўглядаецца ў гэтыя далі, у гэтыя ўсё новыя і новыя малюнкі. Спаць яму зусім ня хочацца. Ён адчувае, што чым далей адыходзіць ён ад Палесься, тым меншую ўладу маюць над ім і яго чары. Тое, што так моцна захапіла яго там, што непакоіла яго мысьлі,—усё яно заціхала, як бы ніжэй асядала на дно душы. У яго цяпер было такое адчуваньне, як-бы ён толькі-што пачаў ачуньваць пасьля нейкай хваробы.

„Дарога, вандроўка—самае лепшае лякарства ад усякіх напасьцяй",—зазначае сам сабе Лабановіч і сам сабе ціха ўсьміхаецца.

У гадзін адзінаццаць раніцы ён вышаў з поезда з сваімі двома чамаданчыкамі. Некалькі местачковых балаголаў апанавалі Лабановіча і цягнулі яго кожны на сваю хурманку, вырываючы з рук чамаданы. Але ехаць ён ня хоча: навошта на такое глупства грошы траціць, калі чамаданы можна пакінуць у стоража, блага стораж—добры знаёмы, а самому пехатом пайсьці? Ён так і зрабіў: будуць у мястэчка з дому ехаць—і чамаданы забяруць.

Мінут праз пяць сустрэчны пасажырскі поезд прышоў. Лабановіч намерыўся ўжо зрушыць у дарогу, аж чуе—аклікае нехта, сэмінарскаю мянушкаю называе:

— Стары! Стары!

Азірнуўся—зямляк-аднакашнік, Алесь Садовіч. Ідзе-калываецца, чамадан з расьпёртымі бакамі тарабаніць, а праз

плячо накідка зьвешваецца. На смуглым твары разліваецца самы шчасьлівы сьмех.

Лабановіч шпарка пайшоў яму насустрэч, нязвычайна рады нечаканаму спатканьню. Прыяцелі спыніліся, пaглядзелі адзін аднаму ў вочы.

— Га-га-га-га!—басістым сьмехам загрымеў на ўсю станцыю Садовіч.

— Ня сьмейся, Бас, бо ў сківіцу дам!

Сябры шчыра абняліся. Блізка году яны ня бачыліся і за гэты час значна зьмяніліся і галоўным чынам зьмяніліся тым, што з сэмінарскіх скур павылузваліся.

— На лета прыехаў?

— На лета. А ты?

— Няхай яно згарыць. І я, брат, на лета да бацькі... Уцёк, можна сказаць,—прамовіў Садовіч.

Зноў апанавалі балаголы і пачалі іх тузаць. Ледзьве адбіліся ад іх.

— Пехатом пойдзем, Алесь, а чамадан Марозу нясі—там і мае ляжаць.

Аддаўшы чамаданы пад ахову стоража, юнакі-настаўнікі пусьціліся ў дарогу. Усяе дарогі было вёрст сем-восем. Ішлі весела. Ідучы, дзяліліся сваімі ўражаньнямі, навінамі, і гаворка іх часта перарывалася дружным сьмехам.

Мінулі пераезд.

— Стой, старына: прысядзем, дружа!

— Давай прысядзем.

Яны зьвярнулі з дарогі, выбралі слаўную мясьцінку—зялёны грудок сярод жоўценькага пясочку—і спыніліся. З аднаго боку перад імі ляжала досыць убогае тарпяное балота, як пабіты воспаю твар. Нізенькія кусьцікі, хірлявыя алешынкі ў перамежку з ялаўцамі кучкамі раскідаліся па балоце. Па другі бок дарогі цягнуліся пяшчаныя груды. Купінкі белага моху, яловец, разложыстыя нізенькія хвойкі дадавалі характар нейкай маркоты гэтаму пэйзажыку.

Садовіч разаслаў сваю накідку.

— Лажыся, брат!—сказаў ён і выцягнуўся на сьпіне, упёршыся абцасам у пясок.

— Эх, Стары, добра, брат, расьцягнуцца на сваёй роднай зямлі, ляжаць і лічыць, колькі вёрст да неба.

— Адным словам, хоць на кароткі час Манілавым зрабіцца,—дадаў Лабановіч.

Хвілінку паляжалі моўчкі.

— А я, брат, ня спаў усю гэтую ноч.

— Гэ,—загуў басам Алесь:—ці адну ноч ня спаў я! Няхай яно, брат, запаветрае.

— Што-ж ты рабіў, у карты дуў?

— Усяго, брат, было: і карты, і піятыка, і ўсякая трасца. Вось-жа я і ўцёк ад усяго гэтага. Абрыдзела і астачарцела.

У голасе Садовіча пачуліся ноткі нездаваленьня і расчараваньня сваім маладым настаўніцкім жыцьцём і тэю абстаноўкаю ў якой прыходзілася жыць.

— Думаю пераводзіцца ў другое месца і ўзяць ужо сябе ў рукі, а то гэтыя зборышчы, гарэлка, карты і ўся гэтая местачковая брудота зацягнуць зусім. І самае важнае—ніякае стравы для галавы. Ня чытаў нічога і школу апусьціў.. Бесхарактарны я, брат Стары,—на тон самабічаваньня зьехаў Садовіч:—але пераеду ў другую школу, тады, брат, шабаш. Я ўжо намеціў сабе праграму—гатавацца буду за курс гімназіі.

Садовіч энэргічна перавярнуўся на бок і сьмела зірнуў на сябра. Вочы яго загарэліся, і ўся выраза твару сьвяцілася рашучасьцю.

— Ты не прападзеш, Алесь,—паддаў яму духу Лабановіч:—усе мы, браток, напэўна, за першы год настаўніцтва многа навучыліся мудрасьці жыцьця. Самае галоўнае, друг ты мой, гэта тое, каб ня ўтраціць усьведамленьня сваіх памылак... Крытыка і самакрытыка.

— Правільна, Старына,—падхапіў Садовіч:—трэба-ж, брат, знайсьці ў жыцьці нешта такое, што дадавала-б сэнсу гэтаму жыцьцю. Трэба перш за ўсё пашырыць свой кругагляд, выблутацца з гэтага павуценьня, што засланяе разумнае жыцьцё.

Сябры захапіліся гэтаю тэмаю. Але іх разважаньне вярцелася ў замкнутым крузе агульных пытаньняў моралі, ідэа-

лізму і ў няясным парываньні да „разумнага“ жыцьця. Усе-ж дарогі, якія маглі-б прывесьці іх да выйсьця з гэтага зачарованага кругу, для іх былі няясны—іх шчыльна і моцна загрузіла сэмінарская навука і сэмінарскае выхаваньне. Яны ня бачылі таго палітычнага ўціску і соцыяльнага зла, якімі было забіта і прыдушана жыцьцё. Трэба было саматугам працярэбліваць гэтыя дарогі, але дзеля гэтага трэба было так ці іначай узыйсьці на іх.

Гэтае разважаньне мела для іх ужо тое значэньне, што яно падмацавала іх у шуканьнях чагось новага, асэнсованага і падымала іх над забрасьнявелым балотам грамадзкага жыцьця; гэтае разважаньне падтрымала той агонь, які не дае памерці і заглухнуць чалавеку для гэтай грамадзкай работы,—адным словам, яно было як-бы моральнаю чысткаю, якая ніколі ня шкодзіць чалавеку.

— Так, брат Алесь, нам трэба шчыльней злучыцца, пісаць адзін аднаму, часьцей рабіць паверкі самым сабе і часад-часу запытаць сябе: „Ці ёсьць яшчэ порах у парахаўніцах?“.

— Ёсьць!—заўзята адказаў Садовіч.

Ён зусім настроіўся на ваяцкі лад і ўсё мацней усталёўваўся на сваіх новых позыцыях—парваць усякія зносіны з мястэчковай кампаніяй і жыць „разумна“.

— А то сап'ешся і прападзеш, як цюцька.

Успомнілі сваіх сяброў-аднакашнікаў, знаёмых маладых настаўнікаў. Многа аб якіх ня мелі вестак.

— А ведаеш ты нашага Івана „Тарпака“? Гэта ты, здаецца, ахрысьціў яго Тарпаком?—запытаўся Садовіч і весела засьмяяўся.

— Не, ня чуў аб ім. А што?

— Пацешны хлопец. Перш за ўсё атэістым зрабіўся і нікога прызнаваць ня хоча. Назначылі яго ня то ў Апечкі, ня то ў Зарубежжа. Там ужо нікога няма, адзін, як палец. Завёў сабе з бабамі шашні, гуляк на сяле знайшоў, кампанію завёў з імі. Трэба было раз выпіць, а ня было за што. Дык ён узяў ды прапіў Ісуса Хрыста: за кварту гарэлкі аддаў мужыку школьны абраз.

— Калі — кажа — ён ёсьць сапраўды бог, то зноў у школу вернецца. Вось які наш Іван!..

— Да гэтага ад яго можна спадзявацца,—заўважыў Лабановіч.

— А цяпер мяркуецца цара з царыцаю праліць і ехаць у Амэрыку.

Павядзеньне Івана Тарпака разьвесяліла маладых настаўнікаў. Пры гэтым успомнілі яго сэмінарскую біографію.

Гэта быў здольны хлопец, але страшэнны гультай, трымаўся з усімі незалежна, да лекцый гатаваўся слаба. А калі яго выклікалі да дошкі і ён пачынаў зьбівацца, то на ўвагі настаўнікаў звычайна адказваў:

— Я спужаўся,—і пры гэтым рабіў міну зусім перапалоханага чалавека.

Хлопец ён быў здаравенны, грудасты, шырокаплечы і гэтыя яго „пярэпалахі" выклікалі агульны сьмех. Адзін з настаўнікаў, акінуўшы поглядам яго фігуру, сказаў яму:

— Да чаго-ж табе пужацца? Ты-ж можаш сьцерці мяне ў парашок.

І тым ня меней на гэтых пярэпалахах Іван Тарпак шчасьліва даехаў да канца сэмінарскага курсу.

Сонца зьвярнула з поўдня, было досыць горача. Садовіч сеў на сваёй накідцы, зірнуў на дарогу і сказаў:

— Што, Стары, пойдзем можа?

— Давай будзем рухацца.

Зрабілі кароткую нараду, якою дарогаю ім пайсьці дамоў, бо дарог было некалькі. Кожная з гэтых дарог мела свае пэўныя перавагі ў параўнаньні з другімі і чым-небудзь уступала другім.

— А ведаеш ты што,—сказаў Лабановіч:—а давай пойдзем на Панямонь? Зробім там прывал...

— А гэта ідэя!—падхапіў Садовіч:—і ўжо калі на тое пайшло, то давай зойдзем там да Шырокага. Ён мне, гад, яшчэ з каляд астаўся вінен тры рублі картачнага доўгу.

— Ідзе,—адгукнуўся Лабановіч.

Сябры падняліся, папраўлілі свае гарнітуры і павярнулі на Панямонь.

III

Мястэчка Панямонь—прашу ня зьмешваць яго з другою Панямоньню—было ў трох вярстах ад станцыі, а можа нават і меней. Гэта ўжо старое мястэчка. Стаіць яно ў прыгожым месьце над Нёмнам, на шырокім гасьцінцы, што ідзе з Нясьвіжа на Менск. Калі падняцца на вапельную гару, а яна тут-жа, крыху на захад ад мястэчка, і зірнуць у бок Нёмана, то перад вамі разгорнецца найпрыгажэйшая панорама. Улева ад вас будзе жалезная дарога, мост цераз Нёман. А як прыгожа выглядае адгэтуль Нёман! Як выцягнутае срэбнае вужышча з дзесяткамі, сотнямі, тысячамі прыгожа акругленых кален-нартоў, павіваецца, бы пасьмейваецца на сонцы, стары наравісты Нёман у сваіх высокіх берагоў, атуленых лозамі і пахучымі травамі-зельлем, далінамі-лугамі, полем-узгоркамі з залатымі або беласьнежнымі скатамі сваіх пяскоў,.. Сьмела кажу: мала дзе знойдзеце вы такіх прыгожых рэчак, як Нёман. Лявей жалезнай дарогі другое мястэчка, яшчэ большае за Панямонь, хоць і Панямонь мястэчка не малое. А сама гэтая вапельная гара! А Сіняўскі гай!.. Хіба толькі той не паддасца чарам іх хараства, хто ў хараастве нічога ня кеміць.

У мястэчку Панямонь многа розных выдатных будынкаў і ўстаноў. Тут ёсьць цагляная лазьня, цэрква сьв. Магдалены, два млыны, дзьве школы, сінагога, касьцёл і камяніца Базыля Трайчанскага. Але вы яго напэўна ня ўсе ведаеце. А шкода: чалавек ён слаўны, настаўнік і грамадзкі дзеяч. Адным словам, мястэчка вельмі выдатнае, і калі, бывала, уваходзіш у яго, то несьвядома пачынаеш прасякацца вялікаю да яго павагаю і пашанаю.

Заслугоўваюць увагі і самі панямонцы. Гэта ўсё мілыя і добрыя людзі, і многа ў іх далікацтва. Калі іх моцна што зьдзівіць, то сваё зьдзіўленьне—а гавораць яны борзьдзенька—выказваюць так:

— Ва! ва!

Пры гэтым некаторыя дабаўляюць „браток ты мой“. Але ў слове „браток“ літару „а“ вымаўляюць, як „ы“, і такім чынам яны кажуць:

— Ва! ва! брыток ты мой.

Вось у гэтае мястэчка і накіраваліся нашы вандроўнікі— Лабановіч і Садовіч.

Прайшлі жалезны мост, спусьціліся з высокага насыпу і пайшлі берагам Нёмана. Чыстая нёмнавая вада, жоўценькі пясочак на дне, прыгожы беражок,—усё гэта вабіла такою спакусаю, што маладыя настаўнікі змушаны былі спыніцца. Сам Нёман, здавалася, сказаў ім:

— А можа-б вы, хлопцы, пакупаліся?

І, ня гледзячы на тое, што час для купаньня быў зараньні, бо каноплі былі яшчэ не настолькі высокія, каб у іх магла схавацца варона*), настаўнікі з вялікаю прыемнасьцю выкупаліся, папесьціўшы голае цела на гарачым пяску прыбярэжжа, асьвяжыліся і пачуліся, як ня трэба лепей, пасьля чаго ўжо пайшлі ў Панямонь, малайцы малайцамі.

У той час, калі яны купаліся, на ганку фэльчарскага пункту сядзеў гурток панямонскай інтэлігенцыі. Гэта была група найболей дзейных карцёжнікаў, самых што называецца заядлых канаводаў. Тут быў сам фэльчар, Мікіта Найдус, зухаваты хлопец-пранырa, проціў яго сядзеў валасны старшыня, Брыль Язэп, нізенькі, кругленькі чалавечак накшталт францускае булкі, з носам драпежніка. У колах карцёжнікаў ён больш быў вядомы пад мянушкаю „Акула". Так назваў яго Тарас Іванавіч Шырокі. Гэты яго „хрышчоны бацька" сядзеў тут-жа радам з ім. Шырокі—тутэйшы настаўнік. Ён быў загадчыкам двухклясавае школы і быў шырокім ня толькі па прозьвішчу, але і па сваёй фігуры, і па сваёй натуры, і нават па размаху ігры ў карты.

Яны зрэдка перакідаліся кароткімі сказамі. Але відаць было па іх тварах, што яны даўно ўжо прыгледзеліся адны другім і што ім чагось бракавала. Душы іх знаходзіліся ў стане тамленьня і праглі дзейнасьці, шукалі вострасьці адчуваньня, але выхаду не знаходзілі. Шырокі задуменна пазіраў кудысь у прасторы. Найдус ціхенька пасьвістываў і барабаніў пальцамі, а Брыль Язэп паварочваў драпежніцкі свой нос направа і налева. Ён першы заўважыў маладых вандроўнікаў.

---

*) У народзе ёсьць такая прымета, што купацца можна толькі тады, калі каноплі падрастуць настолькі, што ў іх можа схавацца варона.

— Хто-ж гэта такія?

Увага трох прыяцеляў спынілася на незнаёмых падарожных. А тыя ў сваю чаргу пазіралі на гэтых трох і, як відаць, яшчэ здалёк пазналі іх.

Напрактыкаванае вока Шырокага адразу аднесла гасьцей да належнай катэгорыі.

— Пэдагогі!—сказаў ён, і голас яго ажыў, набыў зразу жыцьцёвую моц, а вочы яшчэ вастрэй уставіліся ў маладых хлопцаў: хацелася-ж і пазнаць іх. І толькі тады, калі Лабановіч і Садовіч шырокімі ўзмахамі рук паднялі свае шапкі і артыстычна пакланіліся кампаніі панямонцаў, Шырокі ажыў яшчэ больш. Ён схваціўся з месца, дзябёлая фігура яго рэзка калыхнулася, здрыгануўшы ганак, і зычным голасам прывітаў Шырокі маладых настаўнікаў.

— А галубчыкі-ж мае! Адкуль-жа гэта вы?

Шырокі размашыста рушыўся на спатканьне гасьцям, прычым жывот яго закалыхаўся, як човен на вадзе. Па чарзе абняў ён аднаго і другога госьця. А госьці, абнятыя Шырокім, як бы на момант зьнікалі з вачэй: яны закрываліся фігураю Шырокага і трацiліся ў ёй.

— Вот люблю свайго брата настаўніка! Гэта—соль зямлі!—крыкнуў ён, зірнуўшы на фэльчара і старшыню.

Шырокі выказваў усе адзнакі нястрыманага руху, парывістай, стыхійнай радасьці і буйства: спатканьне з калегамі прывяло яго ў гэты надзвычайны стан душы.

— Пакланіся ім ніжэй, гулугала ты!—накінуўся Шырокі на старшыню, і ў той час, калі старшыня вітаўся з настаўнікамі, ён ухапіў яго за карк і гнуў яго галаву.

— Гэта—сьвятыя мучанікі за ідэю народнае асьветы, ня тое, што ты, камінар ты цёмны: толькі тое і робіш, што за нядоімкі апошнюю цялушку цягнеш з двара, або ты, рыцынная душа: стружа чалавека жывот, а ты з яго рыцынаю пазалеташняе выганяеш.

— Не чапай ты ўжо лепш мэдыцыны: нічога ты ў ёй не разумеш,—заступіўся фэльчар за сваю профэсію.

Зьняважліва глянуў Шырокі на фэльчара, галавою паківаў.

— Да хіба-ж я проціў мэдыцыны кажу? Трубка ты гутаперчавая.

Словам, Тарас Іванавіч Шырокі разышоўся на радасьці, што калег спаткаў, бо толькі ў сваіх калегах ён бачыў сапраўдных людзей, з каторымі адчуваеш сябе, як з братамі.

Зьяўленьне тут новых людзей прынесла значнае ажыўленьне: Найдус і Брыль таксама заварушыліся, бо была надзея перакінуцца картамі з дарагімі гасьцямі.

Азірнуўшы спатайка маладых настаўнікаў, Брыль, здавалася, абнюхаў іх кішэні, але гэты агляд ня выклікаў вялікіх надзей на скарбы, бо настаўнікі былі адзеты ня надта фарсіста. Ну, але гэта ня так ужо важна, важна было тое, што каля новых людзей можна было сабраць кампанію. Брыль зараз-жа затарапіўся да воласьці, бо якраз трэба было яму адсылаць пошту і падпісаць паперы. Што-б там ні казаў Шырокі, а непадпісаная старшынёю папера з воласьці ня пойдзе. Ён разьвітаўся і на разьвітаньні перамігнуўся з Найдусам і Шырокім. Сэнс гэтых мігаў быў прыблізна такі: „банчок можна лічыць наладжаным. Склікай брацію".

Усё гэта зрабілася, разумеецца, вельмі борзда, мімаходам, між іншым.

— Чаго-ж мы будзем таптацца на ганку?—зноў парывіста загаманіў Шырокі:—ты, п'яўка, заклікай гасьцей ды па пляшку пасылай.

— Дальбог-жа няма за што!—і Найдус некалькі разоў пастукаў сябе кулаком у грудзі.

— Тфу!—плюнуў Шырокі і акінуў фэльчара зьняважлівым вокам.

— А нашто тая гарэлка?

— Кіньце вы гарэлку! Пасядзімо трохі,—і дадому...

— А браткі-ж мае родныя, куды дадому?! І ня думайце нават. Я рад, што сваіх братоў-настаўнікаў бачу: хоць душу адвесьці ёсьць з кім.

— А мы, прызнацца, і выбралі такую дарогу, каб Тараса Іванавіча ня мінуць.

— Малайцы, ей-ей малайцы!.. Пойдзем, хлопцы, да мяне!

Шырокі ўстаў, як-бы паравоз зрушыўся, узяў за рукі колег.

— Пойдзем!—пазваў ён і Найдуса.

— Мне да хворага зайсьці трэба.

— А чаго табе ісьці? Пашлі рыцыны—і ўсё.

— Я потым прыду.

— Дык прыходзь.

Шырокі і яго два колегі вышлі на пяшчаную вуліцу. Правей ад іх ішла яшчэ адна вуліца. На самым канцы яе стаяла камяніца Базыля Трайчанскага. Адгэтуль яна бадай што была і нявідна—яе закрывалі хаты, і толькі ґанак, вышклены рознастайнымі каляровымі шкельцамі, выступаў на вуліцу і якбы казаў, што камяніца—не якая-небудзь пустая мара, а рэальны здабытак рэальнага чалавека. Гэтая камяніца ў сваім часе была выдатнейшаю праяваю ў жыцьці Панямоньня. Аб ёй было многа гутаркі сярод панямонцаў, а сам яе ўласьнік параўноўваўся з суседнімі дваровымі панкамі—Пласкавіцкім, Дашкевічам і Лабоцкім. А Базыль, слухаючы гэта, толькі пазіраў з-пад казырка шырокаверхае настаўніцкае шапкі і дабрадушна пасьмейваўся. Разумеецца, пры такіх гутарках прабівалася людзкая зайздрасьць, бо ніхто з панямонцаў не адмовіўся-б ад такой камяніцы.

Прайшоўшы колькі крокаў, настаўнікі павярнулі ўлева. Мінулі кузьню. Лабановіч, ідучы каля кузьні, акінуў яе поглядам. Яму ўспомнілася, што ў гэтай кузьні спрытны каваль Хаім нацягаў шыны на іх колы, што ў гэтую кузьню не адзін раз прыяжджаў ён і прыходзіў з дзядзькам Марцінам па розных гаспадарскіх справах. І гэтая кузьня і само мястэчка тады нейк выглядалі падругому, рабілі большае ўражаньне, можа з тае прычыны, што ён тады быў малы. І яму стала чагось смутна, але гэты смутак быў мімалётны, няясны. Недалёка ад кузьні працякала малюсенькая рэчачка Панямонка, над катораю прыгожа нахіліліся крохкія шырокаверхія вербы, як-бы ўслухваючыся ў шолах і бульканьне малюпасенькіх хвалек Панямонкі.

Усю невялікую дарогу, хвілін на пяць хады, Шырокі не пераставаў у значна павышаным тоне расказваць аб затхласьці местачковага жыцьця, аб нікчэмнасьці інтарэсаў панямонскай інтэлігенцыі. Ён энэргічна махаў рукамі, пыхцеў, жаліўся на гарачыню, зьнімаў сваю белую шапку з двома

значкамі, бо ён быў кіраўніком двухклясавае школы, і хустачкаю цёр каротка астрыжаную галаву.

— І толькі калі сустрэнеш свайго брата-настаўніка, то пачуешся так, як-бы на цябе бліснуў промень сонца з-за хмар пасьля зацяжнай непагоды,—грымеў Шырокі ўжо каля весьнічак двара свае школы. І, як-бы абурыўшыся затхласьцю панямонскага жыцьця, ён з сілаю таўхануў нагою весьнічкі. Яны праразьліва-дзіка бразнуліся аб вароты, і настаўнікі ўзышлі на двор школы. Ступіўшы на ганак, Шырокі з шумам сеў на лаўку, адкінуўся, выцягнуў здаравенныя дзябелыя ногі і пагладзіў свой жывот-ночвы.

— Го-о-о, браткі-ж мае, утаміўся!

Лабановіч з Садовічам, зірнуўшы на жывот Тараса Іванавіча, ня ўтрывалі.

— Ну, брат, і жывот-жа ў цябе! Мусі-быць на дзесяць тысяч настаўнікаў другі такі ня знойдзецца.

Замест адказу Тарас Іванавіч толькі пашлёпаў па жываце з відам самаздаволеньня.

А жывот у яго быў выдатны. Не дарма-ж ён паслужыў тэмаю для творчасьці аднаго поэты. Гэты верш, напісаны невядомым поэтай, не адзін раз зачытваўся Шырокаму ў адпаведных выпадках жыцьця. Верш так і называўся:

ЖЫВОТ.

Эх, жывот ты жывот,
Каб ты жыцьця ня знаў,
І чаго ты за год
У сябе ня прымаў.
Бульбы пограб згнаіў
Засек жыта ты зьеў,
А давольны ня быў,
Яшчэ болей хацеў.

Шырокі змоўк у салодкім адпачынку, але гэта быў адзін толькі момант, і Тарас Іванавіч раптам усхапіўся, як той спуджаны арол.

— Жонка! жонка!—загукаў ён на ўвесь школьны двор.

На яго клік выбег сын яго Лёня, хлопчык гадкоў чатырох. Убачыўшы незнаёмых людзей, ён спыніўся, утаропіўся на іх сваімі яснымі вочкамі.

— Пазнаў ты мяне Лёня?—спытаў яго Лабановіч.

Лёня ўсьміхнуўся прыветным сьмехам і сказаў:

— Дзядзя, лазказы мне казку!

Сьледам за Лёнем вышла і жонка Шырокага, Вольга Сьцяпанаўна. Гэта была мілая і добрая жанчына. Яна вельмі была рада гасьцям.

— Ты ведаеш,—гэта самыя лепшыя людзі на сьвеце: гэта—настаўнікі!

— Ведаю, ведаю,—казала Вольга Сьцяпанаўна, а Тарас Іванавіч зноў разышоўся і ў натхненьні сказаў:

— Эх, каб я ня быў жанаты! Сьвет-бы я перавярнуў!

— Сьціхні ўжо ты,—сказала жонка:—пляце нямаведама што.

— Нічога ты не разумееш, галубка мая!

Вольга Сьцяпанаўна заклікала гасьцей у дом.

IV

Уваходзячы з гасьцямі ў свае апартамэнты, Шырокі расказаў, як да яго на кватэру зайшоў нядаўна жандар і, пабачыўшы пакоі, зьдзівіўся:

— „Какая популярность ваших комнат!“

Шырокі ўсім расказваў пра гэтага жандара і ўсякі раз заліваўся забіяцкім сьмехам. Так было і цяпер.

— Ну, жонка, шарганіся ты каля буфэту да ці ня знойдзеш там чаго.

Такую ўжо натуру меў Тарас Іванавіч. І здавалася дзіўным, каб чалавек яго комплекцыі быў здолен на гэтую рухавасьць і стыхійную бурлівасьць. У гэтым выпадку маладнякоўскае слова „бурапеністы“ падышло-б да яго, як ня трэба лепей.

Вольга Сьцяпанаўна вышла прыгатаваць стол. Лёня ўсеўся на каленях Лабановіча і слухаў казку пра бабу-ягу. Казка надзвычайна зацікавіла малога, асабліва калі Лабановіч пусьціўся на выдумкі і сказаў, што баба-яга бывае часамі маленькаю, як палец, а потым зноў расьце і прымае свой звычайны від, але ў самым цікавым месцы казкі Тарас Іванавіч грымнуў песьню:

„Три деревни два села
Восемь девок—один я“.

і заглушыў казку. Сын запротэставаў рэзка і крыкліва. Тарас Іванавіч толькі павярнуў галаву ў бок сына і, махаючы кулакамі, адбіваў тахт і сьпяваў далей. Сын закрычаў яшчэ грамчэй, каб у сваю чаргу заглушыць бацьку, а бацька, не паддаючыся сыну, падняўся на некалькі тонаў вышэй. Тады Лёня залемантаваў так, што на гэты лемант вышла Вольга Сьцяпанаўна—даведацца, што тут здарылася.

— Ну, дай-жа ты дзіцяці казку паслухаць! Добры бацька сам расказаў-бы, а ён і паслухаць не дае. Вось вар'ят ужо!

Тарас Іванавіч кінуў сьпяваць, заліўшыся багатырскім сьмехам, а потым сказаў да сына:

— Што-ж з цябе будзе, калі ты гадоў дарасьцеш? Цяпер ужо бацьку зламыцца не даеш, гад ты печаны!

І, павярнуўшы галаву да жонкі, дадаў:

— Вось і жаніся ты цяперашнім векам—у труну гатовы палажыць чалавека.

Жонка акінула фігуру мужа і ні то сярдзіта, ні то жартліва прамовіла:

— Ото дзіва: паложыш такога ў труну.

Шырокі зірнуў на гасьцей і з дакорам паківаў галавою.

— Вось як пабачыла маладых хлопцаў, дык хоча, каб я памёр.

Але ён раптам перайшоў на другую тэму і расказаў аб адным настаўніку. У гэтага настаўніка быў у хоры сьпявак, аб каторым ён казаў:

— Быў у мяне унісон. Вы ведаеце, што гэта быў за унісон!

І Тарас Іванавіч зноў задрыжаў ад сьмеху.

Не пераставаў ён тарахцець і тады, калі селі за стол. У вольгі Сьцяпанаўны знайшлося па чарцы. Смачная наліўка дзесь была прыхавана так, што аб ёй і ня ведаў Тарас Іванавіч. Гэтая наліўка прывяла яго ў вышэйшы стан радасьці.

— Ты ў мяне, жонка, малайчына!

І, падняўшы чарку, сказаў цэлую прамову на тэму, якое значэньне мае ў жыцьці беднага настаўніка добрая жонка.

— Пі ты ўжо, малатарня,—сьмяючыся азвалася Вольга Сьцяпанаўна,—людзі чакаюць выпіць, а ён меле.

Выпілі.

Тарас Іванавіч адкінуў галаву і, гладзячы рукою тое месца, дзе прайшла наліўка, казаў у захапленьні.

— А браткі-ж мае, а родненькія!.. Іскры вясёлкавыя! Бальзам, амброзія боская!.. Салавейчыкі ў кішках сьпяваюць!

І Вольга Сьцяпанаўна і госьці ўрэшце паддаліся ўладзе гэтай шумлівай крыніцы жыцьця і вясёласьці. Сьмяяўся Тарас Іванавіч, сьмяялася і Вольга Сьцяпанаўна, і маладыя настаўнікі, глядзя на іх сьмяяўся і Лёня, і час за сталом праходзіў весела, а наліўка яшчэ больш дадавала гэтай вясёласьці.

Незаметна і вечар надышоў.

Лабановіч і яго прыяцель заварушыліся: ці не пара ўжо ім дадому?

— Куды-ж вы так сьпяшаецеся?—сказала Вольга Сьцяпанаўна,—жонкі вас чакаюць або дзеці плачуць? Пагасьцюйце ў нас... Да вы яшчэ, мусі-быць, незнаёмы з нашаю новаю настаўніцаю?

Пры словах „новая настаўніца“ Тарас Іванавіч падскочыў, як на пружынах, ня даў жонцы дагаварыць.

— Браткі мае, родненькія! Паглядзіце на яе—і пальчыкі абліжаце!.. Вочы!.. Што за вочы! Неба Італіі сьвеціцца ў іх. А бровы! а губкі! а фігурка!.. Эх!—шчаміўшы зубы выкрыкнуў Тарас Іванавіч: усё на сьвеце, здаецца, аддаў-бы, каб абняць ды прыгарнуць яе...

Тут Вольга Сьцяпанаўна замахнулася на мужа чарпаком, а Тарас Іванавіч крута падаўся ў бок, ратуючыся ад чарпака.

— На што-ж ты пра яе ўспомніла?

— Тут ёсьць кавалеры, а ты што?

— Я, брат, таксама пудла не даю.

І Тарас Іванавіч зноў захадзіў ад сьмеху.

— Уй, мяшок!—сказала яму жонка:—куды табе? Унь хлопцы ёсьць нежанатыя, кавалеры... Яна вас у паганскую веру прыводзіць будзе—зьвярнулася Вольга Сьцяпанаўна да настаўнікаў.

— У якую паганскую веру?—запытаў Лабановіч.

Вольга Сьцяпанаўна засьмяялася.

— Ну, аставайцеся—будзеце ведаць.

— Дык хіба застанямося, Стары?—запытаў Садовіч прыяцеля.

Лабановіч паглядзеў на яго, уздыхнуў і патрос галавою.

— Алесь, Алесь, не спакушайся, брат, цяжка будзе жыць на волі, калі будзеш мець сэрца ў няволі!

— Гэта вы з практыкі гаворыце?—запыталася Вольга Сьцяпанаўна.

Лабановіч адказаў:

— Ён называе мяне „Старым". Па праву старога я павінен мець усякую практыку і перасьцерагчы блазана.

— Го-о-о, браток ты мой!—падхапіў Тарас Іванавіч,—ці не ў Палесьсі пакінуў ты сваё сэрца?

Усе засьмяяліся.

— Маё сэрца са мною... Вось-жа я на злосьць вам застануся, у паганскую веру не пайду і на „неба Італіі" пазіраць ня буду.

Вольга Сьцяпанаўна запляскала ў ладкі: яна была рада, што настаўнікі застаюцца, а Лабановіча яна тут-жа паставіла ў прыклад свайму мужу, на што Тарас Іванавіч адгукнуўся так:

— Я пакрыўдзіўся-б на месцы Лабановіча. Хіба ты, брат, ня мужчына, ці што?

Тым часам надыходзіў і вечар. Сонца схавалася за вапельную гару, а цень ад яе закрыла ўсё мястэчка, але дзень ніяк не хацеў саступаць месца вечару, і неба доўга заставалася ясным і сьветлым.

А ў Панямоні ўжо ўсе ведалі, што да Шырокага прышлі два настаўнікі, значыць збор сёньня будзе ў Тараса Іванавіча. Аб гэтым ведалі Найдус і старшыня і паведамілі аб тым і знаёмых сваіх, бо іх некалькі разоў можна спаткаць на дзень. А калі-б нават Найдус і старшыня нікому не сказалі, то ўсё роўна ведалі-б усе: на гэта ў Панямоні і быў Ёсель.

У Ёселя ня было пэўнай прафэсіі. Гэта быў бедны мястачковы дзяцюк гадоў за дваццаць, бязвусы, безбароды, трохі заіка, трохі гультай і трохі прыдуркаваты. А можа ён проста прыкідаўся такім, каб мець больш права на тую ролю, якую выконваў ён, жывучы ў Панямоні. Усё яго жыцьцё праходзіла каля панямонскай „інтэлігенцыі". Ад яе і жывіўся ён, слугуючы ёй і зносячы яе кпіны. Зранку да самага вечара

шураваў ён па мястэчку, няпрыметна заходзіў то да аднаго, то да другога, так што і заўважыць яго было трудна. Але варт было падгуляўшаму „інтэлігенту“ толькі крыкнуць „Ёсель“, як ён зараз-жа зьяўляўся, як-бы вырастаючы з зямлі. Яму давалі даручэньне зьбегаць з запіскаю да тае ці іншае асобы, прынесьці піва ці схадзіць купіць новую калоду карт. Пры гэтым, каб ён быў рухавейшым, яму давалі чарку гарэлкі ці шклянку піва. І Ёсель весела бег, куды яго пасылалі, а невялічкая здача зьяўлялася яго заработкам.

Ёсель хоць і быў няпісьменны, але вёў строгі рэестр імянін і ўсякіх сямейных сьвят у Панямоні. Дзён за два, за тры да такіх сьвят ён абходзіў сваю парафію і напамінаў „парафіянам“, што такі і такі, тады і тады будзе імяніньнікам. Яму казалі зьявіцца ў пэўны дзень, каб занесьці павіншаваньне. І Ёсель прыходзіў акуратна ў назначаны тэрмін і выконваў свой абавязак. На вечарох Ёсель быў неадлучна, стаяў у цяні, каб зьявіцца па першаму слову ў патрэбную мінуту.

Праўда, была яшчэ ў яго і здольнасьць пасьмяшыць, павесяліць гасьцей, калі яму ставілася такая задача. Тады яго частавалі—ну, разумеецца, недаедкамі, і Ёсель, уплятаючы сьвініну, строіў жарты і насьмешкі над законамі свае нацыі.

Чуць толькі пачало цямнець, Ёсель ужо быў на часох у Тараса Іванавіча і чакаў свае мінуты.

Першым прышоў Базыль Трайчанскі. Яго яшчэ звалі коратка „База“. На твары яго красавала прыемная ўсьмешка і сам ён быў чалавек прыемны, хоць трошкі мешкаваты. Маючы размову з чалавекам, ён крыху ківаў галавою і глядзеў як-бы з-пад нізу, наўперад адным вокам, а потым, перакінуўшы галаву ў другі бок, другім. У гэтым пункце ён меў падабенства з курыцаю, калі яна шукае па хаце крошак.

Прывітаўся з колегамі, распытаў іх, ці на ўсё лета прыехалі, як ім паводзілася на настаўніцтве, ці зьбіраюцца быць летам на курсах. Кожны адказ маладых колег Базыль сустракаў добрадушным сьмехам. Такі ўжо прыемны чалавек быў Базыль Трайчанскі.

Тупат на ганку сьведчыў аб прыбыцьці новых асоб. Іх было дзьве: сядзелец Кузьма Скаромны і панямонскі абыва-

таль Мікола Зязюльскі. Жылі-ж яны на сьвеце і займалі ў ім пэўнае месца: аб іх таксама трэба сказаць хоць колькі слоў. Скаромны быў чалавек з прэтэнзіямі на інтэлігентнасьць. Любіў ён зьбіраць грыбы і лавіць рыбу і меў нахіленьне да брудных анэкдотаў; любіў яшчэ гуляць у карты, але пабайваўся жонкі. Мікола Зязюльскі быў калісь багаты чалавек, задаваў форсу і прагульваў цэлыя сотні рублёў. Аб іх гаварылі з пашанаю. Але незаметна зьехаў ён на бзік і адышоў на задні плян. Страціў пашану і былую славу. І толькі нядаўна ў яго жыцьці здарылася адна праява, якая зрабіла яго чуць ня гэроем сярод панямонцаў: месяц таму назад, ужо калі Зязюльскі меў 53 гады, у яго жонкі радзіліся блізьняты. Гэты факт значна падняў курс Зязюльскага на біржы панямонскага жыцьця. Аб ім зноў загаварылі. Сам-жа Зязюльскі пасьля гэтага заганарыўся і казаў таму-сяму з пянямонцаў:

— Ну, куды-ж вы гадзіцеся.

А панямонцы чухалі голавы.

— Вось табе і Зязюльскі.

Зязюльскі прышоў ужо выпіўшым. Худы яго твар быў ружовы і блішчаў, як вычышчаны рондаль. Генэральскія вусы рабілі яго важным, нават да некаторай ступені і грозным, і толькі нізкі рост яго значна перашкаджаў поўнаму стану гэтай грознасьці.

Ён падышоў да маладых настаўнікаў, моцна паціснуў ім рукі і кожнаму па чарзе сказаў досыць доўгае слова прывітаньня і пасьля ўжо гэтага пацалаваў аднаго і другога.

Затым падсеў да Лабановіча.

— Любачка мая!—казаў яму Зязюльскі,—гляджу я на цябе і ўспамінаю твайго бацьку: тваё аблічча так напамінае мне нябожчыка!

Зязюльскі цяжка ўздыхнуў, журботна зьвесіў старую галаву, як-бы акамянеўшы ў вялікім смутку.

— Міхал, Міхал! нашто ты памёр?..—голасам безгранічнай жальбы выкрыкнуў Зязюльскі і, падняўшы завільгочаныя сьлязьмі вочы на Лабановіча, сказаў:

— Гэта быў мой першы прыяцель, дружака... О, колькі разоў выпівалі мы з ім!—І яшчэ ніжэй апусьціў галаву.

— Эх...

Ён ня мог далей гаварыць і толькі безнадзейна махнуў рукой.

V

Покі Зязюльскі выліваў смутак свайго сэрца, сабралася амаль што ўся кампанія. Падышоў вядомы ўжо старшыня, Брыль Язэп, памоцнік пісара, Савось Карэнчык, бяссочны, як таран, вяртлявы, суятлівы хлопец, і дзяк з цэрквы сьв. Магдалены, Майсей Памахайлік. Яго яшчэ называлі „места пячаці". Гэтая мянушка вышла з сфэры валаснога праўленьня, бо там галоўным чынам былі блянкі з літарамі М. і П., дзе і ставілася пячаць. Дзяк належаў да тыпу людзей, якіх звычайна называюць цьвілымі або сьметанковымі. Ён быў крыклівы, гарласты і сваё права бараніў з такім жарам, што толькі адзін Тарас Іванавіч Шырокі, стукнуўшы кулаком-молатам перад носам Памахайліка, наводзіў на яго страх і змушаў заціхаць.

Садовіч і яго прыяцель на першых часах адчувалі сябе трохі нялоўка сярод гэтае кампаніі, асабліва Лабановіч, і чакалі, што будзе далей. То той, то другі з гасьцей перакідаўся з імі адным-двума словамі, але агульнай тэмы для гутаркі не знаходзілася, як-бы гэтыя людзі выпадкам сышліся дзесь на вакзале, чакаючы поезда.

— Што-ж гэта Найдуса няма?—запытаўся Тарас Іванавіч. Ён добра ведаў, чаму няма Найдуса: Найдус каля новае настаўніцы пакручваецца, але трэба-ж было даць тон і нейк прыступіць да справы.

— Найдус ведае, дзе трэба хадзіць,—чмыхнуў сядзелец.

— Да яны зараз прыдуць,—сказаў Карэнчык,—Тамара Аляксееўна і мяне заклікала, каб разам прыйсьці, але я не хацеў ужо станавіцца Найдусу ўпоперак дарогі.

— Чуеш, брат Стары,—шапнуў Садовіч прыяцелю:—давай, брат, адцісьнем Найдуса!

— Ну, што-ж? папробуй,—ціха адказаў Лабановіч.

Садовіч, яшчэ ня бачачы новае настаўніцы, кашлянуў басам, падаў наперад грудзі,—словам прыняў пэўную кавалерскую постаць. А Карэнчык яшчэ дадаў:

— Яна дачулася, што прышлі маладыя настаўнікі, і хо-
ча пазнаёміцца з імі,—і паказаў галавою на настаўнікаў.

Садовіч незаметна штурхануў локцем Лабановіча, а той
ціхенька азваўся:

— Грунт ёсьць.

— Прыдуць,—пераконана адазваўся Скаромны:—давай,
Тарас Іванавіч, абразікі, каб ня так маркотна было чакаць
шчасьлівай пары.

Сядзельца падтрымалі, і Тарас Іванавіч, слаба протэ-
стуючы, вышаў і зараз-жа вярнуўся з дзьвума калодамі карт.

Дзеля большай вольнасьці і разгону пастанавілі перай-
сьці ў клясны пакой. Тарас Іванавіч прынёс вялізную лямпу
„Молнія“, запаліў яшчэ і вісячую лямпу, і ў клясе стала
сьветла.

Каля карт аб'ядналася перш невялікая група гасьцей.
Сюды падсеў старшыня. Увесь час ён маўчаў, а цяпер пачаў
прыглядацца да карт. Аказалася, што гэтымі картамі іграць
ужо нельга: на аднэй ражок зьдзёрты, на другой падазрэн-
ная плямка заметна. Адным словам, ігра тут небясьпечна...
Няма ў людзей веры ў адносінах аднаго да другога. Можа
ад гэтага часамі і цяжка бывае чалавеку.

Тарас Іванавіч сказаў з запалам:

— І чалавек з часам аблупліваецца, і пашпарт мяняеш
ты ў воласьці, а то дзіва, што карты зашмуляюцца.

Тараса Іванавіча тайком лічылі іграком ня зусім лёйяль-
ным, але аб гэтым яму ў вочы не казалі. Тарас-жа Іванавіч
у цеснай кампаніі часамі скажа:

— На тое-ж і шчупак у моры, каб карась не драмаў.

Аблаяўшы старшыню „капшуком“, Тарас Іванавіч зыч-
на крыкнуў:

— Ёсель!

І зараз-жа дзесь у глыбі дома затухкалі ногі, а яшчэ
праз момант на парозе стаяў Ёсель.

— На, зьбегай да Моні і прынясі дзьве калоды карт.
Да жыва—на аднэй назе!

Ёсель узяў грошы, забалбатаў нешта і, шырока ступа-
ючы, зьнік за дзьвярыма.

— А-а-а!—разам ахнула некалькі галасоў: праз тыя-ж дзьверы пад ручку ўваходзіла пара—Тамара Аляксееўна і Найдус. Найдус быў прылізаны, у чорнай тужурцы з бліскучымі гузікамі. Ясна, што была пастаўлена стаўка на закасаваньне ўсіх іншых прэтэндэнтаў на прыгожую дзяўчыну. На губах у Тамары Аляксееўны красавалася ўсьмешка, да такая чароўная, што хіба толькі той ня мог кранучца ёю, што ўжо высах на 90 проц.

Найдус галантна падводзіў сваю даму да кожнага госьця, з каторым і віталася яна ўсё з тэю-ж чараўнічаю ўсьмешкаю, прычым кожны стараўся сказаць ёй пры гэтым самы прыемны панямонскі комплімэнт, а калі ў каго не знаходзілася такога, то хоць адказнаю і таксама прыемнаю ўсьмешкаю выказаць сваё захапленьне яе прыгожасьцю.

Карэнчык таксама расплыўся ў усьмешку, але гэтая ўсьмешка вельмі мала дадала яму хараства. Ён быў нават намерыўся сказаць, але з яго губ сарвалася адно толькі шыканьне. А Тарас Іванавіч перахваціў Тамару Аляксееўну ад Найдуса, сказаўшы:

— Кіньце вы гэтага таўкача: я вас пазнаёмлю з нашымі колегамі,—і сам павёў яе да настаўнікаў.

Тамара Аляксееўна з усімі віталася моўчкі, асьвятляючы кожнага ўсё тэю-ж чараўнічаю ўсьмешкаю. Паходка яе была плыўкая, мяккая. Цёмна-каштанавыя валасы, завітыя спрытнаю, напрактыкаванаю рукою, спускаліся бясконцымі хвалямі на верхні абрыс твару, даючы яму шыкозную аправу.

Знаёмячыся з Садовічам, яна проста-такі асыпала яго іскрамі з „неба Італіі“, а верхняя губка яе, чуць-чуць перахвачаная пасярэдзіне ямінкаю, лёганька задрыжала пад павевам прыямнейшай на сьвеце жаночай усьмешкі.

— Гэта—сьвяцільнік Бабруйшчыны,—рэкомэндаваў Тарас Іванавіч Садовіча. А „сьвяцільнік Бабруйшчыны“ кіўнуўся ўсёю фігураю і толькі кашлянуў басам.

— А гэта—прасьвяціцель цёмнага Палесься, вялікі пустэльнік, але не кладзеце яму пальца ў рот.

Тамара Аляксееўна падала руку „пустэльніку“, а другою рукою лёганька шлёпнула па руцэ Тараса Іванавіча назвала яго „златавуст панямонскі“. Гэта былі яе першыя

словы. А Тарас Іванавіч, каб апраўдаць славу „златавуста панямонскага", сказаў аб Лабановічу яшчэ:

— Тут, на тэрыторыі, дзе красуе ваша прыгожаства, ён асьмеліўся заявіць, што ня будзе прызнаваць паганскай веры.

— Ой, скажу Вользе Сьцяпанаўне,—пастрашыў Лабановіч Шырокага,—ня мінуць табе чарпака.

Тамара Аляксееўна з дакорам паківала галавою, пазіраючы на Лабановіча, а Тарас Іванавіч з жарам выпаліў:

— З-за Тамары Аляксееўны гатоў пад розгі легчы і на крыж пайсьці.

Але якраз увайшла Вольга Сьцяпанаўна, і Тарас Іванавіч асекся і разыграў ролю дурасьлівага школьніка ў момант паяўленьня грознага настаўніка.

Тамара Аляксееўна кінулася да Вольгі Сьцяпанаўны і па жаночаму звычаю пацалавалася з ёю.

— Каго-ж вы, Тамара Аляксееўна, у паганскую веру прыводзіць будзеце?—запытала гаспадыня.

Госьці засьмяяліся, зашумелі, а Тамара Аляксееўна, крадучыся, як кошка, накіравалася да Садовіча. Садовіч стаяў у недаўменьні і ня ведаў, што будзе далей і як рэагаваць на ўсё гэта. А настаўніца падышла блізенька, працягнула руку і ўзяла Садовіча за вуха і павяла яго вакол стала пад громкі сьмех панямонскай „інтэлігенцыі". На поўдарозе Садовіч спрытна падхапіў яе пад руку і вызваліў сваё вуха. Потым удваіх яны пайшлі да Лабановіча. Як толькі Тамара Аляксееўна працягнула руку, каб узяць за вуха, ён адскочыў у бок.

— Эге!—пачуліся галасы:—паляшук не даецца.

І пачалася беганка. Лабановіч вывёртваўся ўсякі раз, калі Тамара Аляксееўна, здавалася, вось-вось схваціць яго за вуха. Яна ганялася за ім па клясе, па лаўках, але дарма. То той, то другі з гасьцей стараліся памагчы настаўніцы ўзяць за вуха непакорлівага „паляшука", але ён вылузваўся, уцякаў і падражніваўся:

— Кароткі ў вас рукі.

Сам Тарас Іванавіч прышоў ёй на дапамогу. Не спадзяючыся дагнаць вёрткага „паляшука", ён скраўся ззаду і наваліўся ўсім сваім сямiпудовым целам на Лабановіча і ўшчаміў яго жалезнымі рукамі. Рвануўся бедны хлопец, але

вырвацца ня здолеў. Тамара Аляксееўна з растропанымі валасамі падбегла і хацела ўжо панастаяшчаму ўзяць за вушы колегу. Але ў колегі рукі напалавіну былі вольны і ён ухапіў яе рукі разам з батыставымі рукавамі. Вырываючы рукі, Тамара Аляксееўна разарвала рукаў.

— Гадасьць вы!—сказала яна і пабегла да Вольгі Сьцяпанаўны, каб зашыць рукаў свае блузкі.

Так забаўлялася панямонская інтэлігенцыя. У той час, калі адбываўся абрад „паганскай веры“, людзі сур'ёзныя і солідныя, як Скаромны, старшыня і дзяк Памахайлік, прыводзілі ў парадак прынесеныя Ёселем карты, адкідалі непатрэбныя, пачынаючы з двоек і канчаючы шасьцёркамі, і пералічалі, ці ўсе карты ў калодах.

Калі шум аціх, яны вылезьлі з-за лавак і падышлі да стала.

— Ну,—сказаў Памахайлік:—будзем служыць набажэнства.

— Хто закладае банк?—спытаў сядзелец. Звычайна, ніхто першым не называўся. Такі ўжо быў звычай у Панямоні. Наўперад трохі таргаваліся, рабілі від, што нікому іграць у карты не хацелася, а хто проста казаў, што грошай няма. Канчалі-ж тым, што цягнулі карты. У каго аказвалася старшая масьць, той і садзіўся закладаць банк.

Дзяржаць банк выпала Базылю Трайчанскаму. Павольна, ня поручы гарачкі, сеў Базыль на самым выгодным месцы за сталом, азірнуў кампанію, кіўнуўшы направа і налева, палажыў на стол два рублі „банку“ і стаў раздаваць карты, пытаючыся, колькі хто бярэ карт. Потым браў другую калоду, тасаваў яе на ўсе бакі і ўсімі спосабамі і даваў каму небудзь „зьняць“. Зьнімаць трэба было асьцярожненька, каб, ня дай божа, ніхто не падглядзеў карт, і выкладаў дзьве карты першага раду. Такая ігра называлася „тэфталем“. Яна была ў пашане сярод панямонскіх інтэлігентаў. Першыя дзьве карты не аплачваліся і замяняліся другімі. Пасьля гэтага банкір патрабаваў ад партнэраў плату. Плацілі, хто колькі назначаў: 15, 20, 10, 40 капеек, у залежнасьці ад велічыні банку. Банкір павінен палажыць пяць радоў: чатыры рады па дзьве карты, а пяты рад—адну карту. Хто браў у другім радзе, той меў з банку ўдвойчы

болей свае стаўкі, у трэцім—утройчы і г. д. У дзевятым радзе выкладалася толькі адна карта, і калі чыя карта брала ў гэтым радзе, той атрымліваў у дзевяць разоў болей свае стаўкі.

Калі на стале зазьвінелі грыўні, залатоўкі, саракоўкі і паўрублі, Садовіч ціха сказаў Лабановічу:

— Давай, брат, папробуем. А ну-ж!

Лабановіч першы раз бачыў такую ўрачыстую, такую паважную ігру. Была спакуса выіграць, і самы працэс такой ігры быў цікавы, асабліва калі хто браў „дзевяты вал".

— Чорт яго, брат, ведае,—адказаў ён.

У тоне гэтага адказу чулася жаданьне папробаваць шчасьця.

Успомнілася Палесьсе, Цельшына. Як-бы з нейкага мроку глянулі вочы панны Ядвісі, і хваля нейкага болю кальнула ў сэрца. Жаль, крыўда адчуліся ў ім. А дзесь, у падсьвядомасьці, як-бы нейкі голас казаў, як неразумна, як гадка траціць свой час у такіх забавах. А твары партнэраў, рэзка зьмененыя прагавітасьцю гэтых грошай, яшчэ больш павялічвалі няпрыемнае адчуваньне.

Садовіч падышоў да стала, узяў у банкіра тры карты, дастаў свой шчупленькі кашалёк і вынуў тры грывеньнікі.

Некаторы час Лабановіч стаяў збоку, аддаўшыся сваім думкам аб тым, што так моцна жыло яшчэ ў яго сэрцы.

VI

Банкір толькі-толькі намерыўся выкладаць платны рад, як увайшла Тамара Аляксееўна. Яна зашыла рукаў і прывяла ў парадак прычоску. На губах яе красавала ўсё тая-ж усьмешка.

— Тамара Аляксееўна, ці ня ўгодна вам картачку?—запытаў банкір.

Тамара Аляксееўна здалёк працягнула руку.

— Пару.

Ей зараз-жа далі месца за сталом, і яна села каля шчасьлівага Садовіча. Заплаціла грошы, закурыла папяроску. Лабановіч хацеў падыйсьці і папрасіць прабачэньня. Яна-ж не падняла на яго сваіх вачэй, паціху перагаворвалася з Садовічам і часамі сьмяялася кароткім сьмехам.

Ня граў у карты і Зязюльскі. Ён сьпярша сядзеў здалёк і пыхцеў папяросаю, скручанаю з махоркі. А каб махорачны дым ня біў у інтэлігенцкія насы, ён разганяў яго рукою, бо ўладары гэтых насоў заяўлялі протэст. Так і цяпер Тарас Іванавіч, чмыхнуўшы носам, прамовіў, глянуўшы ў бок Зязюльскага:

— Ты, бацька-дубальтовік! Зноў засмуродзіў!

Зязюльскі шпурнуў сваю суслу-папяросу. Яна ўпала дзесь на лаўку і, як ракета, пырскнула іскрамі.

— Ты мне школу спаліш!—накінуўся на яго зноў Тарас Іванавіч.

Зязюльскі затаптаў папяросу і падышоў да стала і прыпыніўся за сьпінамі ігракоў. Калі банкір пачаў класьці карты ў рады, то на адзін момант стала ціха, як у магіле.

У другім радзе ня вышла нічыя карта.

— Мост кладзе!—сказаў Найдус і зірнуў на няверную Тамару Аляксееўну.

— Для банку гэта нядобры знак,—азваўся Базыль-банкір.

— Ёсьць!—крыкнуў Карэнчык і выкінуў на стол чырвеннага ніжніка.

— Вярнуў сваю стаўку,—падаў голас і Садовіч і таксама выкінуў сваю карту.

Перад чацьвертым радам стан напружанасьці сярод ігракоў павысіўся.

— Мая!—сказала Тамара Аляксееўна і засьмяялася.

Банкір заплаціў грошы і клаў другую карту чацьвертага раду.

— Мая!—яшчэ грамчэй заявіла Тамара Аляксееўна.

Шум адабрэньня пранёсься сярод ігракоў.

— Ей у каханьні і ў картах вязе,—гаротна сказаў Найдус.

— Ну, ты так даеш, што зараз іграка страціш. Давай дзевяты рад,—загрымеў Тарас Іванавіч.

Напружанасьць яшчэ ўзрасла.

А Базыль асьцярожненька пасунуў уніз дзевятую карту, зірнуў на яе край, уздыхнуў, кіўнуў галавою направа і налева, каб даведацца, чыя бярэ дзевяты рад. Прыемна ўсьміхнуўшыся, ён ткнуў пальцам у карты Садовіча.

— Стары!—гукнуў Садовіч:—дзевяноста капеек зарабіў!

А Тарас Іванавіч з шумам шпурнуў на стол карты.

— Прапёр шэсьцьдзесят калеек,—прызнаўся Памахайлік.

— Скупы ты, Базыль, чалавек!—чмыхнуў сядзелец.

— У яго і сьнегу на каляды не дастанеш,—з дакорам прамовіў Тарас Іванавіч.

— Не пасуседзку робіш, Базыль,—упікнуў яго і старшыня. А Тамара Аляксееўна і Садовіч пахвалілі яго.

— Маладзец, Базыль!

— Вам заўсёды гатоў!—азваўся з прыемнаю ўсьмешкаю Базыль.

— Банк удвоіўся.

І пачаў зноў тасаваць карты.

— Вось вязе—як няхрышчанаму: з першай кідкі банк удвоіў,—з зайздрасьцю сказаў Памахайлік. А партнэры тымчасам зноў палезьлі ў кішэні.

— Што-ж ты, мілачка, сядзіш?—так запытаў Зязюльскі Лабановіча.

— Вазьмі картачку. Па пятачку. Многа не прайграеш і ня выйграеш, а час правядзеш з прыемнасьцю... Дай папяросу.

Лабановіч і сам памыкаўся папрабаваць—вельмі было спакусна і цікава.

— Дай нам пару картачак,—сказаў Зязюльскі да банкіра.

— Калі ласка.

— Добрыя карты!—шапнуў Зязюльскі, глянуўшы на званковую дзевятку і на храстовага караля. Ён прыняў самы жывы ўдзел у новай ролі Лабановіча.

— Пастаў на дзевятку дзесяць капеек, а на караля—пяць... Стой, я яшчэ прымажу пяць капеек на дзевятку.

Зязюльскі пашукаў па кішэнях і выцягнуў мядзяк.

— Стаў, сьмела!

Іграκі ўваходзілі ў большы азарт. У банку было даволі многа грошай. Хто прайграў, таму хацелася адыграцца і яшчэ зарабіць, а хто выйграў, таму хацелася выйгрыш свой павялічыць. І грошы ямчэй і часьцей зьвінелі на стале, плывучы ў банк. Карэнчык гадаў на пальцах: ніжнік—сямёрка. Ніжнік—сямёрка. І стараўся пацэліць палец у палец, разьвёўшы ў бок рукі і робячы імі некалькі калаваротаў. І калі выхо-

дзіла, што палец стыкаўся з пальцам пры слове „ніжнік“, то на ніжніка і ставілася болей.

У Памахайліка быў другі спосаб гаданьня. Ён клаў карты роўненька на край стала і стукаў у іх далоньню, і тая карта, што адлятала далей, ставілася вышэй.

Чараваў і Найдус, але яго чараўніцтва было асобнага парадку. Тут было нешта задумана і загадана. Не адны толькі грошы прымаліся тут пад увагу: да яго прышла чырвенная дама, якая сымбалізавала сабою Тамару Аляксееўну. Найдус адлажыў даму і падсунуў пад яе тайком паўрубель, а потым, падумаўшы, палажыў зьверху яшчэ грыўню і сказаў банкіру:

— На карце і пад картаю.

Банкір толькі галавою паківаў і, сказаўшы: „бярэце грошы“, стаў выкладаць рады.

— Рана вышла!—сказаў Памахайлік, выкідаючы на стол карту.

— Наша возьме!—падбадраў Зязюльскі Лабановіча.

— Гані сюды!—крыкнуў Тарас Іванавіч і адвярнуў сваю карту пад каторою ляжаў рубель.

— Вот угадае паставіць,—зьдзівіўся банкір, адлічаючы тры рублі з банку.

— Я-ж табе чатыры прасадзіў.

У чацьвертым радзе ўзяў кароль Лабановіча па пяць капеек.

На сьмех паднялі, а Зязюльскі сказаў:

— Мы яшчэ дзевяты рад возьмем. Пяць капеек зарабіў—і то добра.

З заміраньнем сэрца ўсе чакалі дзевятага валу. Банкір паглядзеў у бок Тараса Іванавіча і Найдуса.

— Ня даць-бы ім.

— Нам давай!—крычаў Зязюльскі.

— А ў вас што?

Лабановіч паказаў дзевятку.

— Ваша!—радасна крыкнуў Базыль.

— А што?!

І Зязюльскі пачаў штурхаць локцем Лабановіча, а ігракі кінулі злосна карты.

Бедны Найдус хацеў незаметна забраць поўрубля з-пад дамы, але банкір сачыў акуратна.

— Гані! Гані!

І забраў паўрубель і грыўню. А Тарас Іванавіч пацікавіўся картаю, як ні хацеў Найдус выдаваць свае таямніцы.

— Ха-ха-ха!—рагатаў Тарас Іванавіч:—Тамара Аляксееўна, нашто вы падвялі Найдуса?—І паказаў ёй чырвенную даму.

— Стукаю!—крычаў банкір,—промэнат!

Гэта значыць, банк утроіўся і будзе апошняя здача карт.

— Прапёр, брат, выйгрыш і сваіх пяцьдзесят капеек,—тужліва прызнаўся Садовіч свайму прыяцелю,—пушчу яшчэ рубель і квіта... Ты, брат, маладзец—дзевяты вал узяў.

— А й ты-ж узяў.

— Я яшчэ вазьму,—храбрыўся Садовіч.

Базыль раздаў карты. Банк яго рос. Найдус пачырванеў—відаць высокія меркаваў стаўкі. А Зязюльскі тымчасам даваў дарады Лабановічу, як якую паставіць карту. Паставілі ўвесь папярэдні выйгрыш. Садовіч таксама павялічыў стаўку і заміж рубля паставіў два. Тамара Аляксееўна была зусім спакойна, але чараўнічая ўсьмешка зьбегла з яе губ. Цяпер толькі ігра перайшла ў вышэйшую ступень напружанасьці.

Трывожна акінуў Базыль вачамі поле сваіх праціўнікаў. У банку было рублёў дваццаць. Хацелася захаваць гэты банк, зьняць як можна больш. А ігракі прагавітымі поглядамі акідалі кучу грошай, кожнаму хацелася як найбольш выцягнуць з гэтае кучы.

Банкір нават закурыў.

Яму шчасьціла. Нават дзевятага раду нікому ня даў. Вылажыўшы апошнюю карту, банкір пазьбіраў „мазы“ з-пад карт і абедзьвюма рукамі пасунуў да сябе кучу грошай.

— Набраўся, як жаба гразі!—з зайздрасьцю прамовіў Найдус, хоць ён трохі „адбіўся“ за гэты раз.

Лабановіч спусьціў свой выйгрыш, але Зязюльскі паддаваў яму духу.

— Выйграем яшчэ! Ты толькі мяне слухай.

Садовіч ціхенька падышоў да Тараса Іванавіча і напомніў яму аб трох рублёх доўгу.

— Браток ты мой родненькі! Я-ж голы астаўся: сем рублёў прасадзіў!.. Пачакай трохі.

Калі на першы банк банкіры не знаходзіліся, то цяпер іх выскачыла адразу цэлых тры.

— Я дзяржу банк!—загарланіў Памахайлік.

— Банк стаўлю я!—замітусіўся старшыня.

— Шыш аднаму і другому,—грымнуў Тарас Іванавіч і схапіў карты, расчышчаючы месца за сталом.

— Я першы сказаў!

— Паставіш яшчэ, чорт цябе ня возьме!—сказаў Тарас Іванавіч і палажыў на стол тры рублі.

Скрыва глянуў Памахайлік.

— Гэта чорт ведае што! З рук вырываць карты!.. Бочка!—дадаў ён, панізіўшы голас.

— Заткніся, кадзіла... добрасьмярдзючае!—Тарас Іванавіч павярнуўся да Памахайліка, акінуў грозным вокам.

— Ціха вы, усе нагуляецеся,—лагодненька сказаў да іх Зязюльскі.

Тарас Іванавіч пачаў раздаваць карты.

— Табе колькі даць, масла ты лампаднае?—спытаў ён Памахайліка ўжо тонам згоды.

— Не хачу на твой банк карты браць.

Памахайлік сядзеў надзьмуты.

— Каяцца будзеш: карты бяручыя.

— Ну, давай.

Злосьць у Памахайліка прайшла.

— Піва, горла прамачыць!

— Базыль, пасылай па піва!

Базыль не спрачаецца. Ён нічога ня мае проціў піва і адлічвае грошы на тузень піва, бо ён-жа выйграў.

На сцэну выходзіць Ёсель, зьнікае, а праз нядоўгі час тарабаніць поўны кош піва.

Банк Тараса Іванавіча цягнецца доўга. Грошы прыходзяць і выходзяць. Садовіч некалькі разоў даведваецца свае кішэні. Зязюльскі дыплёматычна адышоў ад свайго „вучня“, бо „настаўніцкія“ дарады аказваюцца марнымі.

— Ну што?—пытае Садовіч прыяцеля.

— Кепска, брат,—трасе галавою Лабановіч.

Яны адыходзяць ад стала, п'юць піва. Від у іх далёка ня гэройскі.

— Ведаеш, брат, дзесяць рублёў прапёр... У цябе ёсьць грошы?—пытае Садовіч.

— Слаба, брат.

Выпіваюць яшчэ.

Піва шаломіць стомленыя галавы, робіцца трохі весялей. У вачох стаяць фігуры карт, у вушах грошы зьвіняць, а там, дзесь у нутрах-глыбінах, штось ные, баліць і снуюцца неспакойныя думкі. А голас спакусы шэпча—яшчэ ўсё можна паправіць, вярнуць свае грошы...

— Эх, вярнуць-бы свае грошы!

Садовіч дыміць папяросаю. Лабановіч прыглядаецца да гракоў. Ня людзкія цяпер у іх твары: драпежніцкія, прагавітыя, закураныя дымам і пылам. Твар у Тамары Аляксееўны асунуўся, яна як-бы пастарэла. Лабановіч думае, рысуе ў думках сваіх вобраз яе ў старасьці... Праціўна.

За сталом шум, лаянка.

— Промэнат!—грыміць Тарас Іванавіч.

— Пазыч мне рубель,—кажа Садовіч.

— Ведаеш, брат, што,—адзываецца Лабановіч,—давай незаметна, як пабітыя сабакі, пойдзем дадому?

— Я чую, што адыграюся. Пазыч рубель. Папрабуем яшчэ.

Яны ідуць да стала, бяруць карты. І ў самы ўрачысты момант апошняй раздачы адчыняюцца дзьверы. На парозе спыняецца новая фігура, зьнімае заношаны капялюш, кланяецца, і па ўсіх куткох клясы разьліваецца насьмешлівы голас:

— Добры вечар, гэроі зялёнага поля!

VII

Тутэйшым „інтэлігентам“ чалавек, што стаяў цяпер каля парогу ў заношаным капялюшы, быў добра знаёмы.

Яго паяўленьне нікога ня зьдзівіла. На яго прывітаньне ніхто не азваўся, бо ўсе былі ў гарачцы апошняй здачы карт.

Новым ён быў толькі для маладых настаўнікаў. Няясная ў мроку постаць яго выплыла на сярэдзіну клясы, дзе было сьветла.

Лысы, лоб круты, маршчыністы. Сам сутулаваты, прысадзісты. Адзеты бедна, але паінтэлігенцку. З пачатку цёмная, па канцох рыжая, барада яго пачыналася чуць не ад самых вачэй. Бровы навіслыя, густыя. Твар пануры, але ён часта мяняецца. Вочы неспакойныя, часамі глядзяць нейк дзіка, і іх выраза таксама мяняецца часта. З вушэй тырчаць цэлыя кусты густых валасоў. Гаворыць чотка, выразна, гладка, нават красамоўна. У некаторых пунктах размовы звонка б'е далоньню аб далонь. На від яму гадоў пад пяцьдзесят. Гэта быў ніхто іншы, як „Радактар". Сапраўднае-ж прозьвішча яго было Бухберг.

„Радактар" таксама быў настаўнікам. У яго вышлі нелады з народам Іеговы, сынам якога ён быў, і школу прышлося пакінуць. Ён рэзка нападаў на звычаі свайго народу, жорстка высьмейваў яго забабоны і, як той старажытны біблійны прарок, бічаваў яго акасьцянеласьць і консэрватызм. Праціўнікі называлі яго „місюгінэ", што значыць вар'ят, і хацелі забіць яго каменьнямі. Была раз рукапашная стычка з імі, але ён паразьмятаў іх сілаю і крэпасьцю кулакоў сваіх.

Ніхто не даваў яму дапамогі, і „Радактару" прыходзілася вельмі цяжка. Але ён гнуў сваю лінію і ні на якія компромісы ня ішоў. Ён быў дапісчыкам провінцыяльнай газэты і выкрываў „язвы на грамадзкім целе". Але „Радактар" не здавольваўся роляю дапісчыка. У галаве яго было многа ўсякіх ідэй. Адна такая ідэя—прыступіць да выданьня панямонскай газэты. Ён разьвіў і пропагандаваў гэтую ідэю сярод панямонскай інтэлігенцыі. Але словы яго падалі на камяністы грунт і засыхалі, ня даўшы прорасьці, бо ніхто на іх не адгукнуўся. Тады „Радактар" махнуў на ўсіх рукою і ўзяўся за газэту сам адзін. Яго газэта называлася „Панямонскія Ведамасьці". Уся яна ад пачатку да канца складалася самым „Радактарам". Газэта выходзіла раз у два тыдні. Тыраж яе быў ад 10 да 15 экзэмпляраў. Рассылалася яна не па пошце: сам „Радактар" прыносіў яе на кватэры сваіх падпісчыкаў у рукапісным відзе. Цана № значылася 10 кап.

Досыць дзіўныя былі адносіны паміж Радактарам і падпісчыкамі: падпісчыкі пабайваліся Радактара, а Радактар пабайваўся падпісчыкаў, каб яны часамі не адмовіліся купляць яго газэты. Радактару прыходзілася ламаць галаву, хітрыць, пускацца на ўсякія выдумкі, выбіраць жанр і форму ў дастасаваньні да панямонскага жыцьця і да характару самых панямонцаў.

Радактара часта можна было бачыць у розных кутках Панямоньня. Хадзіў ён сур'ёзны, задумлёны, да ўсяго прыглядаўся, прыслухоўваўся і часамі нешта запісваў у сваю патрапаную кніжачку, абмытую потам Радактара.

Радактар спыніўся каля стала, шырока разьвёў рукі.

— Што я бачу! Змаганьне на зялёным полі!.. О, людзі, людзі! Як далёка адышліся вы ад законаў разумнага жыцьця!

— Так, дружа Радактару: жыцьцё—гэта адвечнае змаганьне. І гора тым, хто будзе пераможан!—тонам філёзофа адказаў Тарас Іванавіч. Ён нават не абярнуўся ў бок Радактара і ня ўсё чуў, што сказаў Радактар: трэба было сачыць за платаю.

А Памахайлік дадаў:

— У поце ліца твайго будзеш ты есьці хлеб свой.

— Не трудівыйся да не яст,—уставіў і сваю ўвагу Найдус.

А Радактар як-бы ня чуў нічога гэтага і казаў далей:

— Там, за гэтымі сьценамі, вялікі дом прыроды. Столь яго—неба, расквечанае зорамі. Памост—зямля, дзе чуецца дыханьне травы і красак. Там прастор, якому няма граніц. Там кніга адвечнай мудрасьці разгортвае свае таямніцы. Вы, у каго ёсьць вушы, каб чуць, і вочы, каб бачыць! Ідзеце на прастор, разьнімеце крыльлі мысьлі, каб пазнаць парадак рэчаў і атрэсьці фуз, бруд і пыл, бо імі засьлеплены вочы вашы, бо вы заперліся ў цесныя сьцены, вы прышлі ў катух, поўны смуроду, вы атруцілі яго сваім дыханьнем.

— А сам Радактар чаго прышоў у катух?—запытаўся Найдус, ня зводзячы з карт вачэй.

— Дзівак, дзівак, а што-небудзь ды змарозіць наш Радактар!—адгукнуўся сядзелец і пусьціў сьмех у вусы.

І гэтыя словы Радактар прапусьціў між вушэй. Ён трагічна патрос лысаю галавою.

— Эх, людзі, людзі! Адзебялела сэрца ваша і вушамі вы цяжка чуеце. Як далёка, кажу вам, стаіцё вы ад жыцьця! І калі вы, соль зямлі, страцілі салёнасьць, то што сказаць аб гэтых малых? Я бачу трупныя цені на вашых тварах. Рука прагавітасьці кладзе на іх свае пячаці і выводзіць зьвера з глыбінь вашае істоты. Бяссонныя ночы запісваюць на іх доўг свой, і вы аддасьце яго бясчаснаю старасьцю і болем змучанага цела...

Радактар яшчэ гаварыў, але яго ніхто ня слухаў. Да вушэй ігракоў даляталі асобныя словы бяз усякага значэньня іх: звон срэбра і шолах бумажак глушыў іх. І да гэтага бічаваньня Радактара панямонцы прывыклі, лічылі зьяваю звычайнаю, сам-жа Радактар быў чалавек, у якога „ня ўсе былі дома". А для вуха Лабановіча гэтыя словы гучалі дакорам, і чулася ў іх горкая праўда і захованы сэнс.

Тарас Іванавіч уступіў месца Памахайліку. Ён вельмі ўдала ўтроіў банк, пасьля чаго пайшоў піць піва.

Радактар змоўк. Вочы яго патухлі. Адвярнуўся ў другі бок, апусьціў уніз вочы і задумаўся, а потым надзеў парыжэлы капялюш і вышаў, нічога не сказаўшы. У „Кроніцы панямонскага жыцьця" трэба было зрабіць сякія-такія дадаткі. Ён пайшоў дамоў, у сваю цесную каморку, запаліў агарак сьвечкі і стаў пераглядаць сваю газэту—надыходзіў тэрмін яе выхаду ў сьвет. Перад Радактарам ляжаў рукапісны аркуш паперы. Буйнымі літарамі ўгары гэтага аркуша было напісана:

ПАНЯМОНСКІЯ ВЕДАМАСЬЦІ

Газэта пачыналася з перадавіцы. Перадавіца памечана:

„Панямонь, 10 мая".

„Наша мастэчка—досыць значны цэнтр у воласьці. Па перапісу 1897 году ў ім значыцца дзьве тысячы восемсот сорак чалавек насяленьня. Прымаючы пад увагу натуральны прырост, мы ня зробім вялікае памылкі, калі скажам, што цяпер Панямонь мае тры з палавінаю тысячы насяленьня. Між тым, у мястэчку ёсьць толькі дзьве пачатковыя школы:

двухклясная міністэрская і аднаклясная жаночая. Само сабою зразумела, што гэтыя школы ня могуць, далёка ні могуць абслугоўваць інтарэсы насяленьня ў сэнсе здаваленьня яго патрэб у адносінах асьветы. Насьпела пільная, неадкладная патрэба ў адчыненьні новых школ у Панямоні.

Паўстае пытаньне: якую-ж школу мы павінны прапагандаваць у Панямоні? Якая школа можа найболей адпавядаць патрэбам і інтарэсам мястэчка і воласьці?

Рэдакцыя „Панямонскіх Ведамасьцяў“ бярэ на сябе сьмеласьць заявіць і гэтым выказаць агульнае жаданьне грамадзян Панямоньня, што такою школаю можа быць толькі гімназія або прогімназія, але ва ўсякім разе ня ніжэй прогімназіі.

Як паказваюць факты, ні ў якой другой воласьці не заўважваецца такога цягненьня моладзі да навукі, як у Панямонскай. Чым гэта аб'ясьняецца? Воласьць наша малазямельная, зямля неўрадлівая. Стала быць, у аснове гэтай прагі моладзі да навукі ляжыць экономічны фактар. Ну, фактары, разумеецца, могуць быць розныя: Довід Пінхалес так сама быў „фактарам“, а цяпер ён адчыніў сваю краму... Але мы адхіляемся ад нашае тэмы. Куды-ж ідзе наша моладзь? Дзе знаходзіць яна здаваленьне сваім імкненьням, свайму жаданьню? Шырокаю хваляю плыве яна ў настаўніцкія сэмінарыі, у гарадзкія вучылішчы, плыве за дзесяткі і сотні вёрст пехатом, з лапцямі за плячамі, без капейкі ў кішэні. Але толькі нямногім шчасьліўчыкам удаецца папасьці ў гэтыя школы, пераважная-ж большасьць маладых людзей астаецца за парогамі школы.

Колькі гора, колькі трагэдый перажывае наша сучасная моладзь! Адгэтуль і ясна, што наша Панямонь павінна мець школу павышанага тыпу, а такою школаю можа быць гімназія. Трэба даць ходу нашай моладзі. Шырэй дарогу ў храм навукі! Няхай-жа закрасуе Панямонская гімназія!

Па воласьці.

✦ Нас паведамляюць, што ў засьценку Пранукі былі ўжо два выпадкі пакражы коняй у сялян. Паліцыя на чале з нашым бравым паважаным ураднікам Тупальскім прымае энэргічныя меры для вылаўленьня зладзеяў. Да гэтага часу напасьці на іх сьлед не ўдалося.

✦ Сяляне вёскі Красны Бераг ужо даўно судзяцца з адміністрацыяй князя Радзівіла за сэрвітутную пашу. Апошнія капейкі выцягаюць з іх розныя дамарослыя адвакаты, але толку з гэтага няма. Акружны суд прысудзіў адабраць пашу ад сялян. Сяляне пераносяць справу ў судовую палату.

Ня шкодзіла-б успомніць тут усім вядомую прыказку.

✦ Апошнімі днямі, у зьвязку з сухою пагодаю, пачалі гарэць Радзівілаўскія лясы.

✦ Каталіцкае насяленьне воласьці, адміністрацыя князя Радзівіла, дробныя арандатары, а таксама і шляхта робяць захады аб адчыненьні ў Панямоні касьцёлу, зачыненага з 1863 году. Як нам удалося даведацца, касьцёл будзе адчынены, і ўжо назначаны ксёндз Савікня.

Па мястэчку.

✦ У Малкі Шулькін трэцяга дня адбыўся вобыск. Агэнты акцызнага нагляду шукалі гарэлкі: быў зроблен данос, што Шулькін трымае патайны шынок. Знойдзена поўбутэлькі гарэлкі, пяць засмажаных тараноў, хвост, рэбры і галава ад селядца. Напісан пратакол.

✦ На Юр'еўскім кірмашы адбылася ўпартая бойка паміж нашым панямонскім чэмпіёнам Пятрусём Маргуном і сялянамі вёскі Чыхуны. Ня гледзячы на тое, што перавага была на старане Чыхуноўцаў, наш чэмпіён, выхваціўшы з цялежкі шворан, разагнаў іх, і поўная перамога засталася за нашым чэмпіёнам.

Як відаць, мы ўступаем у паласу мілітарызму: народ б'ецца шворнамі, а мозг гэтага народу, інтэлігенцыя, практыкуецца ў стратэгіі на „зялёным полі".

Ва ўсякім разе, начальству варта было-б зьвярнуць увагу на чэмпіёнаў шворна і „зялёнага поля" і выдаць ім мядалі за храбрасьць.

Трохі фантастыкі.

У падножжы вапельнай гары, непадалёку ад магілак, час-ад-часу зьяўляюцца таемныя постаці маладой пары. Шмат каму з грамадзянства здаралася сустракаць іх там вечарамі. Каваль Хаім быў напалохан імі і ад страху захварэў.

Цікава адзначыць, што ў той час, калі паяўляюцца гэтыя постаці ў свой пэўны час, хворыя панямонцы ня могуць дастукацца на фэльчарскім пункце, рыцына астаецца неспажытаю, а болі і хваробы нялечанымі.

Покі Радактар дачытваў і папраўляў сваю газэту, агарак сьвечкі пачынаў канаць. Яе белае полымя дрыгацела, хісталася, падымалася і ападала, і вось-вось, здавалася, пагасьне. І раптам з неспадзяванаю сілаю зноў выбухала і заразжа ў зьнямозе нікла, як апошні прадсьмертны ўздых.

Радактар перавёў вочы на агонь, пазіраў на яго апошнія моманты жыцьця. І было штось трагічнае ў гэтым змаганьні жыцьця і сьмерці. Радактар пазіраў і трос галавою. Не, не падняцца табе са дна жыцьця: дайшлі да канца, спустошыліся твае жыцьцёвыя сокі. Кноцік упаў на стол, агонь зусім апаў, але затрымаўся на момант, падняўся, асьвяціў яшчэ раз на адзін міг газэту і зьнік, як-бы заліты гэтым варожым мрокам. І цесная каморка Радактара, і двор за акном гэтае каморкі зьліліся ў адну цёмна-шэрую пляму, немую, зацятую, непарушаную ніводным голасам жывога жыцьця.

Радактар адчыніў акно, абапёр лысую галаву на рукі і доўга сядзеў нярухліва, і толькі калі на ўсходзе забялелася неба, ён уздыхнуў, зачыніў акно і лёг на сваю жорсткую пасьцель.

VIII

Зямля яшчэ песьцілася ў сонным змроку вясеньняй ночы, а неба чуць-чуць пачынала сьвятлець бледна-яснымі зорамі, калі маладыя настаўнікі выходзілі з Панямоньня.

Гэты змрок закрываў іх змучаныя, бледныя твары: дарога, бяссонныя ночы, згрызоты і няўдачы на „зялёным полі" адбілі на іх свае пячаці. Вышлі яны ціхачом, незаметна, ні з кім не разьвітаўшыся, бо яны былі жорстка пабіты на ўсіх „тэфталеўскіх" позыцыях, вышлі з строю поўнымі інвалідамі.

Спакойна, нават неспагадна сустрэлі іх маўклівыя панямонскія вуліцы і хаты на гэтых вуліцах, і толькі халодны пясок шуршэў пад іх нагамі няўцямнаю, многазначнаю гутаркаю.

Некаторы час ішлі моўчкі. У іх кішэнях была пустэля, у галаве—малатарня, уваччу мітусіліся розныя фігуры карт, а на душы, як кажуць, кошкі скробалі.

— А няхай яно, брат, згарыць,—азваўся нарэшце Садовіч:—ня варта было заходзіць.

— Ну, нічога, брат, бывае яшчэ і горш,—тонам заспакаеньня адгукнуўся Лабановіч: што-ж было казаць?

— Што было, таго ня вернеш, і няма тут чаго каяцца. Добра ўжо і тое, што хоць пачулі смрод местачковага балота... Тфу, паскудзтва! Ну яго к чорту!

Відаць было, што ў Лабановіча ня так спакойна на душы, як гэта ён хацеў сказаць.

— Ты памятаеш, Стары, як нам дыктаваў калісь Корзун: „Чист кругом я, легок и никому ненужен“.

Цяпер і мы з табою такія-ж чыстыя, лёгкія і нікому непатрэбныя.

Садовіч засьмяяўся гучным сьмехам. Гэты сьмех падхапілі прасторы панямонскіх выганаў, панесьлі яго пад масты і перакінулі на той бок Нёмана.

— Усё гэта яшчэ нічога, Алесь. Нашы капіталы, што перайшлі сёньня ў чужыя кішэні, ня так вялікі, каб аб іх вельмі многа гараваць. Але справа ня ў гэтым: сьлізьнякі мы, бязвольнікі, людзі бяз цьвёрдага грунту. Вот дзе наша слабое месца! Мяне яно мучыць больш, чым паражэньне на „зялёным полі“... І вось-жа ведаеш, усьведамляеш усё гэта сабе, і тым ня меней робіш тое, ад чаго ты потым становішся праціўным сам сабе. Чаму гэта так?

— У чалавека многа такіх супярэчнасьцяй,—заўважыў Садовіч:—думаеш адно, а робіш другое. Ад гэтага і канфлікты вынікаюць з самым сабою.

— Ну, а скажы, Алесь: а каб-мы з табою выйгралі—так рубельчыкаў па дваццаць, то якое тады было-б самапачуваньне?

— Го!—басам выгукнуў Алесь:—тады, брат, мы-б козырамі ішлі, чорт пабяры! Нават каб нічога ня выйгралі і не прайгралі, то і тады быў-бы другі каленкор.

— Значыць, тут усё залежыць ад вынікаў ігры. І стала быць, калі-б шанцавала ў карты, то і іграў-бы і іграў, і ніякага там табе ні самааналізу, ні згрызот і наогул ніякага чорта... Дык гэта, брат, ужо швах дзела!

Садовіч хацеў нешта сказаць, але ўвага яго зьвярнулася на штосьці іншае. А можа проста гаварыць аб гэтым не хацелася. Ён раптам спыніўся, набраў духу і, моцна падаўшы наперад грудзі, загукаў, загукаў старанна, разьлічана, у двух тонах, нават з замахам на некаторую музычнасьць:

— Э-э-э-вуу!

Росны луг страсянуўся вільготным паветрам, падхапіў гэтае „э-ву“ панёс яго ў лес, што стаяў досыць далёка за Нём-

нам. Краем лесу пабегла задорыстае водгульле, прыціхла, потым павярнула назад, бягучы другім крылом лесу, а нарэшце зусім заціхла на яго заломе.

— Хораша выходзіць!—забыўшы ўсё на сьвеце, захоплены гулкасьцю і выразістасьцю водгульля, прамовіў Садовіч і гукнуў яшчэ раз.

— А ну, давай гукнём разам!

Некалькі раз гукнулі хорам і слухалі, як разьлягалася рэха і будзіла ранічны спакой маўклівых ваколіц.

— Вось дзе, брат, хараство! Прастор! А якое здаровае паветра! Ну, проста як-бы на сьвет нарадзіўся. Чуеш, як жыцьцё крыніцаю б'ецца ў кожнай тваёй жыле!—яшчэ ў большае захапленьне прыходзіў Садовіч.

Мінуўшы масты, сябры павярнулі направа. Разуліся, бо дарога забірала ў лугі, а побач яе стаяла высокая росная трава. Басанож патрапалі далей, пахвальваючы і дарогу і расу, і гэтую прыемнасьць ступаць босымі нагамі па мяккай дарозе, і сьвежае ранічнае паветра.

Чым далей адыходзіліся яны ад Панямоньня, тым спакайней станавілася ў іх на сэрцы, тым з большаю сілаю паддаваліся яны чарам гэтай дарогі і яе малюнкаў. Адзін край луга стыкаўся з лесам, уразаўся ў яго, адхопліваючы дугаватыя лукі і павялічваючы свае травяністыя прасторы. І ўздоўж і ўпоперак перасякаўся ён вузкімі, доўгімі і глыбокімі тонямі, заросшымі аерам, сітняком, чаротамі і мяккімі ніцымі лозамі, дзе хаваліся розныя лугавыя птушкі. Срэбнаю стужкаю вывіваўся Нёман, то падыходзячы пад самы лес, падразаючы карэньне дрэвам, то бягучы сярэдзінаю луга, вырысоўваючы прыгожыя лукі, то падступаючы к полю, апіразваючы бліскучым жывым паскам яго пяшчаныя скаты. Сям-там па лугавых грудох раскідаліся бародкі-кудзеркі дубовых астраўкоў, дзе буяў малады, сакавіты дубняк, кусты арэшніку, брызгліны, чаромхі і крушыны, а самая пonізь засьцілалася мяккаю лугавою канапелькаю, што зацьвітае летам такімі прыгожымі сіненькімі кветачкамі... Эх, як прывольны прасторы наднямонскіх лугоў! Часамі над гэтымі прасторамі зялёнага мора, як вартаўнік, узьнімаліся пышныя постаці адзінокіх дрэў, пераважна дубоў, параскіданых

дзе-ні-дзе сярод луга, а мясцамі і цэлыя дубовыя гаі. Многа тут для іх прастору і сонца. Ёсьць дзе разгарнуцца іх магутным карэньням, камлём і галінам. Між гэтых дрэў асабліва кідалася ў вочы падарожнага старадрэвіна-хвоя, што стаяла на высокім грудзе непадалёку ад Нёмна. Яна звараЧала на сябе ўвагу і сваёю адзінокасьцю, бо яна была тут зусім адна, і сваёю фігураю.

Тоўсты, гладкі, бы вытачаны, камель з карою накшталт адмысловай чарапіцы высока ўзьнімаў верхавіну, заламаўшы яе на бок пад простым вуглом, а на гэтым заломе змайстраваў сабе бусел доўгавечнае гняздо. Ад яе адзінокае постаці, ад гэтай пахіленай у бок лесу верхавіны павявала нейкім смуткам, як-бы ўлажыла яна цяжар на свае плечы і схіліла галаву пад гэтым цяжарам.

У лузе было пуста і бязьлюдна! Адны толькі драчы няведалі сапачынку і не шкадавалі горла: адзін перад другім, схаваўшыся ў траве, лупілі яны свае аднагучныя скрыпучыя песьні, як-бы ўвесь сэнс іх складаўся з таго, каб перакрычаць адзін другога.

— Драч-драч! Драч-драч!—і так без канца, і так без адпачынку.

Пачынала разьвідняцца.

Няясныя постаці прыбярэжных кустоў усё больш і больш вырысоўваліся, выплывалі з ранічнага мроку, сьвятлелі, разьвясельваліся, і шырэй разгортваліся прыгожыя краявіды, поўныя радаснага спакою і маўклівага задуменьня.

Дарога павярнула ўлева, пайшла грудамі, шчыльней тулячыся да Нёмна, дзе ён апісваў вельмі зграбную луку, падыходзячы к лесу. Уся гэта лука выглядала пышным старасьвецкім садам, дзе замест пладовых дрэў расьлі разложыстыя, дуплястыя, з асмаленымі жараламі дубы, убраныя чорнымі шапкамі буславых гнёздаў. Часамі гэтыя гнёзды, заціснутыя ў разьвіліны стромкіх аголеных шпянёў, высока ўзьнятых над зялёнаю каронаю дуба, што пачынаў сохнуць зьверху, здаваліся нейкімі дзіўнымі падвескамі над дубамі, бо самыя шпяні скрадваліся адлежнасьцю і губляліся ў празрыстых хвалях паветра.

Не даходзячы да лукі, выгнуўшыся яшчэ раз каля ле(вельмі прыгожаю дугою, Нёман забіраў управа, пралёгш роўнаю, бліскучаю стужкаю паміж лугам і полем. На адны канцы дугі стаялі кучаравыя пышныя хвоі, зьвесіўшы на вадою махрыстыя галіны і аплёўшы пяшчаны бера цэлаю сеткаю смаляных карэньняў. За імі пачыналіся мала дыя сакавітыя баравіны, перамешаныя з старым лесам. Там сям з зялёнага мора маладога хвойніку высока ўзьні маліся парасоны-верхавіны хвой-старадрэвін, як-бы агл даючы зялёныя прасторы свае маладое зьмены і цешачыс яе размахам і сакавітаю жыцьцёвасьцю. І гэты малады хвоі нік, і гэты лес, і гэтыя хвоі зьліваліся ў адну сьцяну лес вырысоўваючы прыгожую вычварную лінію загібаў-паварота разгортваючы сваё цёмна-зялёнае крыло і ахватваючы пя шчанае поле, дзе раскінуліся маўклівыя пагоркі. А над усі над гэтым ляжала цішыня і спакой раніцы.

— Стой, брат Алесь!—спыніўся Лабановіч, захоплен гэтым спакоем раніцы і хараством таго, што было навакола,— ты паглядзі, што за слаўнота!

І паказаў рукою на ўсход, дзе скрозь проразі далёкаг лесу прасьвечваўся пазалочаны край неба, абмыты майскім росамі, і разгорталіся цэлыя панорамы ўзгоркаў.

— Эх, што за мясьціна!—пачаў Лабановіч і раптам пе рапыніў самога сябе.

— Слухай, брат, слухай.

Над ускрайкам лесу, дзе пачыналіся жоўтыя пяскі, за зьвінела песьня лясной жаваранкі. Яна першая тут вітал наступаньне дня, і песьня яе расплывалася ў маўклівым па ветры звонам тонкага дарагога мэталю, напаўняючы ясна сінія разлогі надзем'я і глыбокую цішыню зямлі, агорнутаі затоена-радаснаю задумлёнасьцю. Здавалася, усё навокала занямела, зачараванае цудоўнымі тонамі песьні гэтай воль най пясьняркі ўзьлескаў і пяшчаных пустак між лесу. Сну ючыся высока ў небе, раняла яна мяккія, ласкальныя мэ лёдыі, сатканыя з звону срэбраных струн, з булькань ня лясных ручайкоў, з зумканьня пчаліных крылцаў, шолаху кра сак. І ўсе гэтыя тоны сплятаюцца так гармонічна-сваясабліва ў песьні лясной жаваранкі, што песьня яе даходзіць да самых

затоеных глыбінь сэрца і калыша самыя тонкія струны душы. Ніякая іншая пташка, нават праслаўлены салавей, ня можа параўнацца ў сваіх сьпевах з песьняю лясной жаваранкі. Толькі свае песьні сьпявае яна ў бязьлюдных мясьцінах, дзе рэдка бывае чалавек, і мала хто чуе іх. Мэлёдыя-ж яе надзвычайна багатая, разнастайная, дзівосна прыгожая і такая чоткая, такая выразная, што яе можна палажыць на ноты, а мастак-музыка, напэўна, можа выканаць яе на скрыпцы, але афарбоўкі яе тонаў не патрапіць перадаць ніякі музычны струмант.

Лабановіч стаяў і слухаў, як прычараваны, гэты смутнарадасны гімн раніцы, што нейкім дзіўным водгульлем адбіваўся ў яго ўласным сэрцы. Яму здавалася, што ён ужо раз перажываў тое самае, што зьвінела і цяпер у яго душы, толькі ніяк ня мог прыпомніць, калі гэта было. Ці гэта яму толькі сьнілася?

— З-за аднае такое раніцы варт не паспаць яшчэ адну ноч,—азваўся, нарэшце, ён і зірнуў на Садовіча, бо той ужо цягнуў яго за рукаў і некалькі разоў казаў:

— Пойдзем, брат.

І яны пайшлі.

У двух вярстах перад імі раскінулася іх роднае сяло Мікуцічы.

— Высьпімся, брат Стары, пасьля ўсіх гэтых згрызот, адпачнем і тады будзеш думаць як і што.

— Не ўспамінай ты ўжо пра іх. Усё гэта трынь-трава. Мала што было—і гэта трэба перажыць. Для мяне ўся гэтая панямоншчына—проста як нейкі паскудны сон.

Чым бліжэй падыходзілі яны да сяла, тым з большаю ўладаю апаноўвалі іх думкі і настроі свайго сяла, і кожны з іх пасвойму перажываў іх.

— Ведаеш, брат, што: астануся я тут за настаўніка. Што ты на гэта скажаш, Стары?

— Чаму-ж табе так захацелася тут быць?

— Сваё, ведаеш, сяло, свае людзі. Буду працаваць для сваіх.

— А я на тваім месцы не astaўся-б тут,—заўважыў Лабановіч.

— Чаму?

— Да так, мне тут няцікава. Усё даўно табе тут знаёма. А я люблю пабыць на новых мясьцінах, сярод новых людзей.

— Не, брат Стары, тут і таней пражыць можна. Будзеш сабе сталавацца ў бацькі, можна і капейку прыхаваць. І тут ціха, спакусы няма, а я хачу сур'ёзна ўзяцца за навуку.

— Няўжо мы, Алесь, такія бязвольныя, што гэтых спакус ня можам адолець? Бо гэта-ж ёсьць прызнаньне свайго бясьсільля, раз ты баішся гэтых спакус.

— А на чорта змагацца з імі, калі іх можна ўнікнуць? Змаганьне, ды яшчэ з няпэўным вынікам, патрабуе траты, непатрэбнай траты энэргіі і будзе цёнгле замінаць рабіць тую ці іншую работу над сабою. А тут, у нашых Мікуцічах, нікога няма, хто пацягне цябе на карты, на п'янства... Не, брат, гэта ідэя! А месца тут якраз звальняецца. Падам прашэньне—і квіт.

— Ну, разумеецца, і тут будзеш жыць. Усё гэта справа густу,—тонам згоды адказвае Лабановіч—спрачацца не хацелася.—Можа ты і маеш рацыю. А калі ў цябе ёсьць яшчэ і ахвота жыць тут, тым лепей. Хоць мець будзем летам штаб-кватэру.

Садовіч быў хлопец гарачы, борзда захапляўся новымі мысьлямі і плянамі.

— Ведаеш, брат, сур'ёзна: давай, каб ня траціць часу, займёмся падгатоўкаю? Да нас пристануць яшчэ хлопцы... А то ведаеш? Зьберамося чалавек пяць-шэсьць, зложымся ды наймем яшчэ студыозуса... Што скажаш на гэта?

— Трэба абмеркаваць, можа тваімі вуснамі промудрасьць глаголе.

Садовіч захапіўся новаю ідэяю і ўсю рэштку дарогі гаварыў аб ёй з высокім патосам.

IX.

Не даходзячы трохі да сяла, прыяцелі разьвіталіся. Садовіч пайшоў далей адзін, а Лабановіч зьвярнуў з дарогі і накіраваўся на маленькі хутарок, што стаяў адзінока ў полі недалёка ад Нёмна. Тут жылі яго родныя.

Хутарок быў пабудаваны нядаўна, гадоў тры, на арандаванай скарбовай зямлі. Тры гады назад выгаралі Мікуцічы, і тады дзядзька Марцін надумаўся пабудавацца тут, дзе было прастарней і спакайней. За гэты час хутарок не пасьпеў яшчэ абсталявацца належным парадкам і меў досыць убогі і пустэльны выгляд, бо нават ня было тут ніводнага дрэўца каля хаткі, хоць ямкі для іх і пакапаў дзядзька Марцін.

Сотнямі знаёмых вачэй зірнуў гэты хутарок на Лабановіча, зірнуў, здавалася, дакорліва, бо ён, Лабановіч, забыўся аб гэтай беднасьці, аб гэтай пустэчы, заняты сабою, сваімі мысьлямі, сваім замкнута-асабістым жыцьцём, хоць яшчэ летась меркавалі яны з дзядзькам Марцінам аб тым, каб завесьці тут садок, а ў садку—пчольнік. Яму ўспомніліся такія-ж звароты яго дадому, калі ён вучыўся ў сэмінарыі, і мімаволі адчуў ён, што адразу папаў у самую асярэдзіну дамашняга клопату, скаргі на цяжкае жыцьцё, на беднасьць, і радасьць спатканьня з роднымі астуджалася гэтымі адчуваньнямі, што былі прыглухлі ў ім за час побыту па-за межамі роднага кутка, саступіўшы месца другім. І тут нейк само сабою ўспомнілася Панямонь і марная страта грошай, праўда, невялікіх, але ў гэтай бядоце яны мелі-б значную сілу. А гэта ўсё разам яшчэ больш памацняла апалы настрой маладога настаўніка.

На хутарку дзень толькі што пачынаўся. Вароты ў гумне былі адчынены і адтуль даносілася прагавіта-заядлае „хрум-хрум! хрум-хрум!" Гэта дзядзька Марцін рэзаў сечку на саматужнай сячкарні,—відаць, зьбіраўся ехаць араць папар.

Першы, хто заўважыў тут Лабановіча, быў сабака Шукай. Сарваўшыся з месца і кінуўшыся з злымі намерамі, пачаўшы сваё сабачае прывітаньне моцным гаўканьнем, якое звычайна накіроўваецца на незнаёмага чалавека, ён раптам зарваў злосны брэх, прыпыніўся на момант, каб лепей паўглядацца, завіляў хвастом і з радасным піскам кінуўся сустрачаць госьця. Спатканьне з аднаго і з другога боку было самае шчырае. Шукай вішчаў, круціўся, скакаў, клаў свае лапы на грудзі Лабановічу, стараючыся лізнуць яго ў губы, што яму, нарэшце, і ўдалося і яшчэ больш павялічыла яго сабачую радасьць.

Дзядзька Марцін кінуў рэзаць сечку і вышаў на прыгумень: па тону вішчаньня ён дагадаўся, што свой чалавек вітае на хутар. Угледзіўшы пляменьніка, якога дзядзька Марцін вельмі любіў, ён засьвяціўся радасьцю і яшчэ загадзя расхіліў вусы, каб адвесьці прастарнейшае месца пацалунку, шурпатаю далоньню выцер губы і, стаўшы каля весьніц, нарыхтаваўся як належыць спаткаць пляменьніка. А маці ў гэты час дадойвала ў хляве карову. Яна адразу была падумала, што гэта іх Андрэй прыехаў на лета, бо і сон такі прысьніўся ёй сёньня. Яна сьпяшалася, як магла хутчэй дадаіць і ў той час, калі дзядзька Марцін на той бок весьнічак вітаўся з пляменьнікам, вышла з даёнкаю і, прыкрыўшы яе хвартухом, борзьдзенька пайшла ў сенцы і заразжа вярнулася, каб павітацца з сынам.

— Ну, здароў, Андрэй!

Дзядзька і пляменьнік моцна абняліся.

— На ўсё лета прыехалі?—запытаў дзядзька Марцін, зварачаючыся да пляменьніка мястамі на „вы".

— На ўсё лета... Ну, як здаровы і што ў вас добрага?

— Нічога, брат, жывём патрохі.

— Чамадан свой я пакінуў на вакзале, а сам пехатом пайшоў. Якраз і з Алесем Садовічам на станцыі зьехаліся і разам дадому ішлі,—як-бы апраўдваўся Лабановіч за свой „парожны" выгляд.

Падышла маці.

— Сынок мой!.. вярнуўся!

Лабановіч пацалаваў яе руку.

— А я даю карову, чую—Шукай забрахаў і адразу сьціх, вішчаць пачаў. Дык мне і цюкнула, што гэта напэўна ты...

Маці з некаторымі падробнасьцямі апісала сваё адчуваньне, што было ў ёй незадоўга перад гэтым і нават сон расказала свой, ідучы ў хату разам з дзядзькам Марцінам і Андрэем. На парозе сустрэліся з Юзікам, меншым братам Лабановічавым. Юзік быў адзеты пастухом, з пугаю і торбаю. Ён ішоў выганяць у поле каровы на раніцу.

— Здароў, Юзік!—павітаўся з ім старшы брат.

Юзік толькі ўсьміхнуўся, павярнуўшы ў бок брата свой смуглы твар і паказаўшы рад белых зубоў. Нібы трохі засароміўся.

— Выганяй, выганяй, брат, быдла,—заўважыў дзядзька Марцін:—сонца, унь, ужо высока над лесам стаіць.

Хата была яшчэ ня прыбрана, і ня ўсе там паўставалі.

— У самы бярлог ты, сынок, папаў,—казала маці, якбы просячы гэтым прабачэньня ў сына.

— Ды яшчэ-ж і рана,—азваўся Лабановіч.

— Спаць папрывыкалі доўга,—досыць строга прамовіў дзядзька Марцін і кінуў погляд у той куток, дзе ляжалі ў пасьцелях яго пляменьніцы, Маня і Насьця.

— Парасьпешчвала іх маці: такія, пане мой, дзявухі!

Мані было ўжо гадоў шаснаццаць, а Насьця гадоў на два малодшая.

— Ім-жа так хочацца паспаць,—заступілася за дачок маці:—маладзенькія яшчэ, напрацуюцца за свой век.

Ганна, маці Лабановічава, была жанчына добрая, працавітая, руплівая, усё старалася зрабіць сама, за ўсіх заступалася. Яна ня раз плакала, будзячы Юзіка гнаць каровы, бо таму так хацелася паспаць. Хоць адну лішнюю мінутку старалася яна прыбавіць на яго салодкі ранічны сон, а калі ён устане, то стаяла пры ім, памагала яму сабрацца і рабіла ўсё, што толькі можна зрабіць, каб улагодзіць сына.

— Змаладу трэба ў работу ўцягвацца,—стаяў на сваім дзядзька Марцін:—нябось, як вырастуць гультаямі, то дзякуй ня скажуць табе за гэта.

Сказаўшы так, падышоў да пасьцелі. Закрыўшыся з галавою ў коўдру, спаў яго самы меншы пляменьнік Якуб, самы лепшы дзядзькаў прыяцель. Нахіліўся да яго дзядзька і стаў шаптаць яму штось на вуха. Якуб нешта буркануў, а дзядзька Марцін зарагатаў самым шчырым сьмехам, пасьля чаго сказаў:

— Якуб у мяне—чалавек. Гэта ня Юзік. Таго трэба з музыкаю падымаць, а Якуб, як слова гаварыць, падымецца, калі трэба. Гэта—першы гаспадар у доме.

Пахвалены Якуб—яму было гадоў шэсьць—паказаў сваю галоўку з-пад коўдры, бліснуў на брата цёмнымі вочкамі, усьміхнуўся ды зноў схаваўся пад коўдру.

— Мама! ідзі сюды,—паклікаў ён матку: яму трэба была нейкая адзежына, бо ён надумаўся ўставаць, каб апраўдаць сваю гаспадарскую рэпутацыю.

А дзядзька Марцін расказаў гэтым часам, як Якуб шукаў чарвякоў вудзіць з дзядзькам рыбу, адварочваў гнілякі, і калі пад імі чарвякоў ня было, то сам сабе казаў:

— Тут тожа няма.

Здарэньне, здавалася-б, зусім мала выдатнае, але дзядзьку Марціну яно чамусь падабалася, а гэтае „тут тожа няма" выклікала ў ім усякі раз вясёлы сьмех.

Дзядзька Марцін быў яшчэ не стары чалавек. Зранку да самага вечара не выпускаў ён работы з рук. То на полі, то каля дому ўвіхаўся. А ў часіны, больш-менш вольныя, займаўся майстэрствам, што мела беспасрэдныя адносіны да спраў гаспадарскіх: то калёсы ладзіў, то саху правіў, у хляве ці ў гумне парадак рабіў, або ў хаце ці ў сенцах усякія рыштункі штукаваў. Проста сам што-небудзь выдумае для большага парадку ў гаспадарстве. Кароткія перарывы паміж работаю выкарыстоўваў дзядзька Марцін для спраў рыбацкіх, блага Нёман быў, як кажуць, пад самым бокам. А рыбацкая снасьць—сетка, нераткі, вуды—была адмысловая ў дзядзькі Марціна. У грыбныя часы, калі задажджыцца і работа спыніцца на полі, дзядзька Марцін браў каробку і хоць выхадзіць палавіну дня, затое-ж прынясе такіх баравікоў, што хоць іх вязі на выстаўку.

— Ну, браце, супачынь з дарогі—я табе і палаткі ў гумне змайстраваў,—сказаў дзядзька Марцін да госьця:— а я паеду паару трохі, думаем грэчку пад Клінамі засеяць.

Дзядзька Марцін паехаў араць, а Лабановіч некаторы час сядзеў яшчэ ў хаце і слухаў навіны дамашняга жыцьця. Навіны-ж гэтыя нельга сказаць, каб былі вясёлыя. Наладзіць гаспадарку так цяжка. Зямля пустая, хоць і многа яе, параскідана „за сьветам", толькі тае карысьці, што з зямлі каля дому. І гэтая зямля пустая, але-ж яе хоць угнаіць можна. Арэндная-ж плата падвышана, а плаціць няма з чаго.

цыгды

Сымон, старшы брат, вось ужо тры нядзелі, як на плыты пайшоў. А якія заработкі плыты? Калі прынясе дзесяць рубельчыкаў, то і добра. А колькі нагаруецца, нацярпіцца. І з пашаю цесна, забаронена ўсюды, чуць дзе ступіць скаціна, зараз і штрафы плаці. Ну, словам, чым далей, тым горай. Наогул, нейк цяжэй стала жыць на сьвеце. А тут і дзяўчаты падрастаюць і адзеньне ім трэба спраўляць.

Лабановіч усё гэта слухаў, хоць і цяжка было слухаць. Ён заўважыў, што маці паблажала за гэты час, відаць клопату многа і жывецца ня лёгка. А перад гэтым клопатам унікаў яго ўласны. У глыбі свае душы ён папікаў сябе за тое, што нічым яшчэ не дапамог дома. Праўда, і памагчы было яму трудна, бо пэнсія была невялікая, і за два апошнія месяцы ён і ня браў яшчэ яе. І тут асьвяціла яго думка— даць даверанасьць знаёмаму крамніку Гэсалю, што ў Панямоні, на гэтую пэнсію. Гэсаль з ахвотаю бярэцца за такія справы і хоць прыдзецца яму ўступіць значны процант, затое-ж бяз клопату можна дастаць рублёў трыццаць пяць. Дваццаць рублёў ён аддасьць на гаспадарку, а рэшту пакіне сабе. На гэтай думцы ён зусім заспакоіўся і значна павесялеў. І гэта ён зробіць у бліжэйшы час. Можа нават заўтра сходзіць да Гэсаля.

— Ты, сынок, як-бы трохі паблажаў,—заўважыла маці, прыглядаючыся да сына.

— Не, мама: гэта проста з дарогі, бо я дзьве ночы ня спаў.

— То ты, сынок, выпі сьвежанькага малачка ды ідзі засьні ў гумне.

— Але, такі трэба трохі адпачыць.

Маці прынесла цэлы кубак малака.

Якуб ужо ўстаў і пазіраў на брата.

— Ну, Якуб, дык многа назнаходзіў ты чарвей?

— Я цяпер ведаю, дзе іх трэба шукаць: на дрывотні пад трэскамі,—адказаў Якуб.—Вось калі Андрэй захоча, то ён у два міга прынясе іх поўную бляшанку. Але рыба цяпер лепш бярэцца на аўсянікаў.

— А ведаеш, Андрэй, дзе многа рыбы?

— Ну, дзе?

— У Бервянцы. Там такая букта, што і прысам дна не дастанеш. Там можа хвоя схаваецца!.. Вось там многа рыбы!

— Адкуль-жа ты ведаеш, што там яе многа?

— Я бачыў, як там яна плавае. І плюхае, страх як плюхае!

Якуб нешта ўспомніў і пачаў сьмяяцца.

— Чаго ты сьмяешся?

— Сьмешна было раз. Дзядзька вудзіў рыбу, а яна там як плюхне! Я кажу: дзядзька, унь рыба плюхнула! А дзядзька кажа: вось каб яшчэ плюхнула адна такая рыба, дык і квас быў-бы!

— Ну, годзе табе расказваць! Няхай Андрэй адпачываць ідзе,—сказала Маня:—я ўжо паслала табе на палатках у гумне,—зьвярнулася яна да Андрэя.

— Хадзі, я табе пакажу палаткі,—і Якуб павёў брата ў гумно.

— Мы з дзядзькам майстравалі тут,—казаў ідучы Якуб.

Ён увесь час вярцеўся каля брата і шчабятаў сваім дзіцячым галаском.

— Што-ж ты цяпер будзеш рабіць?—запытаў Андрэй.

— Пайду зараз да дзядзькі. Дзядзька казаў, што навучыць мяне араць.

— Пойдзем Якубка: няхай Андрэй сьпіць.

Маня паклікала гаваркога Якуба і зачыніла вароты.

Лабановіч разьдзеўся і лёг на мяккую пасьцель. Змучанае дарогаю і бяссоннымі начамі цела даўно патрабавала адпачынку, але заснуць ён адразу ня мог, бо вельмі многа было ўсялякіх уражаньняў, і нэрвы яго ператаміліся, а мысьлі нейк мітусіліся ў галаве і не паддаваліся ніякаму контролю.

У гумне было досыць сьвежа і цемнавата, хоць з-пад шчыта сюды ўрываліся косы вясеньняга сонца, а скрозь няшчыльна зложаныя сьцены сьвяцілася яснае неба. З вясёлым шчабятаньнем залятала сюды пара ластавачак, аблюбаваўшых сабе месца для гнязьдзечка, і парушала гэтую маўклівасьць сялянскага зацішку. З поля сяды-тады данасілася пануканьне дзядзькі Марціна. Каля Нёмна—а ён быў

тут зусім блізка—пачулася Якубава песьня, а потым яго-ж імпровізацыя:

„Нёман. Нёман дарагі,
Залатыя берагі,
Пацячы назад...“

Добра Якубу! Ні згрызот, ні клопату. Вольны і шчасьлівы, як гэты ясны промень, як срэбраная нёмнавая хваля, якою ён цяпер любуецца там. Парою сюды, у гумно, урываўся лёгкі ветрык, паварушваючы зьвіслыя са страхі нішчымныя каласкі і мастацкі сатканую павуціну на кроквах. Дзесь над гумном зазьвінела песенька палявой жаваранкі... Знаёмыя, блізкія малюнкі-зьявы дамашняга побыту, родныя адгалоскі-павевы сялянскага жыцьця-клопату.

„Дабра, што я дома“, мільганула ў Лабановіча думка-адчуваньне, і ён заснуў моцным-моцным сном.

X

Усё гэтае лета Лабановіч жыў дома. Нельга сказаць, каб яму тут было вельмі добра. Няпрыемна перш за ўсё было адчуваньне, што ён тут не такі, як усе, і што на яго ў доме пазіралі, як на чалавека іншага кругу. І як ён не стараўся сьцерці ўсякія граніцы паміж сабою і роднымі і цалком зьліцца з імі, жыць так, як жывуць і яны, яму гэта ніяк не ўдавалася, бо самі-ж родныя падтрымлівалі гэтыя граніцы. Калі ён уставаў разам з другімі, каб узяцца за якую-небудзь работу дома, то дзядзька або маці заўважалі яму, што ён мог-бы паспаць і даўжэй і не яго ўжо справа цягнуць гэтую гарапашніцкую лямку простых людзей.

— А хіба-ж я крывы?—пытаў Лабановіч.

— Крывы ня крывы, а раўняцца з намі табе няма чаго. Не на тое-ж ты вучыўся, каб капацца ў гэтым сьмецьці і брудзе.

А маці старалася і яду гатаваць яму лепшую, не зважаючы на яго протэсты. Браты і сёстры таксама трымаліся здалёк ад яго, як-бы чужаліся і таілі ад яго сваё жыцьцё, свае патрэбы, і ён, нарэшце, пагадзіўся з роляю адгароджанага ад сям'і чалавека, што нейк рабілася само сабою, натуральным парадкам. У сваю чаргу і ён замыкаўся ў сабе

самым. Адзін толькі Якуб быў з ім за панібрата і знаёміў яго з кругам сваіх інтарэсаў, сваіх забавак і свайго дзіцячага жыцьця, забаўляючы яго сваім нясьціханым шчэбетам.

Першыя часы побыту дома хадзіў ён па полі, што яны арандавалі ад скарбу, аглядаў засевы збожжа. Ён радаваўся, калі бачыў шнуры добрай збажыны ці бульбы і не згаджаўся з тою ацэнкаю іх, што рабілася дома, бо і ў мацеры і ў дзядзькі Марціна, як здавалася яму, заўважалася нахіленьне зьніжаць сапраўдны стан рэчаў.

Недалёка ад хаты была тут нізкая балоціна, дзе расла дзікая трава. Карысьці з яе ня было амаль ніякай, бо ні да пашы, ні да сенакосу яна недавалася: трудна было туды даступіцца. Між полем і гэтаю балоцінаю рос густы алешнік, раскінуўшыся па купінах, дзе прыкідалася маліна і смародзіна. У цяні гэтага алешніку было вільготна. Чорная, як дзёгаць, гразь выглядала з-за высокага куп'я.

„А што, каб гэтай гразі нацягаць на поле“,—думаў ходзячы тут. Лабановіч. Поле-ж было пустое: капарні нагою— і жоўтага пяску дастанеш.—„Трэба будзе параіцца з дзядзькам Марцінам“.

І ён пачаў меркаваць, як-бы можна было палепшыць зямлю. Сілы малавата, а перакапаць-бы зямлю на перавал ды навазіць у канаўкі гразі з алешніку, напэўна зямля паправілася-б, і расло-б тут збожжа, як лес.

Яго мысьлі пайшлі далей у гэтым кірунку. Яго яшчэ невялікае жыцьцёвае дасьведчаньне казала яму аб нядбайнасьці людзкой, аб закаранеласьці форм людзкога жыцьця.

Вось хоць-бы і тутэйшы народ: бедны, ледзь-ледзь зводзіць канцы з канцамі, таўчэцца, кідаецца ў розныя бакі, шукаючы аддушыны, і мала хто знаходзіць яе. Зямлі мала, зямля нераджайная, голы пясок. Усе-ж лепшыя землі належаць да скарбу. Адчуваецца вострая патрэба ў зямлі, а народ множыцца. Чым-жа можна палепшыць яго дабрабыт? Каб людзі грамадою пасталі на работу, яны асушылі-б балоты, пазносілі-б пяскі з палёў, а балотны гной і яго раджайны грунт перанесьлі-б на пяшчанае поле—хваціла-б і хлеба, і сенакосу.

З рэальнага грунту разважаньня Лабановіч паволі зьехаў у павабны край прыгожых мар. Ён бачыў сябе ў ролі чалавека, які здолеў заклікаць грамаду на новую дружную работу. Грамада асушае балоты, стварае новыя землі, праводзіць дарогі, абсаджвае іх пладовымі дрэвамі, робіць масты, будуе новыя дамы і пачынае жыць шчасьліва і багата.

Аглядаючы двор і гаспадарскую надобу, ён спыніўся каля хлява: пад страхою ляжалі тры тоўстыя кавалкі чорнага дуба. Яшчэ летась улетку, купаючыся, напаткаў ён выпадкам гэты дуб у пяску на дне Нёмна. Пачаў тупаць каля яго, зацікавіўся знахадкаю. Прынёс рыдлёўку, стаў адкопваць. Работа пасувалася борзда, вада сама адносіла ўзварушаны пясок, і цела старога волата ўсё больш і больш выступала з зямлі. Чорны, як вугаль, тоўсты, роўны, гладкі дубовы стаўбур ляжаў упоперак Нёмна. Камель яго далёка ўваходзіў у высокі бераг, і адкапаць там яго было вельмі цяжка. Лабановіч з захапленьнем увіхаўся каля гэтага дуба. Ён адчуваў тады нават нейкую радасьць, выкопваючы на сьвет гэтага невядома калі пахаванага нябожчыка. І напэўна доўгі-доўгі час ляжаў ён на дне Нёмна, бо ніхто не памятае, калі тут расьлі дубы—ніякіх сьлядоў ад іх не захавалі часы. Калі ўвесь стаўбур быў адкапаны, прынесьлі пілу. Дзядзька Марцін таксама зацікавіўся дубам, і ўдвух пачалі яны даставаць яго. Дастаць яго цалкам ім было не пад сілу, прышлося пілаваць на тры часьці. Праняты вадою, ён лёгка, як морква, паддаваўся пілоўцы. Разрэзаныя кавалкі выкацілі на бераг, дзе яны прасохлі і сталі цьвёрдыя, як косьць.

І гэтыя тры таўшчэзныя кавалкі чорнага дуба, роўныя, гладкія, бяз ніводнага сучка, ляжаць пад страхою бяз ніякай карысьці. Ляжаць бяз ніякага ўжываньня, ня гледзячы на сваю высокую вартасьць. Ад сонца і ветру яны пакалоліся, парыжэлі. І трохі крыўдна рабілася цяпер Лабановічу, што дзядзька Марцін не паклапаціўся папілаваць яго на дошкі і скарыстаць гэты дарагі матэрыял. Ня дуба гэтага шкода было яму, а крыўда брала за тое, што не выкарыстоўваецца тое багацьце, што ляжыць каля нас, і мы ня ўмеем даць яму належнага ходу.

— Нічога з іх ужо ня будзе, брат: пакалоліся, падлы прыдзецца папілаваць на дровы.

Такі прысуд выносіў цяпер гэтым дубовым кавалкам дзядзька Марцін і як-бы ў апраўданьне дадаў:

— Нам трэба было палажыць іх наўперад у гумнє ды прыкрыць саломкаю, каб яны высыхалі павольненька— тады і не пакалоліся-б.

Проект-жа пляменьніка—падвезьці чорнай зямлі з алешніку на поле—дзядзька прызнаў вартым увагі—можа проста, каб не пакрыўдзіць „настаўніка“, але... тут знайшлося сваё „але“: папершае, на гэтую справу патрабуецца многа сілы, часу і працы. Ды гэта яшчэ нічога, можна было-б справа-ваць, а самая важная прычына, што перашкаджала такой рабоце, гэта тое, што зямля ня іх, а арандаваная, і невядома, што будзе далей з арэндаю, бо скарб хоча пусьціць гэтую зямлю на замену з канцамі сялянскіх шнуроў, што падходзяць або ўкліняюцца ў скарбовы лес, каб такою заменаю акругліць княжыцкія лясы.

— Жывеш вось так з дня на дзень і нічога пэўнага ня ведаеш. Можа яшчэ скажуць зносіць адгэтуль будынкі. Тады хоць вазьмі ды падпалі іх, а сам надзявай торбу ды ідзі жабраваць. Няма, брат, простаму чалавеку ні волі, ні разгону. Іх сіла і іх права. Служыў, служыў бацька ўвесь век, а памёр—сям'я куды хочаш дзявайся... І калі ім, халерам, канец той будзе? І ці будзе? Пачалася-б вайна ці якое ліха, можа-б людзям палёгка ці ня была-б.

І жаліўся дзядзька Марцін, што ўсюды ўціск пачаўся. Куды ні кінься, усё ў панскія рукі papaдзеш. Сьвет яны ўвесь загарадзілі, а за простага чалавека ніхто не заступіцца.

Цяжка было слухаць гэтыя жальбы, бо ў іх была голая і горкая праўда. І як пагадзіць гэта ўсё з тым, што ўбівалася ў іх головы ў сэмінарыі? Вучылі-ж там, дзяўблі на кожным кроку, як апякуецца царскі ўрад, царскае начальства і сам цар аб народзе, як гэты народ любіць свайго бацьку-цара, як ён заўсёды знаходзіць у яго і ласку і міласьць. „Бог на небе, цар на зямлі“—вось тыя кіты, на

якіх стаіць сьвет. І гэтыя-ж ідэі праводзіў праз школу і ён, Лабановіч. Скуль-жа гэтая няўвязка „навукі“ і жыцьця?

Лабановіч прыпамінае слова „соцыялісты“. Ён першы раз чуў яго ў сэмінарыі ад аднаго таварыша з Навагрудчыны. Гаварылася яно ціха, шэптам, а самы-ж сэнс яго агортваўся нейкаю таямнічасьцю, не выклікаючы рэальнага значэньня. Гэта проста той прапашчы чалавек, які асьмельваецца нядобра думаць аб цару.

Так праходзілі першыя дні побыту дома. У гэтыя дні Лабановіч нікуды не хадзіў з дому, снаваў па двары, па полі, хадзіў у лес у свае знаёмыя абходы, дзе ў грыбныя часы так любіў зьбіраць грыбы, але цяпер іх яшчэ ня было. Хадзіў ён, хадзілі з ім і думкі яго, і яго мары, і ўспаміны. Спакой і цішыня лясная так хіляць да такога думаньня. І тут, у гэтай адзіноце-глушы, неадступна хадзіў з ім і вобраз панны Ядвісі, чысты, недасяжны і бясконца мілы і дарагі. І дзе яна цяпер? Ці ўспамінае яго? І чаму ўсё-ж такі нічога не напісала, не сказала яму, куды паедзе? Няўжо яна ня хоча знаць аб ім нічога? А можа там, у Хатовічах, у валасьці ёсьць пісьмо яму ад яе. Ён напіша пісьмо туды. Як добра, што такая думка прышла яму ў галаву. І ў сэрца прыходзіць надзея, што гэты ліст напэўна ёсьць там, а дома, прышоўшы з лесу, ён піша пісьмо да Дубейкі і просіць, каб усякая пошта перасылалася яму сюды. З гэтым лістом ідзе ён у Панямонь. Якраз і другую справу можна зрабіць— комэрцыю з Гэсалем. З Панямоньня вярнуўся ён значна павесялеўшым і падвесяліў у значнай меры і сваіх родных, бо дваццаць рублёў грошы для іх не малыя.

Асталяваўшыся дома і знайшоўшы сабе работу, Лабановіч увайшоў у каляіну дамашняга жыцьця. Чытаў, аднаўляў у памяці навуку, набываў новую. Часамі падвячоркамі хадзіў у Мікуцічы, каб пабыць у кампаніі сваіх таварышоў, а летам іх тут ніколі не бракавала.

Мікуцічы—сяло вялікае, вядомае ва ўсёй акрузе. Стаіць на пяскох каля Нёмна. Народ тут бедны, малазямельны. Жыць з гаспадаркі трудна, і мікуцічане перабіваюцца заработкамі. Але гэтых заработкаў мала. Зімою возяць калоды, вясною і летам ходзяць на сплаў—на згоны і на плыты.

Жанкі і дзяўчаты зьбіраюць летам ягады і грыбы і гэтым трохі падзарабляюць на дамашні абыходак, а моладзь расходзіцца па сьвеце, каб выбіцца ў людзі і знайсьці сабе кусок хлеба і бацькоў падтрымаць. Выб'ецца адзін, за ім цягнецца другі, памагаюць адзін другому. Чыгунка, тэлеграф, пошта, школы розных гатункаў, пачынаючы настаўніцкімі сэмінарыямі і канчаючы вышэйшай школаю, маюць сваіх прадстаўнікоў з Мікуціч. Такім парадкам, Мікуцічы маюць сваю інтэлігенцыю, пераважная большасьць якой прыходзіцца на настаўніцтва, і гэтая група яе найболей цесна зьвязвалася з сваім родным сялом.

Як толькі канчалася работа ў школах, настаўнікі зьяжджаліся на лета да сваіх бацькоў. Гэты зьезд увайшоў нейк у традыцыю, дый дома пражыць таней, можна было не чапаць пэнсіі за летнія месяцы, перабіцца на дамашнім хлебе і на бацькаўскім крупніку. У цяньку гумён і адрынак знаходзілі яны спакой душы і адпачынак целу. Хто гатаваўся ў настаўніцкія інстытуты, хто ўзбройваўся філёзофіяй жыцьця, хто лавіў рыбу на ўлоньні прыроды, хто ўходжваўся каля гаспадаркі, памагаючы бацьком, а хто проста біў бібікі, але ў гарачы час сенакосу і жніва высыпалі яны на луг, на поле, і толькі ўжо самыя важныя і солідныя, прасякнутыя „панскім духам“, упарта сядзелі пад сваімі стрэхамі. А калі хто і выходзіў у крытычны момант вязаць ячмень, то ня іначай, як у пальчатках, даючы гэтым багатую страву для жартаў вясёлым мікуцічанам.

Вечарамі, калі спадала дзянная гарачыня, выходзілі настаўнікі халадком на шпацыр, хадзілі па вуліцах, а часамі зьбіраліся ў каго і ладзілі выпіўку. А некаторыя цішком наведваліся камор і сенечак, дзе мелі свае рэзыдэнцыі абраньніцы іх сэрца. Такія „абраньніцы“ называліся ў Мікуцічах „панскімі“ дзяўчатамі, і гэты парадак рэчаў быў тут законным і натуральным. Але трудна было ступіць крок па лініі каханьня, каб гэты крок ня стаўся вядомым назаўтра ўсім у Мікуцічах.

Сярод настаўніцтва былі свае групы, якія складаліся на грунце тых ці іншых інтарэсаў. Настаўнікі болей сталыя, што ўжо мелі пэўную жыцьцёвую практыку і пабылі

настаўнікамі па колькі гадоў, трымаліся свае кампаніі і на маладых глядзелі трохі звысока, як людзі больш дасьведчаныя, больш разьвітыя і больш заможныя, калі толькі „заможнасьць“ наогул можна прылажыць да вясковага настаўніцтва. Маладыя-ж настаўнікі лічылі сваім абавязкам сяды-тады зайсьці да сваіх колег, каб пагаварыць з імі, а часамі і паспрачацца і паказаць ім, што і яны ня лыкам шыты і казённую кашу не дарма елі. А ў Мікуцічах сьцяг навукі і годнасьць „разьвітога“ чалавека дзяржаліся высока сярод настаўніцтва.

Першая позыцыя, якую заваёўвалі яны ў сваім змаганьні за права „разьвітога“ чалавека, звычайна была рэлігія і бог. Можа ў гэтым выяўляўся іх протэст супроць сэмінарска-папоўскага выхаваньня і славянскіх тэкстаў Філарэта, але хто ня чытаў Бокля, Дарвіна і Дрэпера, той проста лічыўся невукам, чалавекам, які нічога ня ведае і з якім няма аб чым гутарыць. Мікуціцкія гумны і адрынкі былі школамі бязбожніцтва і вольнадумства. З адрынак гэтае вольнадумства пераходзіла і пад стрэхі сялянскіх хат. Сталыя людзі наўперад з дакорамківалі галовамі, калі прачувалі аб якой-небудзь бязбожніцкай штучцы таго ці іншага настаўніка.

— Чаму-ж яны дзяцей навучаць, калі самі робяць нямаведама што?

А потым прывыкалі і гаварылі:

— А можа і сапраўды няма бога.

І нарэшце проста сьмяяліся, як вось і з гэтага здарэньня з Іванком Перагудам.

Яго маці—богабаязная жанчына. Балела яе сэрца, што Іванок у царкву ня ходзіць, а папа кудлатым чортам называе. А калі яго часамі запытаеш аб чым, то ён адкажа: „А чорт яго сьвяты ведае“.

— Ах, як ты нядобра гаворыш, сынок! Ты-ж такі настаўнік і сам павінен ведаць, што гэта—грэх.

— Што значыць „грэх“?—адказвае Іванок:—можа ты скажаш, што і сала есьці ў пятніцу—грэх?

— А ты запытай у бацюшкі, што ён табе скажа.

Іванок зьняважліва трасе галавою.

— Я буду пытацца ў гэтага валасатага асталопа!

— Пабойся бога, сынок! што ты гаворыш! Ён-жа служка божы.

— Не баюся я таго, чаго на сьвеце няма.

— Дух сьвяты з намі, матка найсьвеншая!

Маці хрысьціцца, узад падаецца, а Іванок нападае:

— А ты бачыла бога? дык скажы, які ён! да каго падобны: да каня ці да каровы?

Маці адступаецца ад сына і ціха шэпча „Айчэ наш". Яна ня можа забыць гэты цяжкі грэх яго. Тайком моліцца за яго богу.

— Сынок,—кажа яму праз некаторы час:—пайдзі ў царкву, памаліся. На табе саракоўачку, пастаў, сынок, сьвечачку ў царкве.

Гэтую саракоўку ён прапіў у адрынцы з сябрамі, а мацеры сказаў:

— Я табе, маці, потым пяць рублёў дам за тваю саракоўку, але цяпер я прапіў яе: лепей праліць, як аддаць папу.

XI

Каля самага сяла, падмываючы вуліцы, цячэ Нёман. Разложыстыя, круглаверхія вербы, узьняўшы над вадою карэньне, абступаюць адхонны пяшчаны бераг. На Мікуціных вуліцах—сыпучы лясок. Гразі тут амаль ня бывае ніколі, але калі падымецца вецер, то цэлыя воблакі стаяць у паветры.

Шумна і гучна ўлетку на беразе Нёмна. Зранку і да самага вечара галышамі качаюцца тут дзеці, то ў пяску, то ў вадзе. Сотнямі гукаў разносіцца над Нёмнам плясканьне пранікаў. Падаткнуўшы спадніцы і агаліўшы лыткі, выбіваюць палотны жанкі і дзяўчаты, беляць іх, расьсьцілаюць на беразе. У гэтым месцы Нёман мелкі і шырокі. І езьдзяць, і ходзяць, і скаціну ганяюць уброд. Цалюткі дзень снуюць тут людзі—старыя і малыя, хто за Нёман, хто з-за Нёмна. Перайсьці-ж уброд летам—адна асалода. І калі ў мужчын ёсьць яшчэ сякі-такі клопат—падкасацца або скінуць нагавіцы, калі вада ў Нёмне набудзе, то жанчыны ў гэтых адносінах зусім шчасьлівы народ. Падымуцца на хаду, колькі трэба, і храбра рушацца ўброд, не зважаючы, ці ёсьць тут хто ці не, глядзяць на іх ці не глядзяць. Часамі-ж некаторыя

сьмелыя і рызыкоўныя асобы, асабліва, калі на беразе ёсьць глядачы, сумыслу нарыхтуюцца брысьці так, як-бы тут вельмі глыбока і можна падумаць, што вада зойме іх па самыя пахі, хоць вышай кален яна не даходзіць. Бывала і жартамі перакінуцца ў такіх выпадках па істоце справы, а часам які-небудзь Гілёрык, чалавек сталых лет, і заўвагу зробіць, вынуўшы люльку з зубоў,—апусьціла-б хоць ніжэй спадніцу,—а сам пры гэтым саромліва ў бок адвернецца. А калі яго задзявалі сьмехам, то, каб у даўгу ня быць, так адзавецца:

— Пацягнуць-бы, бясстыдніцу, цыбуком, то шанавалася-б. Казырыцца чорт ведае чым!

Па той бок Нёмна лугі ідуць, а за лугамі—лес і поле. Вярсты дзьве будзе да поля. Ляжыць чорная грэбля ўпоперак луга, адным канцом да Нёмна даходзіць, другім—у поле ўпіраецца. Вось гэтая грэбля—бяда і гора мікуціцкае. Покі праедзеш яе—духі вытрасеш і кішкі збоўтаеш, а ў мокрае лета і каня ўгрузіш, і сам, як д'ябал, у гразі выкачаешся. І снасьць ламалі тут, і жывёлу калечылі. Паганая грэбля, каб яе і людзі ня зналі. Праклiналі гэтую грэблю—так-жа ўелася яна ў косьці. А калісь тут, як расказваюць старыя людзі, праўда, самі яны ня помняць, быў мост. І цяпер яшчэ сямтам па бакох грэблі засталіся рэшткі паляў, і тырчаць яны з гразі, як згніўшыя зубы ў скіўіцы. Але мост гэты быў зьнішчаны ў часе Швэдзкага Паленьня. Жыве яшчэ ў памяці народа гэтая вайна са Швэдамі. Нават імя сваё мае ў вуснах народа гэтая вайна—Швэдзкае Паленьне. Вось і спалілі тады швэды мост. Вялікія бойкі адбываліся тут. А над самым Нёмнам, вышай трохі сяла, ёсьць курган-магіла. Размывае Нёман грудзі гэтай невядомай магілы, вымывае чалавечыя чарапы і старасьвецкую зброю. І перадаюць мацяркі сваім дзецям аб гэтай страшнай часіне Швэдзкага Паленьня. Многа тады народу пабіта было, а будынкі папалілі. Людзі па лясох таіліся. І кідаліся швэды на хітрыкі. Гукалі яны ў лесе:

— Тацяна, Мар'яна! выходзьце з лесу: швэды дадому паехалі.

І калі хто выходзіў на голас, таго забіралі і забівалі. Многа было пабіта народу тады, і жывёла амаль уся пера-

вялася. У Мікуцічах застаўся адзін толькі бык, а ў Сьверынаве—карова. Сабралі гэтую пару людзі потым і аралі на ёй. Але нарэшце пакараў бог швэдаў за зьдзекі над людзьмі—асьляпіў іх, і калі садзіліся яны вярхом, то садзіліся тварам да конскага заду, і тады іх пабілі.

Такая легэнда зьвязвалася з грэбляю і з даўнейшым мастом, што быў на месцы гэтай грэблі.

Крайнім будынкам ад Нёмну процiў броду была старая карчма на высозным падмурку. Калісь гэта быў вір сялянскага жыцьця, і не адна мікуціцкая душа захлынулася ў гэтым віры. З таго часу, як увялі манапольку, карчма заняпала, а потым згарэла. Але па старой прывычцы зьбіраўся тут народ, як на старадаўняе веча, дзе вырашаліся сялянскія справы і разважаліся розныя пытаньні мікуцічанскага побыту.

Мікуцічане—народ грамадзкі, любяць пагутарыць аб розных розпасьцях: аб замежнай палітыцы, аб вайне, аб заработках, аб труднасьцях жыцьця, аб тым, што нешта на сьвеце робіцца і нешта гатуецца і што павінна нешта адбыцца, бо далей так жыць нельга. Прагавіта прыслухоўваліся да розных чутак, часамі выдумлялі іх самі і на іх аснове стваралі такія рэчы, што самі пачыналі палохацца іх, а потым самі-ж дапякалі сябе сьмехам. Стаіць, бывала, грамада, а перад ёю за Нёмнам, як нейкая гадзюка, ляжыць гэтая праклятая чорная грэбля, дыхнуць вольна не дае. Многа было аб ёй гутарак, сварыліся з-за яе, калі справа заходзіла аб тым, каб яе падправіць. Бывала, так-сяк і зьбяруцца для рэпарацыі і падправяць сям-там, але такая рэпарацыя мала давала карысьці, і грэбля як была, так і заставалася іх бядою.

Праўда, не заўсёды гэтая грэбля з аднакаю сілаю бунтавала сялянскія душы. Часамі аб ёй зусім нават забывалі, і толькі ў часе касьбы і жніва, калі трэба было езьдзіць з вазамі, аб ёй думалі, яе праклiналі, з-за яе сварыліся.

Жыла гэтая грэбля і ў думках грамады і ў мысьлях паасобных членаў яе. Жыла, як заноза ў целе.

Лабановіч ня раз чуў размовы аб гэтай грэблі і скаргі на яе як з боку дзядзькі Марціна, так і з боку грамады. Ня раз і сам хадзіў па ёй пехатом і езьдзіў з возам і лёса. Ня раз перадрыжаў ён тут, вязучы снапы ці сена, каб не абярнуцца

з возам. У яго памяці абуджаліся ўспаміны аб легэндзе, што зьвязвалася з грэбляю, і аб розных пабаюшках, створаных напалоханай фантазіяй цёмнага чалавека ў зьвязку з гэтаю-ж грэбляю, бо было на ёй і страшнае месца, адкуль часамі выбягаў нехта ў чырвоным з пугаю ў руках і шалёстаў па вушах таго, хто позна ехаў з поля, як гэта было раз са Стасечкам.

Дзіўным здавалася Лабановічу, што такое вялікае сяло, як Мікуцічы, ня можа справіцца з грэбляю. Ну, што-б значыла сялянам адвесьці, ну, тыдзень, два часу, каб адвінуцца і збыць гэтую злыбеду? Няўжо так цяжка грамадою выкапаць побач грэблі канавы, падвезьці пяску і каменьня, падняць яе, насыпаць, зраўняць, утрамбаваць. Пяску-ж, куды ні павярніся, цэлыя горы. Каменьнем завалены межы. Цэлыя рэчкі каменьняў, паскіданых з поля, цягнуцца побач дарог. І рабочых рук хватае, і матэрыял пад рукамі, няма толькі рукі, што паставіла-б на грамадзкую работу сяло.

І вось гэтым летам, калі ў галаве Лабановіча сьпелі розныя проекты палепшыць людзкое жыцьцё, падняў ён раз пытаньне аб грэблі сярод настаўнікаў свайго сяла. Чалавек з дзесяць настаўнікаў сабралося ў гумне Іванка Перагуда. Сам Іванок ляжаў у сваім логаве, зьмяўшы нагамі даматканую коўдру і зьбіўшы падушку ў нейкі брудны камяк. Валасы яго, даўно нястрыжаныя, ускудлачыліся, як купіна, ляжалі на падушцы. Настаўнікі разьмясьціліся, як дзе папала. Каля пасьцелі стаяў кволенькі столік, на стале было некалькі кніг, пустая папяровая скрынка ад гільз ды пара акуркаў.

Іванок Перагуд карыстаўся тут славаю дзівака і філёзофа. Асноўная формула яго філёзофіі казала: „Плюй на ўсё і шануй сваё здароўе". Праўда, у яго было многа напускнога, і ён трохі фарсіў сваім дзівацтвам. Наогул-жа быў добрым работнікам у школе і вясёлым чалавекам у кампаніі.

Былі тут розныя групы настаўнікаў. Старэйшыя вялі рэй, а маладыя толькі прыслухоўваліся ды падавалі рэплікі.

— І вось што цікава, і гэта трэба адзначыць, хлопцы,— гаварыў Міхась Лабада, настаўнік з пяцілетнім стажам:— сярод нашых мікуцічан ніводнага злодзея няма.

Настаўнікі былі прыемна зьдзіўлены. І праўда: няма тут злодзея.

— Гэта, братцы, варта таго, каб залатымі літарамі занесьці ў гісторыю нашага сяла,—азваўся прыяцель Лабады Ігнат Курган.

— Так, гэта—рэдкасць,—загулі галасы.

— Бо тут і ўкрасьці няма чаго, і гэтая мікуціцкая галота няздольна выгадаваць злодзея,—азваўся з свайго логава Іванок.

І ўсе засьмяяліся.

— Не, брат, стой!—з жарам выступіў Садовіч:—а Язэп Малюк...

— О ты чорт!—нібы напусьціўся на яго Курган:—абеднаю псуеш. Да і што Язэп? Ён тут ня жыве і тут ніводнага цьвічка ня ўкраў, і, такім парадкам, не парушае агульнай гармоніі чэснасьці нашага сяла.

— Праўда!—падхапілі настаўнікі.

Язэп Малюк паяўляўся ў Мікуцічах разы са два, а цяпер аб ім ніякіх чутак няма.

— Я вам раскажу пра Язэпа,—сказаў Курган:—як быў ён тут апошні раз, паехаў ён з нашымі мікуцічанамі ў Панямонь. А ён чалавек спрытны, адзеты на гарадзкі лад, манеры ў яго, як у пана.

— Чый-жа гэта такі?—дзівяцца людзі.

— А гэта наш—мікуціцкі,—адказваюць мікуцічане. Рады яны што іх чалавек такі спрытны. Аж праз некалькі хвілін злавілі Язэпа на кражы. Вядуць.

— Хто-ж гэта такі? Чый ён?—пытаюць людзі. Нашы мікуцічане адказваюць:

— А чорт яго ведае, чый ён там.

Калі гутарка скіравалася на сяло, то Лабановіч улучыў момант, каб перавесьці размову на грэблю.

— Ведаеце, хлопцы, што? Вот мы тут успамінаем усякія, праўда, вельмі цікавыя, драбніцы. А варта было-б грэблю наладзіць. Усім яна ў косьці ўелася, і ўсе адчуваюць, што грэблю трэба наладзіць, так наладзіць, каб яна перастала быць занозаю ў жыцьці сяла... Давайце паднімем народ на работу!

Ён хацеў сказаць болей, сказаць, што зрабіць добрую грэблю зусім няцяжка пры дружнай рабоце грамады, але

ён трохі сьціскаўся старэйшых таварышоў і адчуваў сябе ў іх кампаніі ня зусім упэўнена.

— Ты, што-ж? Хочаш быць Обэрлейнам,—запытаў яго Лабада.

— Не мяшайся ў жыцьцё,—заўважыў з логава Іванок!—няхай яно ідзе, як ідзе. Плюй на ўсё і шануй сваё здароўе.

— Тут, брат, трэба ўмяшаньне начальства, наказ строгі і сур'ёзны, а цябе ніхто не паслухае,—дадаў Курган дзелавіта.

— Распанелі вы і ня хочаце пальцам паварушыць, каб зрабіць добрую справу,—жартам адказаў Лабановіч і сьціх. Але яму было як-бы трохі крыўдна за сваё выступленьне, а гутарка павялася на іншыя тэмы. Ну, што-ж? Ён зробіць гэта і бяз іх. Болей ён не чапаў ужо гэтага пытаньня, бо відаць было, што ніхто не прыдаваў тут сур'ёзнага значэньня таму проекту, з якім ён так няўдала высунуўся.

Кожны, хто хацеў-бы пагутарыць з мікуцічанамі, заўсёды знойдзе сярод іх уважных слухачоў, асабліва ў сьвяты дзень і ў добрую пагоду. Падсядзь толькі да двух-трох чалавек на прызьбе, толькі расчыні рот і скажы некалькі слоў, як зараз-жа каля цябе пачнуць зьбірацца людзі, і праз поўгадзіны іх назьбіраецца не адна сотня. Вось і на гэты раз каля хаты дзядзькі Базыля, на горцы, адкуль так добра відаць і брод і грэбля за Нёмнам, сабраліся мікуцічане. Між імі быў і Лабановіч. Гутарка зачалася з Палесься. Лабановіч расказаў некалькі сьмешных здарэньняў з цельшынскага жыцьця, як палешукі сьвята згубілі і як яны прычашчаліся пасьля споведзі.

Мікуцічане слухалі і сьмяяліся.

— Дык яны, падлы, дзікія,—заўважыў дзядзька Сымон:—я раз бачыў іх. У Нясьвіжы лясьніка-паляшука бачыў. Валасы доўгія, бы ў папа. Узялі яго ды астрыглі на калена. Ото-ж ён гараваў! Хватаўся за галаву і ўсё казаў:

— Шчо-ж мне зробілы? Як-жа я покажуса на родыму? Скажуць—таўкач та і ўсэ.

— Але паміж імі і, скажам, намі, мікуцічанамі, ёсьць многа падобнага і агульнага,—заступіўся Лабановіч за паляшукоў.

— У чым-жа?—пацікавіўся дзядзька Яхім.

— А вось у чым. Там, у Цельшыне, страшна гразі многа, ня вылезьці, праз вуліцу нельга прайсьці ў мокрую пагоду. Двары-ж і вуліцы бярвеньнямі завалены. І нікому ў галаву ня прыдзе палажыць кладку каля хаты. Гаварыў я з імі аб гэтым ня раз, а яны хоць-бы што. „А,—кажуць,—мы ўжо да гэтага прывыклі, спрадвеку так у нас вядзецца". А вы-ж паглядзеце—бачыце?—Лабановіч паказвае на грэблю,—ці ня тое самае?

— Верна, брат,—чуюцца галасы.

— Дык яна, падла, вялікая! Гэта ня тое, што бервяно выкаціць з двара на вуліцу, каб палажыць кладку,—апраўдваецца дзядзька Сымон. Ня хоча, відаць, у адзін рад з паляшукамі стаць.

— Але-ж праехаць з возам па грэблі гэта ня тое, што прайсьці пешкі па гразкай вуліцы.

— Што казаць! вось дзе сядзіць яна, гэтая грэбля.— Дзядзька Базыль паказвае на горла.

— Вось я сумыслу і пачаў з паляшукоў, каб пагаварыць аб грэблі. Папраўдзе: як гэта вы цярпіцё да гэтага часу такое ліха, як наша грэбля? Такое вялікае сяло, столькі рук, столькі сілы! Кінуліся-б гуртом—хто пяску падвёз-бы, хто камянёў,—імі поле, дарогі завалены,—хто вышаў-бы з рыдлёўкаю, хто з сякераю... Тыдзень часу, і грэбля была-б, як яечка.

— Каб-жа гэта дружна ўзяліся,—гудзе голас.

— Гэта, брат, ня так лёгка,—выступіў стары Сёмка, красабай і заядлы курэц. Ён так прасяк сосам, што яго можна за поўвярсты носам зьнюхаць.

— Зрабі ты найлепшую грэблю, а выльлецца вясною вада і сапрэ тваю грэблю к чортавай матары.

Тут падняўся шум. Некаторыя стаялі за тое, што грэблю можна зрабіць вечную. Уся бяда ў тым, што народ на работу не падымеш, бо нядбайны. Другія даводзілі, што з гэтае грэблі толку ня будзе. Тут мост рабіць трэба, лес вазіць, майстраў ставіць. Часамі завязвалася паміж некаторымі сварка. Вось, напрыклад, Сьцяцок—колькі працаваў на грэблі, а Гаронім туляўся, як сабака ад мух.

— Вы ніколі і ня браліся дружна, грамадою, і ня ведаеце, якая вы сіла ў дружнай грамадзе. Хто-ж за вас рабіць будзе? І для каго вы будзеце рабіць?

— Мы гэта, брат, ведаем, да вось рады ня можам даць. Калі-б прыехаў прыстаў з бізуном да даў-бы перцу, то паставіў-бы ўсіх на работу,—кажа стары Гілёрык.

Мікуцічане гудуць. Выплываюць розныя крыўды, непаразуменьні, успамінаюцца старыя прарэхі сялянскага жыцьця, аб грэблі перастаюць зусім гаварыць.

Некаторы час Лабановіч і ў сяле не паказваецца, бо нейк прыкра было слухаць насьмешкі сяброў.

XII

Канчалася лета.

На лугох ужо расьсьцілалася зялёнымі аксамітамі пяшчотна-кволая атава. Парыжэлі стагі. Зьбіраліся ў вырай буслы. Агорнутыя сіняватаю смугою, журботна пазіралі далечы і ніклі ў сьвятле жнівеньскага сонца.

Пачалі разьяжджацца з летніх вакацый настаўнікі.—Пажыў, брат, і годзе: зьбірайся на сваё седала!—У гэтым голасе восені чуваць нейкі смутак, бо, здаецца, так нядаўна яшчэ гучэў другі голас, радасны, сьвежы голас вясны: разгарні крыльле, рушся з месца, ляці на прастор, жыві, як толькі ты здолен жыць.

Назначыў сабе дзень ад'езду і Лабановіч.

Дубейка пераслаў яму пошту, але таго пісьма, якога так прагна чакаў, аб якім так многа думаў і аб якім не гаварыў нікому, а толькі насіў у сваім сэрцы, ня было і ня было. І ня будзе. Лета прайшло, прайшла і надзея. Ну што-ж? Пажартавала дзяўчына, а цяпер гэтыя жарты прайшлі ў яе: там, у глушы, дзе, апроч яго, нікога ня было, можна было і з ім пажартаваць, пасьмяяцца з яго, дурнога. Але такі канец, такі вывад спакою ня дасьць, не, ня дасьць!

Нядаўна прышоў да яго казённы пакет—назначэньне ў Выганскую школу. Углядаўся Лабановіч у гэтае слова: якраз яно і падыходзіць яму. Проста аж нейк дзіўна трохі, бо ў гэтым слове чуецца яму як-бы нейкае выгнаньне. І чаму

ў гэтым „выгнаньні“ чуваць сугучныя акорды яго сэрцу? Што выгнана з яго? Хто выгнаў?

Ён думаў і аб сваёй новай школе. І гэтая школа, і гэтыя Выганы, аб якіх ён ніколі раней ня чуў, уплятаюцца ў яго жыцьцё, прадстаўляюцца ў тых няясна-прывабных тонах-абрысах, што так прыгожы здалёк, але ніколі не супадаюць з рачаіснасьцю. І аднаго гэтага поэтычнага вобразу новага месца было мала. Пайшоў у Мікуцічы ў школу, каб знайсьці на карце свае Выганы, якія там ёсьць болей значныя пункты. Настаўнікі амаль усе разьехаліся, і ніхто ня дасьць яму справкі аб яго новай школе.

Зайшоў да Садовіча. Хацелася-ж з прыяцелем падзяліцца навіною. Садовіч таксама чакаў новага назначэньня. Нечакана спаткаў Лабановіч там і другога свайго таварыша па сэмінарыі, Янку Тукалу. Гэта быў замкнуты ў сабе юнак, круглагаловы, бялявы, з задраным трохі ўгору носам і шэрымі вачамі. У сэмінарыі ён стараніўся ад сваіх таварышоў і ўсё нешта думаў. Што займала яго мысьлі, ён нікому не гаварыў. У яго душы, відаць, адбываўся нейкі балючы процэс, і ён перажываў яго моўчкі, патаемна. Часамі ўдавалася яго разварушыць, і тады ён рабіўся вясёлым, жартлівым, здольным усіх захапіць сваімі жартамі, і сам сьмяяўся такім заразьлівым сьмехам, што нельга было не паддацца яму.

Выпадкам ён адкрыў у сабе адну ўласьцівасьць. Было гэта на другім курсе. Тукала заўсёды быў каротка астрыжаны. Валасы ў яго былі жорсткія, стаялі тырчком. Раз, кладучыся спаць, зьнімаў ён суконную кашулю. Шаргануўшы ёю па валасох, ён пачуў нейкі дзіўны трэск і зацікавіўся. Шаргануў яшчэ раз, зноў пачуўся той-жа трэск.

— Гэй, хлопцы,—гукнуў ён, накрыўшы галаву кашуляю: —ідзеце сюды—у мяне аказваецца не галава, а машына электрычная!

Вакол Янкі зьбілася чалавек з дваццаць сэмінарыстых. Затаіўшы дыханьне, слухалі трэск у яго валасох, калі па іх шоргала кашуля, а потым заліваліся дружным рогатам.

— Плацеце, пся маць ваша, грошы,—сьмяяўся і сам Янка, забаўляючы таварышоў.

І вось гэты самы Янка Тукала стаяў цяпер каля гумна, дзе пасяліўся на лета Садовіч.

— Янка! ты-ж гэта адкуль узяўся?..—зьдзівіўся Лабановіч і трос Янкаву руку.

— Дзён майго вандроўніцтва сто сорак,—нейкім біблейным тонам адгукнуўся Тукала:—абышоў я 4 ветры зямлі, узважыў чалавечае жыцьцё і знайшоў, што яно падобна быдлячым ляпёшкам, параскіданым па выґанах.

— Бадай-жа ты згарэў з сваім вывадам,—сьмяяліся яго сябры.

— Га-га-га!—рагатаў Садовіч:—ты ведаеш,—зьвярнуўся ён да Лабановіча:—ён-жа сьвятым хацеў быць—на Валаам езьдзіў бога шукаць!

— Ня можа быць!

Янка вінавата пасьміхаўся і не пярэчыў. Лабановіч і Садовіч пазіралі на яго і рагаталі.

— Чаго вы рагочаце, Вельзавулавы дзеці?

— Бадай-жа ты сгарэў, Янка: сьвятым хацеў зрабіцца!

— Чхаць я хачу на сьвятых—баста! Не знайшоў я тут праўды і болей шукаць яе там ня буду. А цяпер помсьціцца пачну—сьцеражэцеся, багі: бедната гуляе,—перайначыў ён верш Нікіціна.

— Жыў я, браткі, адзін. Глуш, нікога няма, часу многа. Начытаўся я ўсялякай душазбавеннай дрэні, і пацягнула мяне пад царкоўныя сьцены, у кусты сівабародага Іеговы. Пасьціў, брат, зьбіраў грошы, каб на Валаам паехаць. А скончыў я тым, што, вярнуўшыся, прынёс такую ахвяру сьвятым у асобе Мікалая ўгодніка, якой ніякі жрэц на сьвеце ня прыносіў.

І расказаў аб пакасьці, якую зрабіў ён перад абразом „Мікалая Чудатворца“.

— У цябе, брат, усё крайнасьці, няхай ты згары,—заўважыў са сьмехам Садовіч.

— Трэба-ж нейкі агул падвясьці пяройдзенаму кругу і тычку паставіць,—сьмяяўся Янка. Не, браткі, цяпер я хачу жыць падругому. Годзе гэтага лайдацтва. У другія горызонты пераваду я вочы свае, і перш за ўсё—месца перамяніць трэба, хоць з другога боку—ня месца красіць чалавека, а ча-

лавек месца. Я хачу Басавым суседам быць, а яшчэ лепш — у адну школу з кім-небудзь з вас папасьці, бо калі я адзін, я зноў нейкае глупства зраблю—натура мая такая сабачая. Думкі ўсё нейкія ў галаву маю лезуць.

— А я, хлопцы, пераведзены ў другое месца,—пераняў Янку Лабановіч:—у Выганскую школу.

— Цябе ўжо, як нейкую скаціну, пагналі на выган,— пажартаваў Янка.

— Гэта напэўна сьвяты Мікалай памыліўся і замест цябе мяне пакараў.

— Ён яшчэ, глядзі, і мне каб фэфару не задаў. Чорт яго, брат, ведае.

Пажартавалі трохі сябры, а потым пачалі гаварыць аб сваіх школах, пераводах, аб сваіх адносінах да так званай інтэлігенцыі, з якою прыходзілася жыць.

— Можа яны шчасьлівейшыя за нас, усе тыя, што ў карты іграюць і гарэлку п'юць. Ім гэта люба, у гэтым іх радасьць, і яны ніякіх чартоў знаць ня хочуць. А я дык і піць не хачу—праціўна! Карты ня горнуць мяне, а дзяўчаты хоць і хіляць, але я з сваім „імбрычкам"—так назваў Янка свой нос—саромеюся паткнуцца да іх: мне ўсё здаецца, што яны сьмяюцца з мяне. Што-ж мне рабіць?—пытаў Янка. Сур'ёзнае і жартлівае перамешвалася ў яго прамове.

— Я пачынаю думаць, да ўсяго падыходзіць з нейкаю меркаю ацэнкі, але гэтай меркі ў мяне няма. Сёньня яна— мерка, а заўтра—глупства, і я сам адмяняю яе, сваёю ўласнаю рукою. Я кідаюся ад аднае тэорыі да другой, бяруся за адно, хватаюся за другое, і ўсюды адстаю. Чытаеш адну кнігу, здаецца—тут праўда. Возьмешся за другую, і з ёю згаджаешся. Цяпер, вось захапіўся Ніцшэ „Так казаў Заратустра", і мне хочацца быць „надчалавекам", чорт вазьмі! А калі строга падумаць, то выходзіць, што ты—проста чалавек з пакалечанымі сэмінарскім выхаваньнем мазгамі. Я, аб вас я не адважваюся гаварыць гэта, хоць і вы, напэўна, такія-ж хісткія, як і я, я—дзерава ў полі, што хіліць галіны туды, куды вецер дзьме.

— Ну, гэта—вельмі пэсымістычнае прызнаньне, Янка,— азваўся Садовіч.

— Янка, дарагі!—руку, брат!

— Ты, значыцца, згаджаешся са мною?—І Янка са зьдзіўленьнем паглядзеў на Лабановіча.

— А ні на валасок,—адказаў Лабановіч:—дый у чым з табою згаджацца? Ні да якога-ж заключэньня ты ня прышоў, ты толькі паказаўся з новага для мяне боку. Але я люблю цябе за пакуту тваю, як гэта сказана дзесь у Дастаеўскага, за тое, што ты не стаіш на месцы, што ты мітусішся, праўды шукаеш і „хочаш сваёй пагібелі"—так-жа казаў Заратустра. Няхай мы—тыя дрэвы ў полі, што стаяць пад ветрам, няхай нахіляюцца галіны іх у той бок, куды дзьме вецер. Але-ж ветры веюць з розных старон, і галіны хіляцца і туды, і сюды. Але здаровае, моцнае дрэва будзе стаяць роўна, а галіны яго больш нахіляцца ў той бок, адкуль сьвеціць сонца. Штука-ж уся ў тым, як намацаць галінамі гэтае сонца.

— Ты ўжо, я чуў, намацваў „галінамі сонца", калі думаў падняць мікуцічанаў зрабіць грэблю за Нёмнам?—запытаў сьмяючыся Янка.

— Дык і ты намацваў гэтае самае сонца, калі думаў знайсьці яго ў валаамскіх манастырох!—заступіўся за Лабановіча Садовіч.

— Падняць сяло зрабіць добрую грэблю, памойму, у тысячу разоў важней, чым блытацца пад кустамі сівабародага Іеговы, як ты казаў. Але я цябе за гэта не асуджваю і не сьмяюся. А што не ўдалося падняць сялян, каб зрабіць самім-жа ім карысную работу, то гэта ня значыць яшчэ, што іх наогул не падымеш і падымаць ня трэба: не падняў цяпер, падымеш потым. Дый брацца за гэта трэба можа нейк трохі ня так. Трэба лічыцца з тым, што народ мала культурны, консэрватыўны, ня ўмее цаніць сваіх грамадзкіх інтарэсаў і ня прывык выступаць грамадою. Але-ж яму трэба гэта гаварыць, будзіць яго, катурхаць. І, памойму, гэта ёсьць наш абавязак... Але што гаварыць аб народзе, калі настаўнікі не разумеюць гэтага!

— Праўда, брат,—сказаў Садовіч:—народ наш сьпіць, воля яго спаралiжавана, у яго многа нянек, апякуноў, з яго рук выбіта ўсялякая ініцыятыва... Вось дзе карэньне яго

бяды... Я, хлопцы, вельмі задаволены, што мы спаткаліся і пагаварылі. Праўда, мы, як у лесе, ходзім вобмацкам, як сьляпыя. Мы павінны перш за ўсё шчыльней адзін аднаго трымацца, каб разам выбіцца на нейкую дарогу, павінны падганяць самі сябе, каб не заснуць і ня ўгразнуць у балоце. Я цьвёрда намерыўся тут астацца. Янка будзе маім блізкім суседам. Вось шкода толькі, што ты, Андрэй, забіўся ў гэтае Палесьсе.

— З вамі я чуюся весела і сьмела і пайду на што хочаце,—разышоўся Янка:—богу не паддамся і з цара гатоў карону лупіць... У мяне, браткі, і сны бываюць цікавыя. Я ўсё зьбіраюся запісаць іх у навучаньне патомкам.

— Ну, што-ж? Будзем пісаць пісьмы, дзяліцца сваімі думкамі і ня губляць адзін аднаго з вока,—перапыніў Янку Лабановіч.

— Дык давайце заключым трыумвірат!—крычаў Янка.

— Давайце!

І сябры з жарам паціснулі адзін аднаму рукі ў знак свайго саюзу.

На карце ў школе Лабановіч не знайшоў свайго новага месца. „Напэўна яшчэ большая глуш, як Цельшына“, думаў ён. Дасталі „Памятную кніжку Менскай губэрні“, дзе звычайна былі адзначаны ўсе ўстановы і школы. У кнізе значылася і Выганская школа, што трохі ўсьцешыла і запакоіла маладога настаўніка, але дакладнага адрасу ня было там. Аднаго толькі дазнаўся Лабановіч: ехаць трэба ў Пінск, а ўжо адтуль дабірацца да свае школы.

Напярэдадні ад'езду пайшоў Лабановіч у лес, каб апошні раз абыйсьці свае грыбныя абходы і разьвітацца з імі.

У лесе было зусім ціха. Скрозь галінкі выносных хвоек прабіваліся цёплыя косы верасьнеўскага сонца. Пажоўклыя калюшкі бяз шуму ападалі на дол, чуць задзенеш галінку. Дзесь у небе закрычалі жураўлі, шыбуючы ў вырай. Лабановіч адчуваў нейкую мяккую журботу, навеяную і цішынёю лесу і гэтым заміраньнем жыцьця. І розныя думкі, лёгкія, бы гэтыя цені хваёвых галінак, журботныя, як і гэтае курлыканьне жураўлёў у небе, снаваліся ў яго сэрцы.

Было чагось шкода, як-бы нейкая страта напаткала яго. Думаў аб сваім новым месцы, складаў новы плян і свайго жыцьця і свае работы на новым месцы. Успаміналася Цельшына. Цяпер яно нейк адыходзіла ад яго, ахіналася мрокам, рабілася пустым і чужым, бо ня было там таго мілага вобразу, што даваў жыцьцё і радасьць. І гэты вобраз неадступна хадзіў з ім па лесе, адганяў іншыя думкі яго, змушаючы думаць аб сабе. І гэтыя словы Ядвісі „калі вы мяне пацалуеце, то, клянуся памяцьцю мацеры, я кінуся пад машыну“ ніяк не забываліся, і сама яна, як жывая, стаіць у яго ўвесь час перад вачамі.

На другі дзень на захадзе сонца запрог дзядзька Марцін чорнага коніка, якога празваў за жвавасьць „Ножыкам“, каб адвезьці пляменьніка на станцыю. Невялічкі чамадан быў загадзя зложаны, сабраны ў дарогу.

— На добры лад, дык і каня запрагаць ня варта было-б,—казаў Лабановіч, паважваючы ў руцэ чамадан.

— Навошта-ж, сынок, ты будзеш трапаць ногі? Не зьвярэдзіцца конь, гуляе цяпер.

Вылічыў Лабановіч грошы на дарогу, як заехаць, а рэшту рублёў сем аддаў мацеры.

— Прышлі-ж, сынок, ліст, заехаўшы, як ужо будзе табе паводзіцца там.

Пацалавала маці сына і сьлёзы выцерла.

— Ну, Якуб, бывай, брат, здаровы! На другую зіму к сабе забяру цябе. Добра?

— Добра,—кіўнуў галавою Якуб.

Маці стаяла на дварэ і праводзіла вачамі фурманку, што шыбавала ў бок лесу. Лабановіч азірнуўся, памахаў шапкаю мацеры і сёстрам, кіўнуўшы ім здалёк галавою. Яшчэ раз азірнуўся назад, як пад'яжджалі к лесу. Мільгнуў хутарок з сваім алешнічкам, мільгнуў і схаваўся.

НА НОВЫМ МЕСЦЫ

XIII

Поезд падыходзіў пад Пінск.

Яшчэ нябачаныя краявіды Пінскага Палесься, залітыя сьвятлом верасьнеўскага сонца, атуленыя тонкаю павалокаю сінечы, поўныя сваясаблівага хараства, першабытнай дзікасьці, мяккасьці тонаў і нейкай адвечнай задумлёнасьці, вынікалі перад Лабановічам, захаплялі сваімі чарамі неасяжнымі прасторамі зямлі і гэтаю роўнядзьдзю паземаў, што зьліваюцца з небам ці хаваюцца за цёмна-сіняю стужкаю бясконца далёкіх лясоў. А на гэтай роўнядзі вынікалі палескія вёскі, дзе над стрэхамі будынкаў высока ўзьнімаліся вязы, ліпы і клёны, абсыпаныя золатам восені. Бліскучым срэбрам вывіваліся рэчкі ў нізкіх берагох, раскрываліся шырокія разлогі балотных нізін, зарослых дзікаю травою, аерам і чаротам. Па гэтых дрыгвяных балоцінах, дзе, здавалася, і вады ня было, прапіхаліся з чаўнамі рыбакі-паляшукі ў сваёй самабытнай вопратцы і шырокаполых капялюшох. Мясцамі расьсьціlaліся цэлыя плошчы жоўтых пяскоў, ашлякаваных кучаравымі маладымі хвойнікамі. Малюнкі борзда зьнікалі, замяняліся новымі, і ня было калі спыніцца на іх, бо поезд імчаўся вельмі шпарка, мінуўшы апошні разьезд перад Пінскам.

Пасажыраў у вагоне было нямнога, і Лабановіч пераходзіў ад аднаго акна да другога, каб разгледзіць гэтую мясцовасьць і хоць прыблізна адгадаць, дзе яго новая школа. У вагоне ён навёў спраўкі аб сваіх Выганах у тутэйшых людзей. Аказалася, што яго новае месца ў пяці вярстах ад Пінску, і гэта вельмі ўзрадавала маладога настаўніка. І яшчэ даведаўся ён, што воласьць ад школы зусім блізка. Яму тут

і дараду далі, як даставіцца да Выганаў. Для гэтага трэба толькі трапіць на Каралінскі рынак, а там напэўна будуць выганскія сяляне і за вельмі сходную цану, а то і проста дарма завязуць яго на самае месца.

І гэты ясны дзень, і гэтыя краявіды, поўныя поэзіі, і гэтыя весткі аб новым месцы, сабраныя ў дарозе,—усё гэта памацняла той добры настрой, з якім пад'яжджаў Лабановіч к Пінску. З яго зьнімаўся цяпер і непакой і вялікі клопат знайсьці сваю школу і дабрацца да яе.

З чамаданам у руках паціснуўся ён на станцыю ў густым патоку людзкога тлуму. Прайшоў багатую і прыгожую залю першай клясы, прайшоў з выглядам чалавека бывалага, для якога ўсё прыгоства і ўбранства залі як-бы было самаю звычайнаю рэччу, хоць, ідучы, ён ня мог не заўважыць усю неадпаведнасьць свайго ўласнага ўбранства ў дадатак з гэтым таньненькім чамаданчыкам, з убранствам залі і тае шыкарнае публікі, што так важна сядзела за гэтымі пышнымі сталамі. Ён нават адчуваў тут нейкі страх, як чалавек, папаўшы не на сваё месца, і яго ўласная асоба паказалася тут занадта мізэрнаю, нязначнаю, неадпаведнаю месцу. Вось чаму ён стараўся шпарчэй праціснуцца, трымаючыся больш каля сьцяны, каб не замінаць тут нікому, каб не вярнуў яго назад гэты высокі і грозны швэйцар у бліскучых галунох. І толькі прайшоўшы залю і апынуўшыся ў карыдоры, уздыхнуў ён лягчэй. Цяпер перад ім стаяла задача знайсьці Каралінскі рынак. Гораду ён ня ведаў, бо яму даводзілася быць тут першы раз. Хвіліну пастаяў на ганку перад пад'ездам, дзе таўпіліся возьнікі, стараючыся перахваціць пасажыраў.

„Лепш будзе ўзяць возьніка“, падумаў Лабановіч. Зрушыў з месца, выбраў возьніка пабядней і загадаў ехаць на Каралінскі рынак, што быў на другім канцы гораду.

Праехаўшы некалькі вуліц і завулкаў, возьнік спыніўся—тут і ёсьць Каралінскі рынак. Не сьпяшаючыся і разглядаючыся пайшоў Лабановіч хадзіць па рынку, шукаючы сялянскіх падвод. Сям-там пападаліся тыповыя постаці паляшукоў і паляшучак, надзвычайна паважных і нават гордых, бо яны так зьняважліва паглядалі на ўсё, што ня

было паляшуком, і ня надта ахвотна ўступалі ў размовы, што ня мелі беспасярэдніх адносін да іх уласных паляшуцкіх пэрсонаў, бо, па іх думцы, усё, што не зьяўляецца паляшуком, ёсьць басякі або проста жулікі.

— Скажэце, будзьце ласкавы,—зварачаўся настаўнік да некаторых сялян-паляшукоў:—ці ня ведаеце, дзе-б тут знайсьці каго з выганскіх.

Запытаны паляшук разважна падымаў вочы на настаўніка, аглядаў яго і адказваў не адразу. І з гэтага адказу часамі не выплывала ніякай пэўнасьці—буркне, каб адвязацца. Але, разгледзіўшы настаўніка і нешта разважыўшы, часамі гэты-ж паляшук, зноў спаткаўшы яго і даведаўшыся, што гэта настаўнік, даваў ужо болей падробныя справкі, дзе спыняюцца выганаўцы, дзе іх можна знайсьці. Але аказалася, што сёньня іх тут зусім ня відаць было.

Патупаўшы па рынку і не знайшоўшы нікога з Выганаў, Лабановіч старгаваў за рубель возьніка. Хоць заплаціць прыходзіцца дарага, затое-ж ехаць ён будзе выгодна.

Рэсорная павозка, мінуўшы брукаваныя траскія вуліцы, мякка пакацілася па гладкай пыльнай дарозе, дзе пападаліся часамі прыгожыя адзінокія ліпы і цэлыя купы разложыстых вязаў каля паселішчаў, параскіданых досыць густа ў бок ад дарогі. Лабановіч уважна прыглядаўся да ўсяго, што пападала ў поле яго зроку, стараючыся заўважыць кожную драбніцу, як-бы гэта мела для яго нейкае надзвычайна важнае значэньне. І гэтая мясьціна яму адразу спадабалася. Зямля навокал была добрая, раджайная, і народ, відаць, жыў тут заможна. А пагода была ціхая, ясная. Хоць дзень ужо зьмяняўся падвячоркам, але было яшчэ досыць горача. Неба, зьлёгка агорнутае танюсенькаю белаватаю павалокаю, як-бы шоўкаваю кудзелькаю, здавалася, ніжэй нахілілася над гэтымі паземамі, каб папесьціць іх пацалункамі сонечнага сьвятла.

Мінуўшы прыдарожны слуп з дзяржаўным гэрбам і табліцаю, дзе значылася: вёска Выганы. Двароў 73 (прычым нейкі жартаўнік сьцёр літару „д“ у слове „двароў“). Мужчын 269, жанчын 284, возьнік спусьціўся з горкі і павярнуў направа: зараз-жа за Выганамі на шырокім пляцы

што разьдзяляў дзьве вёскі, Выганы і Высокае, стаяла школа. Лепшай позыцыі для яе, здаецца, нельга было і знайсьці. Школа якраз стаяла на прасторным месцы паміж дзьвёх невялічкіх вёсачак, прыветна бялеючы сваімі шырока раскрытымі акяніцамі. Пры школе быў досыць вялікі агарод, праўда, незасеяны і запушчаны. Агарод прымыкаў да плятня казённага лясьнічага. Удоўж плятня цягнуўся цэлы рад высачэзных вязаў, аддзяляючы прыгожы парк казённага лясьнічага ад пляцу, дзе стаяла школа. Лявей гэтага пляцу раскінулася вёска Высокае, дзе з-за дрэў весела выглядалі акуратныя чаротавыя стрэхі сялянскіх хат і клуняў. Ніжэй школы, на аднэй з ёю лініі, выглядала з-за саду дзякова сядзіба і царкоўны дом, дзе жылі цяпер дзьве папоўскія сястры, якіх абмінула замуства, хоць надзеі на замуства яны яшчэ ня трацілі. У кроках ста ад школы прасторны пляц-выган досыць крута спускаўся да рэчкі Піны. За рэчкаю ляжалі неасяжныя прасторы балот. На гэтых прасторах рос густы і нязвычайна высокі чарот. Зарэчная балотная роўнядзь зьлівалася з небам і, здавалася, ня мела канца-краю.

Усе гэтыя малюнкі абегла мільгануліся перад вачамі настаўніка, але ня было калі спыніцца на іх з тэю ўвагаю, якую справядліва яны заслугоўвалі, бо возьнік спыніўся перад прасторным школьным ганкам.

Лабановіч саскочыў з павозкі і ўзьбег на ганак. Дзьверы былі замкнёны, а на стук ніхто не азваўся, але вокны ў кватэры настаўніка былі раскрыты насьцеж. Заліты сонцам пакойчык выглядаў вельмі прыветна. Адтуль пахла сьвежаю пакраскаю. Пад вокнамі ляжалі кучкі друзу. Відаць, тут быў нядаўна рамонт і яшчэ не пасьпелі зрабіць парадку.

— Пастойце трошкі тут,—сказаў Лабановіч да возьніка, а сам пабег у двор, каб зайсьці ў школу другім ходам.

Каля дзьвярэй кухні стаяла замурзаная дзяўчынка гадкоў пяць і зьдзіўленымі вочкамі пазірала на незнаёмага чалавека. На дзьвярах кухні вісеў замок.

— А дзе твая маці?—запытаў дзяўчынку Лабановіч.

Дзяўчынка правяла па носе каравым рукавом.

— Пайшла да паненак,—адказала яна і кіўнула галавою ў бок папоўскага дому.

— А мама твая тут жыве?

— Эгэ!

— А бацька твой дзе?

Дзяўчынка пазірала на настаўніка, ня ведаючы, што адказаць на гэтае запытаньне.

— Ты можа паклічаш маму?

— Яна, мусіць, на сяло пайшла,—прамовіла разважліва дзяўчынка. Відаць, ёй не хацелася шукаць маткі, а можа яна проста ня ведала, куды тая пайшла. Яна адвярнулася ў другі бок, перастаўшы цікавіцца незнаёмым чалавекам, а можа, каб паказаць, што гаварыць тут болей з ёю няма чаго, і засьпявала сваю песеньку.

Лабановіч пайшоў назад, раздумваючы, што рабіць яму далей. Вышаўшы з двара школы, ён заўважыў новую асобу. Досыць каравы стары чалавек стаяў каля возьніка. Угледзеўшы настаўніка, гэтая асоба ў заношаным паліце на гарадзкі лад, доўгавалосая, з неахайным хмызам на твары, накіравалася ў бок Лабановіча.

— Пэдагог? разьвязна запытаўся незнаёмы чалавек, асьвяціўшы свой хмыз усьмешкаю, і падаў руку.

— Так, я назначаны сюды настаўнікам,—адказаў Лабановіч, падаючы руку. Далонь і пальцы ў незнаёмага чалавека былі нейк ненатуральна выверн уты і напаміналі сабою лапу вялізнага крата.

— Ну, будзем знаёмы: ваш сусед, псаломшчык Бацяноўскі.

Нельга сказаць, каб Лабановіч быў вельмі здаволены такім суседзтвам: дзяк быў занадта каравы і апушчаны і ў яго твары было штось такое, што не гарнула да гэтага чалавека.

— Дык як ваша прозьвішча?—запытаў дзяк.

— Лабановіч.

— А вы можа з духоўных?—цікавіўся далей дзяк.

— Не, я другой пароды.

— З сэмінарыстых?

— Скончыў настаўніцкую сэмінарыю.

— А вы разумееце царкоўныя сьпевы?

Гэтае распытваньне пачынала злаваць настаўніка, тым болей, што яго чакаў возьнік, і ён ня выясьніў яшчэ пытаньня, як убіцца ў школу. І на апошняе запытаньне ён адказаў:

— А вось зачынайце „Іжа херувімы“, дык я вам зараз падцягну.

— І нотнае ведаеце,—не адставаў дзяк.

— Калі трэба, дык і на нотах засьпяваю.

— Вось гэта добра!—зарадаваўся дзяк:—айцец Мікалай прасіў інспэктара назначыць сюды такога настаўніка, каб мог наладзіць царкоўны хор.

Упамінаньне аб а. Мікалаі і аб царкоўным хоры было зусім не пад густ Лабановічу, бо па часьці царкоўных сьпеваў ён чуўся вельмі нямоцна, як і наогул у гэтай галіне мастацтва.

— Скажэце, калі ласка,—перапыніў ён дзяка, бо той яшчэ хацеў паставіць нейкае пытаньне,—як знайсьці тут воласьць?

— А вот праехаць сялом на той бок—вярсты ня будзе.

— Ну, то бывайце здаровы!

Пакланіўся дзяку і крута павярнуў да возьніка.

— Праедзем у воласьць!

Яны паехалі, а дзяк пазіраў усьлед настаўніку і ківаў галавою. Відаць, настаўнік яму не спадабаўся, бо як ён асьмеліўся сказаць яму, старому чалавеку, зачынаць тут, на выгане, „Іжа херувімы“? Трэба будзе пагаварыць з а. Мікалаем.

У сваю чаргу спатканьне і размова з гэтым заскарузлым дзякам трохі папсавала настаўніку яго добры гумар, і асабліва не спадабалася яму, што а. Мікалай прасіў інспэктара назначыць сюды сьпевака. Ён пачаў думаць аб а. Мікалаю, што гэта яшчэ за тыпус такі. І прыдзецца-ж да яго зайсьці гэтымі днямі. Але ўсё гэта скора згладзілася, сьцерлася з памяці, і ён з вялікаю зацікаўленасьцю разглядаў двары і будынкі тутэйшых сялян. У сяле была адна толькі вуліца, а будынкі далёка цягнуліся ў глыб двароў побач яе. Мінулі цэркаўку і новы папоўскі дом. Яшчэ праехалі некалькі двароў і павярнулі ў двор валаснога будынку.

На ганку перад зборняю спаткаў Лабановіча валасаты сторож, дзед Піліп. Гэта быў каржакаваты, крэпкі і ўвіхны яшчэ старычына з доўгім чырвоным носам і вострымі, пранізьлівымі вачамі.

— Дзень добры, дзеду!

— Дзень добры, панычу!

— Можна пабачыць пісара?

— У канцылярыі паніч сядзіць. А вы-ж хто будзеце?— запытаў дзед.

— Настаўнік вашай школы.

— А, дык гэта паныч—настаўнік!?

Дзед Піліп, здавалася, зарадаваўся, што прыехаў настаўнік. Ён прыветна засьмяяўся і, як нейкаму даўно чаканаму госьцю, шырока расчыніў дзьверы.

— А наш паныч такі і казаў, што павінен скора прыехаць да нас новы настаўнік. Вось вы і прыехалі.

„Цікавы дзед", думаў Лабановіч, разглядаючы самабытную постаць дзеда Піліпа.

— Дайце ваш чамадан, я занясу яго ў пакой для прыежджых.

Дзед Піліп узяў чамадан з рук настаўніка, паказаўшы яму рукою на канцылярыю.

XIV

Прайшоўшы прасторную зборню, чыста падмеценую дзедам Піліпам, але брудную, бо на падлозе было ня менш, як на корх засохшай гразі, нанесенай сюды з усіх канцоў воласьці, Лабановіч адчыніў дзьверы ў канцылярыю. Канцылярыя была сьветлая і таксама прасторная, разгароджаная балясамі. За гэтымі балясамі стаяў доўгі стол, абіты цыратаю. Над сталом са сьцяны пышліва схіляліся строгія, размалёваныя цары і царыца ў пазалочаных рамах. За сталом сядзелі дзьве асобы: яшчэ зусім малады бязвусы хлапчук з маленькімі шэрымі вочкамі, але хітрымі і трохі насьмешлівымі. Белая манішка і прылізаныя валасы яго казалі аб зухаватасьці маладога памоцніка пісара, а гэтыя хітрыя вочкі і жулікаватая ўсьмешка сьведчылі аб здольнасьцях вывуджваць грыўні і саракоўкі з паляшуцкіх кішэ-

няў. Другая асоба—сам пісар, таксама малады, але больш сталы. У пісара былі чорныя вусы, праўда, кароткія, і рэзка азначанае месца барады, заросшае кароткаю густою шэрсьцю, кароткі задзёрты нос і зякратыя блізарукія вочы, прыкрытыя цёмнымі акулярамі. Пісар сядзеў, нізка спусьціўшы ў паперы галаву і нешта пісаў.

Лабановіч спыніўся каля балясаў.

Прывітаўся.

Памоцнік спыніў сваю работу, кіўнуў настаўніку галавою і чакаў далейшага выясьненьня справы. Пісар не адрываўся ад работы.

— Выбачайце, што я перабіваю вам работу,—загаварыў Лабановіч і адрэкомэндаваўся.

— А-о-о!—азваўся тады пісар, борзда ўстаючы і праводзячы настаўніка за балясы. Тут ён падаў крэсла і папрасіў Лабановіча сесьці.

— Школа мая аказалася запёртаю з усіх канцоў і я ніяк ня мог туды ўбіцца. Прыехаў да вас, каб навесьці спраўкі. Дзе-ж мне прыпыніцца?

Пісар засьмяяўся.

— І школа, кажаце, ёсьць, а спыніцца няма дзе. Ну нічога: усё будзе добра.

— Раз ужо заехалі да нас, то ўсё роўна, як Хрысту за пазуху папалі,—у тон пісару дадаў памоцнік.

— За пазухай ня надта ўжо цікава сядзець,—засьмяяўся Лабановіч.—А ў школе, здаецца, рамонт быў?

— Быў, быў! Я ўжо пастараўся адштукаваць вам кватэрку на пяць з плюсам.

Пісар, як відаць, стараўся пусьціць трохі пылу ў вочы і ўсе такія важныя мерапрыемствы ён у значнай меры прыпісваў сабе. А калі ён гаварыў, то нейк прыжымаў губы і дробненька трос галавою. Гэтае пісарскае самахвальства адразу кідалася ў вочы, а каб яшчэ больш заахвоціць пісара, Лабановіч тут-жа падзякаваў яму і пахваліў яго за добрыя адносіны да школы, зазначыўшы, што такіх слаўных пісароў ня надта многа на сьвеце.

— Ну, што вы кажаце?—Адразу відаць было, што гэта пісару спадабалася.—У нас з настаўнікам заўсёды былі

самыя лепшыя адносіны, і школа ад нас ні ў чым не цярпела,—важна сказаў пісар і патрактаваў Лабановіча папяросаю.

— Дайце ўжо і мне пусьціць дым з прычыны такога важнага здарэньня,—працягнуў руку да пісараўскіх папярос памоцнік, бо звычайна пісар ухіляўся частаваць папяросамі свайго памоцніка, хоць і быў лібэралам.

— А пры школе-ж, здаецца, жыве хтось?

Лабановіч зноў заводзіць гутарку аб сваёй школе.

Пісар і памоцнік зірнулі адзін на другога і нейк хітравата-блудліва пасьміхнуліся.

— Жыве там... старожка.

— Дык гэта, мусіць, яе дзяўчынку бачыў я там каля кухні?

Пісар выпускае дым і адначасна выдае скрозь прыцятыя губы нейкі спэцыфічна свой гук „псс", трасучы галавою

— Так, гэта яе дачка, Юста, а скора і... сын будзе... напэўна сын, судзячы па бацьку.

Пісар і памоцнік зноў пераглядаюцца і сьмяюцца.

— Мітрафан Васільлевіч не павінен даць маху,—дадае памоцнік, і маленькія вочкі яго амаль зусім засланяюцца сьмехам.

Лабановіч глядзіць на іх, дагадваецца аб нейкай раманічнай тут гісторыі. Ён адчувае, што гэтая гісторыя стане яму зараз вядома.

— А хто такі Мітрафан Васільлевіч?

— А гэта ваш папярэднік.

— А... Ну, цяпер я ведаю, у чым тут справа.

— Нашкодзіў, а сам у Пінск уцёк.

І пісар ізноў пачаў сьмяяцца.

Няцікава было вясьці далей гутарку ў гэтым тоне і калупацца ў людзкім брудзе. Лабановіч рад быў-бы сядзець цяпер у сваёй школе. Хацелася асталявацца там і пачаць нешта рабіць, разабраўшыся ў новай абстаноўцы.

Дзён тры Лабановічу ўсё-ж такі прышлося пабыць у воласьці на кватэры пісара, покі школа прывядзецца ў парадак. Праўда, ня многа патрэбна было работы, каб

зрабіць гэты парадак: выслаць некалькі жанчын памыць падлогу ды прыбраць друз каля школы. Усё гэта абяцалі зрабіць на гэтых днёх. Астаноўка была толькі за старастам Бабічам, які павінен быў выправіць на работу жанчын. Але стараста быў заняты дзесь другою справаю. Гэтыя тры дні Лабановіч жыў і сталаваўся ў пісара. Пісар быў чалавек халасты, гасьцінны. Пры ім жыла яго старая маці. Родам яны былі са Случчыны, і Лабановіча яны лічылі сваім чалавекам. Апрача таго, старшы пісараў брат быў таксама настаўнікам на Піншчыне.

Будынак валаснога праўленьня стаіць на горцы над самаю рэчкаю Пінаю. Адгэтуль адкрываецца надзвычайна шырокі і прыгожы від на зарэчную часьць Піншчыны. Каля самага сяла праходзіць шырокая дуга вады. Вада цячэ так ціха, што яе скарэй можна прыняць за заплаў, а не за самую рэчку. Круглыя, зялёныя лопухі купаюцца ў ёй, калышыцца расянка на тонкіх доўгіх ніцях-сьцяблох. Адхонны бераг Піны ўстаўлен чаўнамі і чайкамі-душагубкамі. Быстра сьлізгацяць душагубкі па люстранай гладзі вады пад лоўкімі ўзмахамі вёсел прывычных паляшукоў і паляшучак. Вось з-за рачных загібаў выплываюць рыбакі з сваімі снасьцямі. Сур'ёзныя, павольныя постаці. Селянін-гаспадар шыбуе з таго берагу. З краёў душагубкі зьвешваюцца махрастыя пукі чароту і жмуты жорсткай асакі. Гоніць чайку грабец. На другім канцы сядзіць з стрэльбаю паляўнічы. Зоркія вочы пільна ўглядаюцца ў лінію дугі каля берагу. А сярод гэтай драбязы чаўноў і душагубак цісьне павольна паважны дуб з рознымі таварамі і продуктамі. За шырокаю бліскучаю дугою ляжыць, як мора, неасяжны прастор балотных зарасьляй, дзе ўсё згладжваецца, пакрываецца, як-бы шліфуецца роўнаю сьцянаю высозных чаротаў з бурымі мятлістымі кісьцямі. І ўся гэтая зарасьль, гэтая жывая коўдра вісіць-хістаецца над дрыгвянаю багнаю бяскрайных балот, дзе ня пройдзе чалавек, дзе толькі можа з трудом прасунуцца лёгкі човен або чайка-душагубка, угінаючы сабою балотную скарынку, на якую набягае вада. Незнаёмаму з тутэйшымі балотамі чалавеку небясьпечна забірацца ў гэтыя нетры-трушчобы: заедзеш сюды, ашаломішся і заблудзіш і не патрапіш выбрацца

адгэтуль, бо апроч густых чаратоў ды неба над галавою нічога ня ўбачыш. Прападзеш, калі ня выратуюць людзі. На гэтым балотным прасторы пападающца вузкія, чорныя, як ноч, як растопленая смала, палосы вады, страшныя сваёю маўклівасьцю і глыбінёю. Тут праходзяць рэчкі Струмень, Стаход і Стыр, дзесь па той бок гэтай балотнай роўнядзі. Лабановіч цэлымі гадзінамі праседжвае ў воласьці каля адчыненага вакна, любуецца прасторамі балот, поўнымі свая-асаблівага прыгоства і жыцьця.

А пагода на зьдзіўленьне ціхая, ясная, цёплая. Сінявая смуга зьвісае над зарэччам. Журботна-ласкавая ўсьмешка восені разьліта на гэтых занямелых, як-бы заснуўшых далях. Вынікае, далёка-далёка, белаваты дымок рачных параходаў. Здаецца, ён стаіць на адным месцы, ня рухаецца—так павольна здалёк вызначае ён лінію рачной плыні. І доўга трэба сачыць, углядацца, каб заўважыць рух белаватага дыму над гэтымі пабурэлымі ад часу чаротамі. Адна зьява асабліва зацікавіла тут Лабановіча: раптам то ў адным, то ў другім месцы паднімецца палавое воблака дыму, выблісьне агонь, разьбягаючыся па крузе. Пройдзе мінута, другая, дым прападзе, і зьнікне агонь—не пад сілу яму змагацца з гэтаю стыхіяй балот, ня можа ён разгарнуць тут сваіх гарачых крыльляў, і нікне. Крыху счакаўшы, агонь выбухне ў другім, у трэцім месцы, а то ў некалькіх мясьцінах адразу. Гэта сумысьля падпальваюць балота паляшукі, каб на выгараным месцы расла на лета маладая лепшая трава.

Пазірае Лабановіч на гэтыя зьявы-малюнкі, убірае іх у сваю істоту, злучаецца з імі, імі жыве, адчувае як-бы нейкую блізкасьць да іх, спачуваньне, прыязьнь, дружбу, і яму хочацца яшчэ болей шчыльна зьліцца з імі, расплысьціся ў гэтых павабных далечах-прасторах і самому стацца гэтым прасторам. У яго душы ўзьнікаюць нейкія поўныя чараў няясныя вобразы, родзяцца сугучныя акорды гэтым бяскрайным прасторам, і часамі мільгаецца ў ім штось як-бы даўно знаёмае, бачанае, пералытае, але дзе і калі? Ці гэта толькі—водгалас яго ўласных лятуценьняў, сьненьня ці сапраўды ён ужо пераджываў нешта падобнае? На нейкі момант забывае, дзе ён, як-бы зусім адрываецца ад зямлі і ад рачаіснасьці.

Але гучныя галасы зямлі і моцныя ніткі рачаіснасьці, каб можна было надоўга забыцца аб іх. У воласьці толькі ў некаторыя дні і гадзіны бывае зацішак, такі зацішак, калі нават і памоцнік пісара вылезе з-за стала і на некаторы час зьнікне. Звычайна-ж тут, на зборнай ці ў канцылярыі, таўчэцца народ. Прыходзяць людзі па сваіх справах, а спраў гэтых у воласьці многа. Ці жальбу напісаць на суседа, ці заключыць контракт, ці нядоімку ўнясьці, ці льготу сыну зрабіць, ці копію ўзяць, ці проста так сабе пісара пабачыць, шапнуць, таемна кіўнуць яму галавою, каб выйсьці ў пакой для прыежджых, дзе ўжо пачціва, стаіўшыся ў куточку, стаяць пакорлівыя бутэлькі піва.

Шумна і гучна прыходзіць сюды старшыня, Захар Лемеш. Яго ногі яшчэ не пасьпеюць, як сьледуе, стаць на ганку за зборняю, а ўжо тут ў канцыляры кажуць: „Старшыня ідзе“. Зычны голас старшыні папераджае самога старшыню. Як капітан з салдатам, паздароўкаецца ён яшчэ з двара з дзедам Піліпам, а дзед Піліп адкажа яму пасалдацку: „здравя жылаю, гаспадын старшыня“, хоць ні старшыня, ні дзед Піліп у салдатах ня служылі. Калі-ж дзед Піліп на вочы не пападзецца, то старшыня пусьціць свой зычны голас да каго-небудзь на зборні. А калі і на зборні пуста, нікога няма, то ён прарэжа зычным голасам і гэтую пустату: „Братцы мае, нікога няма“. Бо голас у старшыні моцны, ён любіць свой голас: голас дае яму пашырэньне яго ўласнаму „я“. Пісар-жа і памоцнік патураюць яму. Пісар кажа, што такога старшыні ва ўсім Пінскім павеце няма, а памоцнік ня раз гаварыў: „Нашаму-б старшыні паліцмэйстрам быць“. Усё гэта кружыць галаву Захару Лемешу. Ды ён-жа —гаспадар воласьці.

Захар Лемеш—фігурны чалавек. Як для старшыні, ён яшчэ зусім малады, гадоў пад трыццаць пяць. К таму-ж ён і бялявы, а бялявасьць мае тую ўласьцівасьць, што паказвае чалавека маладзей яго лет. Барады ў старшыні няма і вусы яго вышлі слаба, але твар яго энэргічны і досыць прыгожы. Губы, хоць трохі таўставаты і часамі крывяцца, але гэта ўжо—здабытак яго старшынскай важнасьці, а не падарунак прыроды. Зеленаватыя вочы ўмеюць быць злымі і строгімі,

хоць сам старшыня чалавек нязлы. Калі ён уваходзіць у кан-цылярыю, то шумна ідзе за балясы, громка здароўкаецца з пісарам і з памоцнікам пісара і важна садзіцца за стол, прычым крэсла пад ім скрыпіць, трашчыць і хістаецца, бо старшыня—мужчына ёмкі, шырокі, як добрае шула ў гумне заможнага гаспадара.

— Слухай, пісар: трэба купіць нам добрых крэсел, бо на гэтай „рундзе“ і сядзець нельга.

„Рунда“ ў старшыні азначае „ярунда“.

Затым старшыня пераводзіць вочы на царскія пор-трэты і на рамы, што сам выбіраў. Ён цешыцца з цароў і асабліва з царыцы. А часамі ня ўтрывае і скажа:

— Эх, ядры яго качан! Убрацца-б, як цар, ды мець-бы сабе такую маладзіцу!

Пасьля гэтага старшыня пытае ў пісара, як справы ідуць, што зроблена, што трэба зрабіць, куды паехаць у першую чаргу і да каго заехаць, зрабіўшы справу.

— Ну, дай папяросу,—гаворыць у заключэньне стар-шыня.

Калі часамі памоцнік пісара працягне яму свае папя-росы, то старшыня зьняважліва махае рукою і гаворыць:

— Рунда твае папяросы!

Ён ведае, што пісаравы папяросы даражэйшыя, хоць распазнаць гэта сваім уласным смакам ён ня можа, бо стар-шыня ня курэц, а курыць толькі пры выкананьні старшын-скіх абавязкаў для большай соліднасьці і важнасьці. Ён ча-самі нават і сам купляе пачачкі папярос па дзесяць штук за тры капейкі дзесятак, бо не заўсёды-ж пад рукою бывае пісар, дый яно яшчэ важней выглядае, калі старшыня сам пры людзях вымае з свае кішэні папяросу.

— Пры службе, бач ты, бяз гэтага трудна абыйсьціся,—гаворыць старшыня, калі хто заўважае, што ён курыць пачаў.

Сюды-ж вольным часам заходзіць і царкоўны стараста Грыгор Крэшчык, крапак-старычына гадоў за шэсьцьдзесят. Ён любіць кампанію вышэйшага палёту, любіць пасядзець пабалакаць, парагатаць і аб царкоўных справах завесьці размову, бо Крэшчык больш за папа дбае аб дабрабыце царквы. Таксама любіць ён хлабыснуць піва. Часамі з півам і

прыходзіць сюды ды яшчэ і рыбіну ў дадатак прыцягне, каб пісарава маці зрабіла фрыштык. Грыгор Крэшчык рагоча заліхвацка. Пагутарыўшы аб сьвятых справах царкоўных, ён так ці іначай скіруе размову і на прыгожых маладзіц. Адным словам, чалавек душа.

Стараста Бабіч—ціхі чалавек, лагодны. Сам ён гаворыць мала, а толькі слухае, як другія сакочуць, прычым на яго твары ўвесь час красуе найдабрэйшая ўсьмешка. Ніхто так ня ўмее слухаць, як стараста Бабіч: уважна, спагадна, прачула. Часамі ён сьмяецца ўголас, махнуўшы рукою і спусьціўшы лысую галаву. А калі адпаліць хто што-небудзь вельмі сакавітае, тады стараста замахае абедзьвюма рукамі і сьмяецца, круцячы галавою. Прыемна расказваць такому чалавеку.

І пісар, і старшыня, і абодва старасты агортваюць Лабановіча сваёю ўвагаю, частуюць півам, падбадраюць, каб быў весялейшым, бо тут няма прычын быць невясёлым: і маладзіц тут харошых многа і паненак хватае—у першую чаргу дзьве сястры-пападзянкі і дзякова Даша, і ўсе яны амаль на адным дварэ са школаю.

Слухае настаўнік ды пасьміхаецца, а сам думае—скарэй-бы ў школу сваю перайсьці.

XV

Лабановіч любіць сваю новую школу. Адразу нейк да душы прышлася яна, бо нават і знадворны выгляд яе такі, як быццам-бы яна ўсьміхаецца табе прыветнаю ўсьмешкаю. І ганачак такі прытульны, просты, бяз усякіх лішніх выдумак. Ну, вось так часамі і горне пасядзець, паслухаць гэтае штодзеннае водгульле наўкольнага жыцьця, яго адвечную песьню, дзе акорды людзкога шуму будзяць, жывяць і поўняць гэтыя прасторы зямлі і нейкім дзіўным водгаласам закідаюцца ў тваю душу, адбіваюцца ў ёй, уторачы гэтым акордам.

І асабліва гучна зьвініць гэтая песьня надвячоркам або раніцаю, калі струны паветранай арфы так пяшчотна-чульлівы, калі кожны гук плыве-расходзіцца па іх у працяглых музычных тонах. Улева адгэтуль, у трох чвэрцях вярсты, пра-

лягае чыгунка. Высокія слупы з туга нацягнутым дротам, бы нейкія музыкі, складаюць гімны людзкому розуму. Пераможнаю радасьцю гучаць жалезныя калёсы вагонаў, і гэтае гучаньне падхватвае зарэчны чарот, ператвараючы яго ў цэлую мяцеліцу адрывістага сьмеху-шуршаньня. А справа, з глыбі гэтага Зарэчча, бы зьвер з нутраў балот, гудзе кароткі нізкі голас парахода. Цэлая сымфонія гудкоў, зьмякчаная далячынёю, бяжыць-плыве сюды з гораду, дрыжыць-трасецца ў паветры, як срэбраны звон на вострым мэталічным шляні. Сюды-ж, у гэтую сымфонію фабрычных гудкоў, далучаецца грукат і кільгіканьне сялянскіх калёс, гоман рыбакоў, стук вёсел і закацісты сьмех вясёлага чалавека ці ядраная лаянка ўзлаванага сэрца.

Задаволены Лабановіч і сваёю кватэраю. І параўнаць ня можа яе з цельшынскаю. Тры сьветлыя, прасторныя пакойчыкі, акуратна адрамантаваныя, пабеленыя, чыстыя. Аглядае іх, цешыцца імі, усьміхаецца сам сабе, і сам сабе кажа: „Добрую маеш, браце, кватэру". Асабліва прыходзіцца да густу гэты сярэдні пакойчык. Адно акно выходзіць на выган, другое—на Зарэчча. У гэтым пакойчыку і будзе яго сталае месца.

У кухні жыве старожка Ганна, жанчына гадоў за трыццаць пяць, з малалетняю дачкою Юстаю. Юста ціхенька сядзіць каля печы, голасу яе ня чуваць, бо маці не пазваляе ёй ні песьні засьпяваць, ні громка загаманіць. Ганна так баіцца новага настаўніка. Яна ўпэўнена, што ён скажа ёй выбірацца вон са школы: нашто яна яму такая брыдкая ды яшчэ цяжарная? Каму-ж гэта ахвота слухаць піск дзіцяці, а яно будзе ў яе месяцы праз тры-чатыры? Ня быць ёй у школе—і людзі кажуць так.

У кухні адбываецца вялікая пакута чалавечай душы, але хто ведае аб ёй? І каму ведаць цікава? Людзі могуць толькі паспагадаць, памагчы гараваць, але ўзяць на сябе часьць людзкога гора ніхто ня хоча. Ніхто ня хоча пусьціць Ганну да сябе ў хату, а свайго прыпынку ў яе няма. Праўда, у Ганны ёсьць муж, п'яніца-жабрак. Але ўжо некалькі гадоў, як кінула яго, бо ён злы, нягодны. Біў яе бяз усякай прычыны, можа таму, што на сьвеце жыць ня лёгка.

У школе асталявалася была Ганна, і жылося ёй ня кепска. Але ізноў-жа гэтае няшчасьце... Ганна ўспамінае Мітрафана Васільлевіча, таго настаўніка, што быў перад гэтым. Ну, што яна магла зрабіць? Баялася працівіцца, каб месца ня страціць, бо хто заступіцца за яе? Ды лепей было-б страціць месца тады з адным дзіцем, чым траціць яго цяпер. І Ганна боязна прыслухваецца да кожнага руху, да кожнага кроку настаўніка ў яго пакоях. У яе ёсьць маленькая надзея на старшыню, на пісара, на бацюшку, бо да іх зьвярталася яна, каб закінулі за яе хоць адно слоўка перад настаўнікам. Але ні старшыня, ні пісар, ні бацюшка нічога аб ёй не казалі Лабановічу, а поп яшчэ і ня бачыўся з ім. Старанна прыбрала яна кухню, зьмяла, выцерла кожную пылінку. Два разы перамыла падлогу ў пакоях настаўніка, пасыпала жоўтага пясочку каля кухні. Усё, што толькі можна было зрабіць, каб чыста было, яна зрабіла і цяпер са страхам чакала вырашэньня свайго лёсу.

Лабановіч заходзіць у кухню. Яму цікава паглядзець на сваю старожку, чыя асоба зьвязвалася романічнаю гісторыяй з асобаю яго папярэдніка, гэтага самага Мітрафана Васільлевіча.

Пужліва стаіць Ганна, і сэрца яе калоціцца.

Лабановіч першы раз бачыць такую брыдкую, няўдалую жанчыну. Мяшкаватая постаць яе, фігура нескладная, тапорная. Маленькія піўныя вочкі глыбока ў лоб заходзяць. Але гэта ўсё нічога,— нос, вось дзе ўсё няшчасьце беднай жанчыны. Носа, можна сказаць, і няма. Пярэдняя часьць яго правалілася. Тырчыць каля вачэй агрызак носа. Нос, ці праўдзівей, бязносьсе робіць твар яе страшэнна брыдкім, пачварным, а голас вугнівым. Радзілася яна такою. Як нейкі праклён, носіць на сабе грэх бацькоў сваіх. Юста сядзіць ваўчком на тапчаніку каля печы і паглядае, бы той зьвярок, на настаўніка. І яна баіцца яго: ад маткі чула, што гэты незнаёмы чужы чалавек можа прагнаць яе з гэтага тапчаніка, дзе яна сьпіць з маткаю.

Настаўнік здароўкаецца са старожкаю, азірае кухню, мяркуючы, як разгаварыцца тут.

— Даўно вы тут жывяце?—пытае Ганну.

— Другі год, панычку,—вугніць тая.

— Умееце вымесьці школу?

Ганна ніяк не чакала такога пустога запытаньня, і ёй робіцца сьмешна.

— Ото дзіва, што ўмею! І памыць мажу.

— Ну, а вот абед зварыць вы можаце ці не?

Ганьне робіцца трохі лягчэй.

— Мажу, панычыку, абы толькі было з чаго!—весялей адказвае Ганна.

— О, гэта добра,—заўважае настаўнік. А потым ён заклікае яе да сябе, каб пагаварыць з вока-на-вока.

— Вось табе пэнсія, дзевяць рублёў за тры летнія месяцы, што належаць сторажу з воласьці. Ты сабе аставайся тут, даглядай школу і рабі ўсё, што трэба сторажу рабіць. Раніцаю да заняцьцяў і вечарам пасьля заняцьцяў школу трэба чыста вымесьці, нанасіць вады дзецям, а зімою і печ выпаліць.

— Да ўжо-ж буду, панычыку, стараціся!—гаворыць шчасьлівая ў гэты момант старожка.

Лабановіч трохі замяўся, хацеў запытаць пра свайго папярэдніка, як гэта ўсё магло здарыцца, але палічыў, што гаварыць аб гэтым нялоўка, і ён толькі сказаў:

— А далей вось што. Калі надыдзе час радзіць, то ты загадзя падшукай сабе іншы прытулак на тыдзень ці на два, бо ў школе гэта нядобра, а потым сабе вернешся і будзеш тут жыць. А я за гэты час з грошай тваіх нічога ня буду вылічаць. Наймі на сваё месца каго, а заплачу я сам.

Ганна слухае, спусьціўшы галаву.

— Добра, панычыку. Я-ж ведаю гэта і сама.—І пачала выціраць хвартухом і вочы і свой няўдалы нос.

— Ну, вось і ўсё, што меў я сказаць.

Ганна выходзіць у кухню. Яна сядзіць там некаторы час і плача. Плача ад радасьці і гора. Той цяжар, што так даўно насіла яна ў сабе, цяпер зьняты з яе, але-ж наперадзе цэлае жыцьцё, горкае і цёмнае, жыцьцё з малымі дзяцьмі, з якіх адно яшчэ не нарадзілася, жыцьцё па чужых кутках, сярод чужых людзей. Чуваць, як усхліпвае яна і хрыпіць сваім няўдалым носам.

Покі не пачалася работа ў школе, вольнага часу многа. Цэлымі гадзінамі капаецца Лабановіч у школьных кнігах, паперах, прыводзіць у парадак школьную маемасьць, прачытвае ўвагі інспэктароў народных вучылішч. Па гэтай перапісцы знаёміцца з гісторыяй свае школы, з яе настаўнікамі і настаўніцамі, што былі да яго, вялі тут работу. Дзе яны цяпер? Напэўна, каго-небудзь з іх і на сьвеце няма, бо даўно ўжо былі яны тут. І мімаволі нейк робіцца журботна. Сьляды гэтых невядомых яму людзей засталіся ў паперах, а дзе яны самі? І яго астанецца такі-ж сьлед, а самога тут ня будзе. Яму ўспамінаецца Цельшына. Вось цяпер яго там няма, а гэты папяровы сьлед яго астаўся там. І зноў цэлы рад вобразаў выплывае ў яго памяці паміма яго волі, і сэрца яго шчыміць нейкім болем утраты. Гэтая старая перапіска невядомых людзей і гэтыя старыя кнігі, продукт мысьлі даўно памёршых аўтараў, як магільныя цені, кладуцца на сэрца маладога настаўніка, і яму робіцца яшчэ больш маркотна, і ён адчувае сваю адзіноту на сьвеце.

Пераглядаючы сьпіскі вучняў, ён заўважае, што паміж іх не сустрачаецца дзяўчатак. Відаць, няма тут моды, каб пасылаць іх у школу. Трэба будзе, зазначае сабе настаўнік, пагаварыць аб гэтым з сялянамі на сходзе, давесьці ім, што і жанчыне навука патрэбна, яшчэ можа больш, чым мужчыне. І яго думкі ідуць у новым кірунку.

Лабановіч ужо з практыкі ведае, што покі ёсьць работа дзецям дома, покі не наступіць позьняя восень, сабраць іх у школе трудна. Неакуратны-ж і неадначасны іх збор затрымлівае і перашкаджае нормальнаму ходу заняцьцяў у школе. Дык лепш наўперад сабраць адных навікоў, падагнаць іх трохі, а ўжо ў другі тэрмін, крыху пазьней, сабраць рэшту вучняў. Дваццатае верасьня назначае ён днём збору навікоў, гэта значыць цераз два дні. У Цельшыне работа пачалася ў школе значна пазьней. Значыцца, цяпер у яго будзе болей часу, і ён больш зробіць. Яшчэ адзін клопат трэба было збыць настаўніку—зайсьці з візытамі да суседзяў і ў першую чаргу—да а. Мікалая, як да самай важнай у сяле асобы, а потым да лясьнічага, да паладзянак і да дзяка Бацяноўскага, з якім ён ужо пазнаёміўся. Не падабалася на-

стаўніку такая місія, але пайсьці трэба было—так вымагаў звычай. Ня пойдзеш—нажывеш сабе ворагаў.

Вечарам таго-ж самага дня, калі Лабановіч асталяваўся ў школе, пайшоў ён да а. Мікалая.

А. Мікалай жыве ў новым доме недалёка ад царквы. У вялікую заслугу ён ставіць сабе пабудаваньне гэтага дому, а калі гаворыць аб ім,—а гаворыць ён кожнаму,—то паказвае свае рукі, дзе яшчэ да гэтага часу засталіся сьляды мазалёў. І пры гэтым не забывае прывесьці тэкст з сьвятога пісьма—у поце ліца твайго будзеш ты есьці хлеб твой. Месца, дзе цяпер стаіць новы дом і ўсе гаспадарскія будынкі, вельмі спадабалася а. Мікалаю, і ён надумаўся заснаваць тут сядзібу сабе. Але самы пляц гэты па характару свайго складу ніяк не надаваўся для будоўлі: няроўны, пакаты, запушчаны, і толькі энэргія, упартая воля да змаганьня з прыродаю памаглі а. Мікалаю адолець усе перашкоды, што стаялі на яго дарозе. Ён сваімі ўласнымі рукамі раўняў тут зямлю, зразаў цэлыя горы, як ён казаў, і калі можна з чым параўнаць гэтыя труднасьці, то толькі з пераходам Суворава цераз Альпійскія горы. А колькі было клопату!.. А. Мікалай толькі махне тут рукою і пераводзіць свае вочы кудысь у неазначаныя прасторы, і твар яго робіцца тужлівым. Але гэта робіцца толькі на момант, бо яго журбота, яго, можна сказаць, пакута шчодра акупілася вынікам яго нечалавечых намаганьняў. У такіх выпадках а. Мікалай ня ўтойвае нават таго факту, як ён вясною гэтага году сустракаў з прамоваю ў царкве архірэя і трохі памыліўся.

У сваёй прамове казаў ён і аб труднасьцях сваіх, з якімі прыходзілася яму „воздвигаць", выконваючы запаведзь божую, гэты свой новы Ерусалім. Адносна-ж згрызот сваіх ён сказаў:

— Я перанёс, перацярпеў, як Хвёдар Міхайлавіч Дастаеўскі.

А архірэй тут-жа заўважыў:

— Ойча! няўжо-ж ты ня ведаш прыкладаў пакуты і цярпеньня з жыцьця сьвятых угоднікаў божых, што спасылаешся на сьвецкага пісьменьніка?

Ну, памыліўся. А. Мікалай і сам сьмяецца цяпер з гэтага.

А. Мікалай сустрэў настаўніка досыць ветла. Здавалася як-бы ён рады быў пабачыць яго. І пасьля некалькіх кароткіх слоў а. Мікалай заўважыў:

— Вы па ісьціне паступілі пахрысьціянску.

Лабановіч недаўменна глядзіць у вочы а. Мікалаю.

— Вы, знаеце, зрабілі найлепшае ўражаньне на сялян,— гаворыць далей а. Мікалай.

— Чым-жа гэта?—пытае Лабановіч.

А. Мікалай пасяброўску стукае настаўніка па плячы, а сам сьмяецца дробным сьмяшком, прычым гэты сьмех нейкі прадоўжны, выходзіць зьнізу, як-бы там нешта надушвае жывот яму.

— Быццам-бы ня ведаеце?—гаворыць а. Мікалай:—вы прыхілілі бяздомнага чалавека. Нават пэнсію за ўсе летнія месяцы аддалі.

А. Мікалай крута мяняе тон і раптам кажа:

— І як гэта Мітрафан Васільлевіч пагнаўся на яе? Вы-ж бачылі, які гэта вырадак... Яна прасіла мяне закінуць перад вамі слова, але я не адважваўся. Па сумленьні я вам скажу: я сам не пакінуў-бы яе.

— Шкада-ж выкідаць чалавека. Ну, дзе-ж ёй падзецца. І не яна вінавата ў тым, што яна—вырадак, што над ёю, праўду сказаць, зроблены зьдзек.

— Так, так,—згаджаецца а. Мікалай, і твар яго робіцца засмучаны, а вочы глядзяць у неазначаныя прасторы.

— І ўсё-ж такі вы—гуманны чалавек. Вы гэтым заваявалі сымпатыі сялян.

А потым а. Мікалай паказвае настаўніку свой дом, сьляды мазалёў на руках ад цяжкае працы. Расказвае аб прамове сваёй, аб Хвёдару Міхайлавічу Дастаеўскім, і яго калыша прадоўжны сьмех.

Аглядаючы апартамэнты а. Мікалая, Лабановіч мімавольна адчувае тут нешта спэцыфічна папоўскае. Яму прыходзіць на памяць а. Кірыл, тое самае адчувалася і там— нешта затхлае, мёртвае, трупяное. І нейкая новая думка закідаецца ў яго душу, але ён ня можа прадумаць яе тут, бо трохі чопарная маленькая матушка заклікае на шклянку чаю.

XVI

Эх, і пагодка-ж стаіць на Палесьсі!

Толькі старыя людзі памятаюць такія прыгожыя дні. Цяплынь, цішыня, яснасьць. У сіняй смузе песьцяцца далі. Залатая чырвань лістоў нярухліва зьвісае на купчастых галінах высокіх вязаў. Цёмныя ночы тояць нейкі ўрачысты спакой, і неба ніжэй нахіляецца да зямлі, каб падслухаць яе адвечную скаргу. А кваяцістыя зоры, бы дыямэнтны іней, усыпаюць усё неба, дрыжаць, пераліваюцца колерамі вясёлкі, аб чымся бязьмежна вялікім гамоняць тваёй душы, клічуць шырэй разьняць крыльле і ляцець у гэты сусьвет, каб пабачыць яго веліч і пачуць сваю нязначнасьць, рассунуць цесныя граніцы гэтага жыцьця-клопату на зямлі і пазнаць яшчэ нязьведаную радасьць. Эх, пагодка, пагодка!

Пачынаюць другі раз зацьвітаць сады... Старыя людзі кажуць, што гэта - на цяжкі год...

Ажыла Выганаўская школа. Зьвіняць дзіцячыя галасы. А на прасторным пляцы, каля школы, ім так слаўна пагуляць у часе перапынкаў. Каля дваццаці навікоў запісалася ў першы-ж дзень прыёму. Але сярод іх няма ніводнай дзяўчынкі, хоць настаўнік зрабіў усё, што можна зрабіць, каб прывабіць іх да навукі. Сяляне знаходзілі, што дзяўчатам навука не патрэбна: і так з бабамі трудна зладзіць, а што з іх будзе, калі яны яшчэ вучонымі стануць. Хлопцы і тыя ня ўсе ходзяць у школу. Дык няхай дзяўчаты сядзяць дома ды кудзелю прадуць.

Гутарачы з сялянамі па гэтай справе, даведаўся Лабановіч ад аднае маладзіцы, чаму мацяркі ня пускаюць дачок у школу. Гадоў пяць таму назад хадзіла ў школу адна дзяўчынка, адна на ўсю школу. І бралася яна добра. Ды захварэла дзяўчынка нейк зімою і памерла. Напэўна, з навукі ёй хвор прыключылася. Так думалі мацяркі, і ніхто з іх пасьля гэтага не адважваецца паслаць сваю дачку ў школу.

Цяпер у Лабановіча ўжо трохі ёсьць настаўніцкая практыка. Покі што ён больш гуляе з дзецьмі, чым вучыць іх,— няхай прывыкаюць да школы, асвойтаюцца з сваім вучнёўствам, паволі ўцягваюцца ў сваё новае жыцьцё. І ён зай-

маецца з імі толькі да абеду. А сярод малышоў ёсьць такія слаўныя хлапчышкі, і асабліва з іх грамадкі выдзяляецца Алесік Грылюк. Алесік страшна закіданы і адзеты бядней за ўсіх. Кашулька яго рваная, нямытая, заношаная.

— Чаму-ж ты такі замурзаны?—пытае яго настаўнік.

Алесік маўчыць. За яго адказваюць малышы.

— Ён—сірата, у яго маці памерла.

Алесік журботна схіляе галоўку і лёгенька перабірае пальцамі па лаўцы.

Шкода хлопчыка.

Лабановіч маўчыць, пазірае на яго, потым падыходзіць і лагодна кажа:

— А ўсё ж, браток, ты ўжо сам вымыцца можаш.

Заводзіцца гутарка аб чыстаце, бо ўсе хлапчукі не сьвятыя ў гэтым. Валасы ў іх доўгія, нячэсаныя. Прыгледзішся—вошы поўзаюць. Рукі—хоць рэпу сей.

У школе ёсьць машынка стрыгчыся.

На школьным дварэ ў часе перапынку стрыжэ настаўнік сваіх маленькіх вучняў. Тут-жа стаіць спадачак з газаю і вата. Астрыжэ, памочыць вату ў газу і выцірае вашывыя галовы. Вошы адразу пруцянеюць. Дзецям вельмі цікава пазіраць, як зразаюцца роўнымі радамі пасмы валасоў, і тыкаюць пальцамі ў галаву, паказваюць на бруд. Потым пад даглядам настаўніка мыюць астрыжаныя галовы, твар і вушы.

З гэтаю работаю ў школе мацней урастае Лабановіч у сваё новае месца. Глыбей адчуваецца паўната жыцьця. Пакуль ня ўсе вучні сабраліся ў школу, у яго астаецца вольны час. Гэтым часам карыстаецца ён для большага азнаямленьня з сваім месцам. За некалькі дзён абхадзіў усе ваколіцы, агледзіў дарогі і новыя мясьціны, бо ў гэтым знаёмстве ёсьць заўсёды нешта сьвежае і цікавае. А нядаўна езьдзіў і ў Пінск. Зносіны з Пінскам простыя і лёгкія—тры разы на тыдзень пасылае воласьць фурманку на пошту. У Пінску-ж ён і краму сабе аблюбаваў, дзе можна браць сёе-тое напавер, бо грошы не заўсёды бываюць у кішэні. Для Алесіка ён купіў мультановую кашульку і паясок, бо

нейк шкода было закіданага хлопчыка і хацелася чым-небудзь скрасіць яго жыцьцё.

У вольныя часіны заходзіў настаўнік у валасьць, дзе ў яго былі ўжо знаёмыя і дзе можна было завесьці новыя знаёмства. А на сяле часамі напаткаеш вясёлую і сьмешную праяву сялянскага жыцьця.

Недалёка ад валасьці ёсьць піўнушка. Дзяржыць яе Максім Гулейка. Апошнімі днямі каля піўнушкі замецен рух. Часьцей заходзіць туды і старшыня, Захар Лемеш. Сам старшыня цьвёрда на нагах трымаецца. Відаць, шануецца — справу нейкую робіць. Старшынёю кіруе пэўная ідэя. З сялянамі ён лагодны, паддабраецца да іх і шчодра частуе. Лабановіч ня ў курсе справы, астаецца толькі звычайным гледачом таго, што робіцца каля піўнушкі. А каля піўнушкі людзі снуюць. Туды ідуць сур'ёзныя, і нават сьляды надзвычайнага клопату адбіваюцца на іх тварах. Назад-жа выходзяць пачырванеўшы, і ногі іх уразброд ступаюць. Тут ужо і песьню пачуеш, і самую шчырую гутарку, і самую ласкавую лаянку, бяз прымешкі нават і цені злосьці. Проста людзям весела і добра, як, вось, кульгаваму дзядзьку Есыпу.

Дзядзька Есып ужо стараваты чалавек. Барада яго зьбілася ў лямец, а на самым канцы хвосьцікам закруцілася, як у невадзе матня. Краі чорнай сьвіткі разышліся па баках з-пад шырокага даматканага пояса. Белая доўгая кашуля расшпілена. Шырокі прарэх адкрывае грудзіну і жывот да самага пупа. Старая шапка выбілася з свайго звычайнага месца на галаве і брылём у бок павернута. Усё гэта робіць фігуру і ўсю постаць дзядзькі Есыпа надзвычайна пацешнымі. Выраза-ж яго твару найлагаднейшая і найдабрэйшая. Выступае дзядзька Есып подскакам. У гэтым вінавата яго кульгавая нага, а піва толькі зьлёгку водзіць яго па баках.

На сярэдзіне валаснога двара дзядзька Есып спыняецца, круціць галавою направа і налева. Бачыць настаўніка.

— Здаровенькі булы, пане настаўніку.

Падходзіць, падае руку.

— Ось трохі выпілы,—расказвае дзядзька Есып:—ты сваю справу ведаеш, а мы—сваю. І ўсім нам добра!—па-

мацняючы голас, кажа ён. А потым раптам мяняе тон, як-бы ахамінаецца.

— Ты вучы, вучы нас і дзетак нашых, бо мы дурныя. Ой, якія-ж мы дурныя!.. Вучэце, вучэце,—паніжае голас дзядзька Есып:—я вам не кампанія... Выбачайце мне!

Дзядзька Есып бярэцца за шапку, каб зьняць яе, але ніяк не намацае брыля і памаленьку адыходзіць і кланяецца, а потым рашуча накіроўваецца ў вароты. Выходзіць, пакульгваючы, на вуліцу і зноў прыпыняецца, разглядаецца. У вочы кідаецца яму царква. Дзядзька Есып матае сам сабе галавою і заводзіць:

„І-і-і-жэ хэ-э-эру-вы-ы-мы,
Хэ-э-э-э-ру-вы-ы-мы.
Тай-на да та-а-йна абрызу-у-юшчэ".

Пасьпяваў трохі і кінуў, а можа яму Шугай Міхалка перашкодзіў, ідучы насустрэч.

— Міхалка!—запыняе яго дзядзька Есып. — Ведаеш, браток, што?

— А што?—пытае Міхалка.

— Набі ты мяне! набі, браток!

Міхалка глядзіць на дзядзьку Есыпа і сьмяецца.

— Ты ня сьмейся, а набі мяне.

— Дык як-жа, дзядзька, я буду біць вас? За што?

— Ня пытай за што, а вазьмі і набі мяне,—стаіць на сваім дзядзька Есып.

— Ну, як я буду біць вас. Вы-ж такі—стары чалавек.

— Го, пытае, як будзе біць? Дай па мордзе і ўсё.

— У мяне-ж і злосьці на вас няма.

— А ты зазлуй, браток, і плясьні.

— Няма за што біць дзядзьку.

— Брэшаш, Міхалка: ёсьць за што! Не патурай ты мне. Прашу—набі мяне. Бо калі ты мяне не наб'еш, то я пайду і буду біць сваю старую.

— Ня трэба, дзядзька, біцца, лепш у згодзе жыць.

— Дык ня хочаш біць мяне?

— Не, не хачу.

— Ну, то чорт-жа цябе бяры! Знойдзецца і без цябе добры чалавек.

Дзядзька Есып зрушвае з месца і кульгае далей па вуліцы.

Ён адчувае сябе ў чымся вінаватым. Яму хочацца, каб яго пакаралі, набілі. А можа гэта—толькі дзівацтва падвыпіўшага чалавека. Ён штось бармоча сам сабе, шворыцца рукою каля шапкі, намацвае брыль і верне шапку брылём на патыліцу. Спатыкаючы дзяўчат або маладзіц, ён кліча іх да сябе і просіць, каб пацалаваліся з ім. Маладзіцы ўцякаюць, хто моўчкі, а хто пацьвільваючыся з яго. Мінуўшы сярэдзіну сяла, сустрачае Цімоха Жыгу. Яшчэ здалёк дзядзька Есып расстаўляе рукі, ідзе на пярэймы Цімоху.

— Стой!—крычыць.

Цімох спыняецца, глядзіць на Есыпа.

— Куды ідзеш, сабачы сын?

— Ідзі, ідзі!—адзываецца Цімох.

— Я іду і пайду, вось яно што!—Цімох, хочаш быць чалавекам—дай мне ў морду.

Зьдзіўлены Цімох акідае поглядам дзядзьку Есыпа. Нейкая ўсьмешка бліснула на яго твары, і не пасьпеў дзядзька Есып вымавіць слова, як Цімох Жыга—трах яму поўху. І дзядзька Есып—гоп вобземлю, грабянуўшы ў паветры кульгаваю нагою.

— Ой, трасца-ж тваёй матары, Цімох. Як-жа спрытна ты б'ешся. Да і моцна-ж даў.

— А ты-ж прасіў.

— Прасіў, то прасіў, але нашто было так моцна біць... Ось, злодзей. Ось, арыштант.

Цімох, пасьміхаючыся, ідзе далей, а дзядзька Есып падымаецца, клянучы Цімоха. Людзі навокал сьмяюцца, а дзядзька Есып толькі гаворыць:

— Добра даў, гад. Хіба дагнаць яго да выпіць з ім.

Ад памоцніка пісара дазнаецца Лабановіч аб прычынах нязвычайнага руху каля піўнушкі. Усяго некалькі дзён астаецца да выбараў старшыні, бо Захар Лемеш дажывае апошнія моманты свайго старшыньскага трохлецьця. Захару Лемешу ходзіць аб тое, каб застацца старшынёю яшчэ на тры гады. На гэта ў яго ёсьць многа сваіх меркаваньняў. Папершае, ад гэтага выйграе яго гонар, бо старшыня—пер-

шая, можна сказаць, урадовая асоба ў воласьці. Падругое, само старшыньства мае ў сабе многа павабнага і прыгожага. Патрэцяе, у Захара Лемеша ёсьць патайная думка адстаршыніць адразу, без перапынкаў, тры старшыньскія раты. Калі-б гэта яму ўдалося, то тады ён выслужыць пачэсны каптан. У Пінскім павеце, здаецца, і ёсьць адзін толькі старшыня, заслужыўшы пачэсны каптан, і гэты старшыня—цесьць нашага старшыні, Захара Лемеша. І цесьць і жыцьцёвая практыка вучаць, якім спосабам дасягаюцца тыя ці іншыя мэты. З земскім начальнікам Захар Лемеш у добрых адносінах. З земскім начальнікам, вядома, выпіваць яму ня прышлося, але сёе-тое перайшло ў яго кішэню з кішэні Захара Лемеша. Цяпер-жа Захар Лемеш падгатаўляе грунт сабе ў межах воласьці, шчодра заліваючы горлы прагавітых на выпіўку сваіх выбаршчыкаў.

Воласьць прыбрана, падмыта, падскрэбена з нязвычайнаю пільнасьцю і стараннасьцю. Дзед Піліп, на хаду таўкануўшы ў нос табакі, разрываецца на кавалкі: і тое і гэтае трэба падправіць, даглядзець, туды і сюды пабегчы, зрабіць тое і другое. Захар Лемеш трохі нэрвуецца. Стан душы ў яго цяпер такі-ж самы, які ў самага добрага хрысьціяніна перад споведзьдзю. Непакойны трохі і пісар. Сяды-тады яны пераглядаюцца з старшынёю, ківаюць адзін аднаму і падмігваюць. А зборня гудзе, дрыжыць ад людзкога шуму.

І раптам усё сьціхае. Старшыня і пісар разам бялеюць. Старшыня згінаецца, робіцца адразу працэнтаў на сорак мізарнейшым. Народ расступаецца, і паміж сьцен людзкога карыдору ідзе земскі начальнік, ідзе чоткаю, быстраю паходкаю вайсковага чалавека, прысадзісты, карэнкаваты, смуглы. Усе яго рухі выкрываюць у ім вайсковага чалавека.

— Здрастуйце!—звонка кідае земскі начальнік.

— Здрам-жалам, ваша сіяцельства!—гудзе сход. Земскі начальнік—граф з французскім прозьвішчам, быўшы кавалерыйскі афіцэр.

Дзядзька Есып не пасьпеў паздароўкацца разам з людзьмі, і ён адзін ужо, калі ўсё сьціхла, выкідае непаслушным языком адказныя словы на прывітаньне:

— Здравя жжы-лаю, ваша прыяцельства!

Земскі начальнік адразу-ж прыступае да справы.

— Каго хочаце мець старшынёю?

— Захара Лемеша!—гудуць галасы.

— Лемеша, Лемеша!

— Ладна!—згаджаецца земскі.

Захар Лемеш улучае добрую мінуту, моргае лісару, паказаўшы кончык языка.

Земскі садзіцца і піша.

І раптам дзьверы расчыняюцца з шумам, у канцылярыю, як бура, урываецца Цімох Жыга. Вочы яго варочаюцца дзіка, валасы ўскалмачаны.

— Грамада!—крычыць Цімох:—ужо выбралы? Захара Лемеша? Каго-ж вы выбралы? Яшчэ мала выпіў з вас крыві?..

Усё гэта адбылося зусім нечакана. Цімох Жыга адзін цяпер уладар у воласьці.

Не даючы апамятацца, ён налятае на Захара Лемеша.

— Старшыня! Старшынька ты?.. Га-а! Сто рублёў прапіў? Земскаму падсунуў!.. А цяпер будзеш кроў нашу піць?

— Старшыня!—крычыць земскі начальнік:—пасадзіць яго ў халодную.

— Дзесяцкія!—камандуе старшыня, і сам, як драпежны зьвер, кідаецца на Цімоха Жыгу. Жыга не даецца, варочае шырокімі плячамі, раскідае дзесяцкіх. Тут хватае яго старшыня ззаду за плечы. Дзед Піліп расчыняе дзьверы халоднай, і Цімоха ўпіхаюць у чорную дзірку халоднай.

У канцылярыі ціха і нялоўка.

Паляшукі пераглядаюцца, чухаюць галовы. А Цімох крычыць, бушуе, лаецца, не шануючы ні старшыні, ні земскага.

XVII

— Ведаеце, пане настаўніку: уся мая бяда ў тым, што я ня ўмею запісаць таго, што я думаю. А ў мяне такія добрыя думкі бываюць. Вось напішуць у воласьці паперу—ну прашэньне там ці жальбу якую. Чытаюць табе яе,—не, чую, што ня так трэба напісаць. І многа напішуць і слоў усялякіх накруцяць, а таго, што трэба, няма. Каля праўды ходзяць,

але праўду зьядаюць: няма яе, або шчыльна ў лушпайку загорнута. А каб я сам умеў пісаць, то я многа каму нос уцёр-бы.

Аксён Каль—селянін з Высокага. Ён прышоў да Лабановіча, каб пагаварыць з ім. Настаўнік сам запрашаў яго, калі пазнаёміўся з ім у валасьці, бо ў Аксёна ёсьць свае мысьлі, над якімі ён многа думае.

Лабановіч слухае, углядаецца ў твар Аксёну. Аксён яшчэ малады чалавек, гадоў за трыццаць. Рысы яго твару строгія, нават халодныя. Вочы ўдумлівыя, і ўся яго постаць выкрывае ў ім чалавека выдатнага. Фігура яго сухашчавая і моцная. Кароткія чорныя вусы шчыльна туляцца каля самых губ упартымі завіткамі і робяць твар яго прыгожым і энэргічным.

„Кім-бы ён мог быць, каб яго натура ва ўсю разгарнулася?“ думае настаўнік. І Аксёнава постаць вынікае перад ім то строгім прокурорам за грамадзкія справы, то ўдалым атаманам разбойніцкай шайкі, бязьлітасным помсьнікам за сялянскую крыўду.

Аксён Каль верыць у праўду, у тую адвечную праўду, якую так прагна чакае народ і якая за сяма замкамі хаваецца ад яго. Ён ня можа спакойна глядзець на несправядлівасьці, што чыняцца над людзьмі, і дабіваецца праўды. Яго ведае валасьць, ведае і земскі начальнік, як чалавека неспакойнага і небясьпечнага. А старшыня мае загад ня спускаць яго з вока. Аб гэтым ведае і сам Аксён Каль і пасьміхаецца ў чорны вус: ня вам, моў, дурням зашчаміць мяне.

Не дае Аксён задрамаць сялянам у іх заціснутым жыцьці. Катурхае, будзіць іх грамадзкую думку, кідае новыя мысьлі, падымае на змаганьне за няпраўду, бо сялян ашукалі, абыйшлі ўсякія кручкатворы-чыноўнікі, панскія прыслужнікі. Іначай як магло стацца, што пан Скірмунт з Альбрэхтова залез у іх хату, прыбраў у свае рукі з-пад іх носу затокі на рэчцы, дзе так многа рыбы, і здае гэтыя ўжыткоўнасьці ім-жа ў арэнду? Гэтыя затокі—балючае сялянскае месца. Дванаццаць гадоў цягнуўся суд з панам Скірмунтам. Аксён Каль выступаў ад грамады, як даверaная асоба. Хадзіў па

судох, пачынаючы з акружнага, і давёў справу да сэнату, дзе яна і захлынулася, бо ўсюды пан цягне за пана. Так і засталіся затокі за панам Скірмунтам. А цяпер іх арандуюць пяць заможных гаспадароў з Высокага: старшыня, Захар Лемеш, царкоўны стараста, Грыгор Крэшчык, і яшчэ тры гаспадары. Ім гэта выгодна, і яны радуюцца, што Аксён Каль прайграў сялянскую справу. Яны-ж аб ім і ўсялякія чуткі распускаюць, як аб авантурніку, якому трэба толькі грамадзкія грошы, бо хто ідзе супроць закону? Вось чаму Аксён так ня любіць іх—ня любіць, як здраднікаў сялянскіх інтарэсаў і сваіх асабістых ворагаў. Ня любіць таксама паноў і чыноўнікаў, бо па яго думцы ад іх усё зло на сьвеце.

Хоць і сэнат ня прызнаў сялянскага права, але Аксён ня хоча супакоіцца на гэтым. У яго ёсьць яшчэ думка—падаць прашэньне цару.

— Як вы думаеце?—пытае Аксён Лабановіча наконт прашэньня цару.

Лабановіч апускае вочы, як-бы штосьь мяркуючы.

— Я сказаў-бы вам, да толькі ня ведаю, як прымеце вы тое, што я скажу,—ціха адзываецца ён. І, момант счакаўшы, дадае:

— Я думаю, што з гэтага нічога ня будзе.

Настаўнік ледзь стрымліваецца, каб не падзяліцца з Аксёнам тым, што ўжо некалькі дзён, як урвалася ў яго душу і перавярнула там усё дагары нагамі, захапіўшы цалкам яго мысьлі. Але засьцярога і голас самазахаваньня бяруць над ім верх, і ён кажа:

— Ведаеце, Аксён, мы аб гэтым пагаворым як-небудзь другім разам, пагаворым так, каб ніхто і ня ведаў. А цяпер я хачу сказаць вам вось што. Вот вы жалкуеце, што ня можаце запісаць сваіх мысьляй... А давайце папробуем павучыцца?

Аксён у сваю чаргу апускае вочы, а потым усьміхаецца.

— Ведаеце, галава ўжо на другое скіравана, ня тымі мысьлямі занята... Добра вучыцца змаладу, а цяпер і часу бракуе.

І па тону гутаркі і па выразу яго твару відаць, што Аксён не пярэчыць супроць вучэньня.

— Кіньце! часіну заўсёды можна знайсьці, была-б толькі ахвота. Прыходзьце да мяне вечарамі, калі вам час будзе. На вялікую навуку разганяцца ня будзем, а навучыцца чытаць і трошкі пісаць, я думаю, патрапім.

— Яно-б чаму-ж? хоць-бы з большага чытаць ды рась-пісацца, і гэта добра.

— Давайце спрабуем зараз!

Лабановіч зрываецца з месца, бярэ паперу і прылады пісьма ды падсядае да Аксёна.

— Чалавек вы дарослы, і я з вамі буду займацца ня так, як з малымі. Пачнем адразу з пісаньня і ў першую чаргу—з вашага прозьвішча.

Настаўнік піша „Аксён Каль", старанна выводзячы кожную літару.

— Вось я напісаў ваша імя і прозьвішча. Завяцеся вы—Аксён. Вось вам гэты самы „Аксён", слова „Аксён", бо наша гутарка складаецца з слоў, а кожнае слова можна запісаць. А вось і прозьвішча ваша „Каль". На ваша шчась-це і імя і прозьвішча ў вас кароткія. Паўглядайцеся ў іх, а я зараз друкаваныя літары дастану.

Настаўнік ідзе да школьнай шафы, бярэ скрыначку з літарамі, а Аксён сядзіць, ня зводзіць вачэй з гэтых напі-саных настаўнікам двух слоў. Уся яго ўвага скіравана на гэтыя словы, але нічога ня кажуць яны яму. Ён бачыць цэлы рад дзіўных значкоў-фігурак з палачак, кружкоў і круч-коў, зусім чужых і незнаёмых для яго вока. Лабановіч ад-гадвае мысьлі яго і кажа:

— На першых часах, вядома, гэтыя напісаныя словы нічога не гавораць вам. Да іх трэба прывыкнуць, прыгле-дзіцца, як прыглядаецца гаспадар да сваіх гусей у стадзе і адразу пазнае іх.

У настаўніка ўзьнікае сумненьне ў тым, ці правільна выбраў ён мэтод навучаньня, бо ў школе быў іншы мэтод, які ён добра ведаў і якім карыстаўся. Такі-ж мэтод тады быў ня ў модзе, і Лабановіч яго нават і ня ведаў. Але ён выходзіў тут з псыхолёгічнага меркаваньня: уласны подпіс павінен быў лепш зацікавіць яго вучня.

— Вы разглядаеце напісаныя словы, а цяпер я пакажу гэтыя словы так, як яны друкуюцца ў кнізе. Вось глядзеце: гэтыя значкі называюцца літарамі. Нам трэба зложыць слова „Аксён“. Слухайце, як можна сказаць „Аксён“.

Настаўнік гаворыць слова па частках:

— А-к-ссьё-н.

І, па некалькі разоў называючы літару, паказвае Аксёну і выкладае іх у адзін рад.

Напісаныя словы і словы, зложаныя з друкаваных літар, Лабановіч кладзе перад сваім выпадковым вучнем, сам захапляецца і нарэшце разварушвае Аксёна. Аксён пачынае з большаю цікавасьцю пазіраць на словы, на склады і на асобныя значкі-літары. А калі дайшлі да мяккага знаку ў слове „Каль“ і выясьнялася яго значэньне, то Аксёнава прозьвішча нечакана для настаўніка і для вучня выявілася ў зусім іншай істоце і выклікала наўперад нялоўкасьць, а потым і сьмех.

Аксён з гэтага поваду нават заўважыў:

— Трыццаць шэсьць гадоў жыву, а ня ведаў, што можа быць з майго прозьвішча! Вось што значыць навука, згінь яго маты!

Навучыўшыся адрозьніваць значкі адзін ад другога і зложыўшы некалькі разоў імя і прозьвішча, Аксён прыступіў да пісаньня. Загрубелыя і няспрытныя пальцы яго з вялікім трудом дзяржалі асадку, сьціскаючы яе, як абцугамі. Часамі ён прыходзіў да праканацьня, што нічога з гэтага ня будзе, што не адолее прамудрасьці дзяржаць, як сьлед, ручку, але кожны раз яму на дапамогу прыходзіў настаўнік, разганяў яго страхі і падмацоўваў вераю, што гэта толькі на першых часах, а потым пойдзе гладчэй.

Першае навучаньне кончылася, настаўнік даў Аксёну карандаш і паперу, каб ён сяды-тады практыкаваўся дома.

— Вечарком, у вольную часіну, прыходзьце да мяне: патрошку, незаметна вы навучыцеся і чытаць, і пісаць.

Аксён моцна пацісну́ў руку настаўніка і пайшоў дадому, даўшы абяцаньне вучыцца.

Праводзячы Аксёна з кватэры, Лабановіч вышаў на двор. Было ўжо гадзін дзесяць вечара. Аксён пасунуўся ў

цёмную вуліцу і скора зьнік у мроку, а Лабановіч стаяў на ганку, прыслухоўваючыся да цішыні халоднага асеньняга вечара. У канцы дашчанай агарожы, дзе стаіць клён, шурхнула пад чыімісь нагамі сухое лісьце, і нейчая фігура, тоючыся, асьцярожна пасунулася ў бок рэчкі. Як відаць, нехта стаяў пад акном і напэўна пазіраў у яго кватэру.

Часамі ў вокны заглядалі вясковыя хлопцы або і маладзіцы, праходзячы каля школы,—проста цікава было паглядзець на кватэру настаўніка, калі там гарыць яркая лямпа пад сьветлым абажурам, а можа і на самога настаўніка. І Лабановіч не зьвяртаў на гэта ўвагі.

Цяпер-жа адчуваньне нейкага неспакою шаволіцца ў яго душы. І тыя ўстрывожаныя мысьлі, што цалкам захапілі яго, вынікаюць ізноў перад ім разам з тою крыніцаю, адкуль і выплылі яны. Два дні таму назад знайшоў Лабановіч на ганачку свае школы дзіўную знахадку. Загорнутая ў газэтную папэру, на лаўцы каля сьцяны ляжала маленькая кніжачка. Аўтарам гэтае кніжачкі быў нейкі Іван Вольны. Лабановіч пачаў разглядаць яе. На правай палавіне першага лістка кнігі была надрукована пячаць: крывавае чырвонае полымя і лёзунг: „У змаганьні здабудзеш ты права сваё“.

Вайшоў у кватэру і стаў чытаць тэкст. Словы і літары замітусіліся, заскакалі ў яго вачах, як-бы ў нейкім танцы, і ён спачатку ня мог сачыць за мысьлямі аўтара, хоць яны былі надта простыя і ясны: да таго нязвычайны быў зьмест гэтай кніжачкі.

Усе тыя прадстаўленьні аб цару, як аб памазаньніку божым, як аб пэрсоне справядлівай, бесстароньняй, для якой і інтарэсы самага апошняга бедака і інтарэсы вяльможы—зусім аднакія,—словам увесь той злотаблеск, якім агортвалася асоба цара і тое ўвасабленьне ўсяго найлепшага, што толькі можа быць у чалавеку,—усё гэта разьвейвалася тут самым бязьлітасным чынам, разьвейвалася ў прах. Аўтар метка біў у гэты казённы шчыт царскае асобы і рашаціў яго, сьцягваючы з яе далікатныя покрывы і паказваючы ў сапраўдным, непадмалёваным, грубым выглядзе чалавека-павука, найбольшага крывасоса на целе народа.

Усе мысьлі аўтара накіраваны былі на адно і білі ў адну цэль: разбурыць веру ў цара, паказаць яго ў сапраўднай істоце. У кніжачцы даваліся факты так званых царскіх рэформ у зусім новым асьвятленьні іх прыроды. Тут-жа высьмейваліся царскія загады і мерапрыемствы, накіраваныя быццам-бы на дабро народу, як устанаўленьне інстытуту земскіх начальнікаў і іншае. На дзеле-ж аказвалася зусім ня тое і даводзілася гэта ўсё на простых прыкладах. А поплеч з гэтым раскрывалася сапраўдная роля тых палітычных організацый, на чыіх сьцягох было напісана бязьлітаснае змаганьне з царызмам за вызваленьне народу з-пад ярма самадзяржаўя, тых організацый, якія змушаны былі туляцца ў патаемных куткох і якія шальмаваліся і кляйміліся страшнымі словамі—вырадкі, праступнікі, крамольнікі. „Памятай, Мікола Крывавы: цяпер табе масьленіца, але прыдуць і посныя дні". Так канчалася брошурка.

Першае, што адчуў Лабановіч, прачытаўшы кніжачку, быў страх, страх пустаты, як-бы пад яго нагамі захістаўся грунт і перад ім расчынялася нейкае бяздоньне. Гэтая бяздоньніца і палохала і цягнула да сябе з такою сілаю, што ад яе нельга было адыйсьціся. Першы страх, як спадарожнік крушэньня пэўнага ладу ўнутранога жыцьця, яшчэ ня зусім аформленага і ўгрунтованага, у сваю чаргу выклікаў другі страх: а што, калі-б гэтую кніжачку знайшлі ў яго і данесьлі па начальству?.. Чаму яе падкінулі яму? Хто падкінуў? Якая мысьль кіравала тым, што падкідаў яму гэтую небясьпечную кніжачку?

Мысьлі нейк блуталіся, перабівалі адна другую, і адно адчуваньне зьмянялася другім, параджаючы ў душы непакой і суматоху. А разам з гэтым постаць цара вынікала ў яго выабражэньні ў сваёй страшной дваістасьці: цар лагодны, портрэтны цар, і цар, паказаны ў кніжачцы, драпежны цар-ашуканец, з злосна вышчаранымі зубамі, гатовымі грызьці людзкое цела. І гэтая дваістасьць назольна лезла ў мысьлі, вымагала сталага прызнаньня чаго-небудзь аднаго з гэтых двух воблікаў царскага вобразу.

Цэлы рад жыцьцёвых фактаў, што прывялося наглядаць Лабановічу, і тое, як адносіліся да простага чалавека ўсе,

хто стаяў ад яго вышэй, і ўвесь гэты грамадзкі ўклад,—усё гэта разам давала нагляднае падцьвярджэньне тым думкам, што выказваліся ў кніжачцы. Але няўжо людзі не зважаюць гэтага? Няўжо ўсе гэтыя чыноўнікі, усе настаўнікі вышэйшай адукацыі, што выхоўваюць людзей новага пакаленьня, няўжо яны ўсе—сьвядомыя лгуны і прахвосты? Як магло здарыцца, што людзі розуму, людзі высокай адукацыі ўхваляюць гэты палітычны лад, знаходзяць яго найлепшаю формаю грамадзкага жыцьця, якой трэба служыць, ахоўваць, дапамагаць?

Гэтая маленькая кніжачка зрабіла цэлую рэвалюцыю ў мысьлях Лабановіча, паказала стан рэчаў у зусім іншым асьвятленьні. Кніжачку насіў ён з сабою, а вечарам, кладучыся спаць, на ўсякі выпадак хаваў яе далей.

Пастаяўшы на ганку, Лабановіч ідзе ў кватэру, адзяецца бярэ палку і выходзіць на выган. Яго зацікавіла, хто-б гэта мог быць пад вокнамі. Асьцярожна праходзіць у бок рэчкі, прыглядаецца, бачыць,—адтуль нехта сунецца. Падходзіць бліжэй—стары дзяк Бацяноўскі.

Няўжо гэта ён падглядаў у вокны? Непадабаецца ён чамусь настаўніку. З гэтай прычыны і з візытам да яго не сабраўся да гэтага часу. Дзяк памалу пляцецца ў свой двор, а Лабановіч ідзе ў бок чыгункі, каб пабыць аднаму з сваімі думкамі.

XVIII

Дзяк Бацяноўскі тоіць у сабе крыўду на свайго суседа Лабановіча: хто ён за такі, што ня хоча зайсьці да яго, старога, паважанага чалавека, дваццаць дзевяць гадоў паслужыўшага каля сьвятога алтара? Яшчэ ня было тут ніводнага настаўніка і настаўніцы, хто-б выказаў яму такую зьнявагу, абмінуўшы яго дом. Нават Іван Пракопавіч Бяляўскі, казённы лясьнічы—хіба-ж можна параўняць яго з гэтым настаўнікам?—зайшоў да яго з візытам, калі прыехаў сюды пяць гадоў таму назад, і цяпер заходзіць, як заходзіць да лясьнічага і сам ён, дзяк Бацяноўскі. А які адукаваны, разумны чалавек і якую пэнсію бярэ! Да і з кім наогул ня знаецца дзяк Бацяноўскі? Людзі, можна сказаць, з прозь-

вішчамі на ўсе двунадзесятыя сьвяты—складаюць круг яго знаёмства: Спаскі, Усьпенскі, Благавешчанскі, Узьвіжанскі, Увядзенскі, Богаяўленскі, Срэценскі і іншыя. Гэта калі ўзяць па духоўнай лініі, а калі далучыць сюды людзей сьвецкіх Ня зьлічыш!

І наогул падазрэнным здаецца яму яго сусед. То адзін цягаецца, тоіцца па завугольлю, то шушукаецца з людзьмі небясьпечнымі, як гэты Аксён Каль, і поначы соўваецца, як злодзей, па пустых дарогах. Нешта-ж ёсьць такі на яго думках. І дзяк пачаў трохі прыглядацца да свайго суседа. Сяды-тады праходзіць ён каля школы, заглядаючы ў вокны. Часамі прыпыніцца і вуха прыложыць, каб улавіць хоць колькі слоў і па гэтых словах разгадаць сэнс тае гутаркі, што вядзецца там, за акном. Іншы раз ён ціханька адчыніць весьнічкі і войдзе ў двор школы, зазірне ў пакойчык сумежны з кухняю, і ў самую кухню, бо ў дзяка Бацяноўскага розныя бываюць падазрэньні і дагадкі. Але такім спосабам дабіцца яму чаго-небудзь пэўнага ніяк не ўдаецца і яго сусед застаецца для яго некаторою загадкаю. Але дзяк Бацяноўскі ад свайго не адступаецца. У яго ёсьць і іншыя спосабы дазнацца таго, што яго цікавіць. Ён толькі ня хоча сьпяшацца з гэтым: нідзе ён дзенецца, і ў сьвятым пісьме напісана—„нічога няма патаемнага, што ня стане яўным".

Старожка Ганна часамі заходзіць да пападзянак для якіх-такіх паслуг, і яе наогул сустрэць ня трудна, каб можна было пагаманіць з ёю.

— Ну, здарова, Ганна!—запыняе раз яе дзяк.

— Здаровенькі булы!—адказвае старожка, трохі зьдзіўленая дзякоўскаю ўвагаю, і хоча далей ісьці.

— Ці скора-ж ты мяне на радзіны заклічаш?—здалёк пачынае гутарку дыплёматычны дзяк. Ён наогул пагаманіць з жанчынамі любіць, хоць ён чалавек і стары. Дзячыхі-ж у яго няма—памерла.

Ганна ўсьміхаецца—што сказаць на гэта?

— Ня ведаю,—адказвае.

— Як-жа ты ня ведаеш? Добры гаспадар ведае, калі яго карова ацеліцца. А ты свае прыгоды ня ведаеш? Хіба ўжо справа такая заблутаная або айцоў многа?

— Бацька то адзін, але і таго няхай халера задушыць,— вугніць Ганна.

— А гэты-ж да цябе не падкочваецца?

— А нашто вам усё ведаць?

Ганна бачыць усю нікчэмнасьць дзякоўскай плявузготы, і ёй зусім ня хочацца вясьці з ім такую гутарку. Яна борзда заварочваецца і ідзе ў школу, а дзяк усьміхаецца, праводзіць яе вачамі. Ён трохі нездаволен вынікам размовы, бо яму нічога не ўдалося дазнацца. Наадварот, цяпер ён яшчэ болей зьбіты з тропу, і зьбіў яго адказ яе:

— „А нашто вам усё ведаць?“

Але трохі раздумаўшыся, дзяк матае і гэты адказ сабе на вус і галавою трасе. Ох, гэтыя ціхія маладыя людзі! Іх сапраўдную існасьць даўно вызначыла народная мудрасьць: у ціхай букце чэрці водзяцца.

Гэтае меркаваньне да некаторай ступені задавольвае дзяка, але поўнага заспакаеньня не дае, і ён не адводзіць вока ад свайго суседа.

І многа чаго ў яго суседзе паказваецца яму дзіўным. Вось хоць-бы і са старожкаю гэтаю: няўжо ня мог-бы знайсьці сабе стоража або нават і маладзіцу, ну няхай-бы сабе і ня толькі для старажоўскіх абавязкаў? Але нашто дзяржаць гэтую бязносую? Якая тут прычына хаваецца? Нячыстая тут справа. Далей—купляе падарункі сваім вучням. Ніхто гэтага ня робіць. Які дурань будзе выкідаць так сабе грошы? Напэўна-ж тут павінна быць нейкае сваё меркаваньне. А таксама і з сялянамі штось дужа знаёмства заводзіць. Глядзіш—то той, то другі, то па некалькі разам на яго кватэру ходзяць. І хто ходзіць? Людзі, што ў сяле ніякага значэньня ня маюць, а калі і маюць, то ў дрэнны бок, як гэты Аксён Каль.

Сама сабою напрошваецца думка—дэмократ і смуцьцян!

Сям-там пры здарэньні з кім-небудзь аб суседзе загаворыць: цікава ведаць, як людзі пазіраюць на гэта? Калі гэтыя ўсе факты былі вылажаны а. Мікалаю, то а. Мікалай наўперад махнуў рукою і засьмяяўся сваім прадоўжным сьмехам, потым, падумаўшы, перавёў вочы ў неазначаныя прасторы і нарэшце кіўнуў галавою направа і налева і сказаў:

— Усё можа быць.

Такому заключэньню можна было знайсьці падмацаваньне ў газэце „Сьвет“, якую выпісвае а. Мікалай.

Іван Пракопавіч, казённы лясьнічы, лысы чалавек, гадоў пад сорак, бліснуўшы сваімі быстрымі і вострымі вачамі зазначыў:

— Пустое! Сэмінарскі ідэалізм яшчэ ня зусім выветрыўся.

А пісар вывеў такое заключэньне:

— Папулярнасьць сабе шукае.

Хоць у гэтых поглядах розных асоб на аднаго чалавека і ня было згоды, тым ня меней дзяк ня толькі не адступіўся ад свайго погляду, але, наадварот, яшчэ больш умацаваўся ў ім, бо ўсё-ж такі паводзіны яго суседа ня зусім людзкія. Людзям з боку гэта ня так у вочы кідаецца, але старога дзяка не ашукаеш. Не, да настаўніка трэба прыглядацца! І трэба быць асьцярожным, бо яго сусед, відаць, таксама асьцярожны. Не дарма-ж ён тады, правёўшы з кватэры Аксёна, хадзіў каля рэчкі, каб дазнацца, хто быў пад вакном, і спаткаў яго, дзяка. Пазнаў яго ці не?

Каб ня даць суседу прычын думаць благое аб сабе, дзяк надумаўся сам зайсьці да Лабановіча як-небудзь вечарком. І быў такі „вечарок“.

Дзяк зайшоў з двара і пастукаў у кухню. Ганна адчыніла яму дзьверы.

— Добры вечар, Ганна!—громка здароўкаецца дзяк:—дома настаўнік?

Лабановіч сам адчыніў яму дзьверы ў сваю кватэру.

— Не заходзіце вы да мяне, дык я сам зайшоў па суседзтву да вас.

— І добра зрабілі. Сядайце, калі ласка. А вы мяне выбачайце, што да гэтага часу не зайшоў да вас. Нават і сёньня да вас зьбіраўся,—салгаў настаўнік.

— Ой, ці-ж праўда,—пытае дзяк і хітра прыжмураным вокам глядзіць на суседа.

— Ну, нялоўка мне і апраўдвацца, бо я вінаваты перад вамі.

— Пахвальна, што хоць віну сваю прызнаеце.

— Я заўсёды паважаю старэйшых ад сябе.

— А як у сьвятым пісьме напісана на гэты выпадак?— пытае дзяк.

— „Прад ліцэм седага восстані і пачці ліцэ старча“ [1]),— павучнёўску адказвае Лабановіч.

— Сьвятое пісьмо ведаеце, але па сьвятому пісьму не паступаеце.

У голасе дзяка чуваць дакор.

— А хто жыве па сьвятому пісьму? Сьвятое пісьмо забараняе мець крыўду на каго-б там ні было, а вы на мяне крыўдуеце.

— Ховай божа! Ніякай крыўды ня маю на вас. Кожын волен жыць, як знаходзіць лепей,—гаворыць дзяк і аглядае пакойчык.

— А нічога сабе кватэрка ў вас.

Дзяку трэба што-небудзь сказаць.

— А нічога кватэрка.

Наступае кароткая маўчанка.

Настаўнік хоча загаварыць, але гутарка ня клеіцца. Яго выручае дзяк.

— Не маркотна вам аднаму?

Лабановіч ажыўляецца, хватаецца за гэтую думку і кажа, што яму зусім не маркотна, што ў яго ёсьць работа ў школе, а вечарам ён то чытае, то рыхтуецца да наступнага школьнага дня.

— А я да вас хацеў нейк зайсьці, але ў вас хтось быў, і я не хацеў замінаць тут вам.

— Вы мне ніколькі не заміналі-б, калі ласка, заходзьце,—гаворыць настаўнік і тут-жа думае: „а лепш было-б, каб ты не заходзіў“.

І гутарка зноў прыпыняецца.

— Ну, а як у вас хор?—нарэшце пераходзіць дзяк на дзелавы грунт.

— Ніяк.

— Мітрафан Васільлевіч быў арганізаваў хор і нічога сабе сьпявалі ў царкві. Вам-бы толькі падтрымаць яго. Ведаеце, „благочыніе“ царкоўнае ад гэтага многа залежыць.

---

[1]) Перад тварам сівага ўстань і ўшануй асобу старога.

— О, Мітрафан Васільлевіч дасьціпны быў настаўнік, і памяць аб ім не памрэ ў Выганаўскай школе.

Пачынаюць хваліць Мітрафана Васільлевіча, хваліць няшчыра і фальшыва.

— А цяпер яму падвышэньне далі,—кажа дзяк:—назначылі ў горад у прыходзкае вучылішча. А там, ведаеце, настаўнікі ўжо і форму сваю маюць з бліскучымі гузікамі і шапкі з цэшкамі носяць, як чыноўнікі.

— Мітрафан Васільлевіч гэта заслужыў у поўнай меры!—скрозь прытоенае насьміханьне атэстуе свайго папярэдніка Лабановіч.

— Умеў чалавек паставіць сябе,—заўважае дзяк.

— Так, гэта ня ўсім удаецца.

— Не закапаў сваіх талентаў у зямлю.

Нудная нікчэмная гутарка перарываецца кароткімі перапынкамі, цячэ, як гнойная вада па бруднаму раўчаку.

Дзяк сядзіць ужо з добрую гадзіну і ня зьбіраецца дамоў. Дый што яму дома рабіць? Ня ведае дзяк, куды дзець свой час. Гаспадарка яго невялікая—Даша адна спраўляецца з ёю.

Даша—маўклівая, сур'ёзная, замкнутая ў сабе дзяўчына. Аб чым яна думае, хто яе ведае. Аб тым, што ў яе на сэрцы, яна ні з кім не гаворыць і нават бацьку не адкрываецца. Праўда, бацька ня надта і стараецца зірнуць у яе сэрца. Ён ведае, што ёй даўно пара замуж, але дзе ты возьмеш цяпер таго жаніха? А Даша сама зацялася на маладых людзей, бо што-ж ёй астаецца рабіць?

Дзяк сядзіць, пакурвае, часамі пазірае на свае вывернутыя пальцы, штось думае, і хітраватая ўсьмешка прабягае ў прыжмураных вачох.

Няцікава сядзець з старым дзяком. Сухі і нішчымны, як абмалочаны сноп. Нейкі старэцкі скептыцызм прабіваецца ў яго словах, затхласьцю мінуўшчыны аддае яго размова, і сам ён, прапахлы царкоўнымі канонамі, выпетранымі і бяздушнымі, лампадным алеем і воскам царкоўных сьвечак, здаецца нейкім прыкрым архаізмам, варожым да ўсяго, што сьвежа і молада.

Сяды-тады, украдкам, кідае настаўнік погляд на дзяка. „І быў-жа калісь чалавек малады... Якім быў ён юнаком?“ снуюцца думкі ў галаве настаўніка. Напэўна-ж былі ў яго тады нейкія імкненьні, чагось чакаў ад жыцьця чалавек. І як стаўся ён такім заскарузлым, сухім і чэрствым?“

І гэты дзяк пачынае карцець яму, назаляць, замінаць. А той сядзіць сабе, пакурвае суседавы папяросы, разглядае свае кратовыя лапы-рукі. Лабановіч не знаходзіць, аб чым гаварыць з ім, ня ведае, як падтрымаць гутарку. Разам з дзякам і ён пераводзіць вочы на яго рукі, запыняе на іх увагу. Нарэшце ня вытрымлівае і пытае.

— Ад чаго гэта ў вас такія рукі, Амос Адамавіч?

Амос Адамавіч—так завецца дзяк—глядзіць на свае дзіўныя лапы, растапырыўшы пальцы, усьміхаецца і кажа:

— Ад старасьці і ад раматусу. Старэе чалавек, мяняюцца і формы яго цела. Ня красіць, мілы мой, старасьць чалавека... А вы ведаеце, чым лячуся я ад раматусу?

— Чым?

— Крапівою. І вельмі памагае.

— А як-жа вы лечыцеся крапівою?

— А вот рву крапіву і б'ю ёю па руках. Насячэш іх, і адразу лягчэй робіцца. А дактары ня ведаюць лякарства ад раматусу. Крапіва—найлепшае лякарства.

— А зімою як вы лечыцеся крапівою?

— Зімою горш: не расьце зімою крапіва. Гэта добра сьвежанькаю.

І расказвае дзяк аб вялікай вартасьці крапівы. А каб здаровым быць, то часамі ня шкодзіць наогул пасеч сябе крапівою.

Ад крапівы пераходзіць ён у мінулае. Тады людзі ніякіх дактароў ня ведалі і былі здаровыя. Наогул даўней жылося лепей. Продукты былі танныя. На тры капейкі чорт ведае чаго можна было купіць. І людзі былі лепшыя.

Вядзе гутарку Амос Адамавіч няцікавую, усім вядомую, многа разоў чутую. Прыплятае сюды нейкага спраўніка, як ён з сьмятаны масьлёнку рабіў.

Бедны настаўнік глядзіць на гадзіньнік, а дзяк не зважае. Здаецца, ніколі ня выйдзе ён адгэтуль.

Так праходзіць увесь вечар.

— Вы, мусібыць, позна спаць кладзяцеся? — пытае настаўнік.

— Як калі,—адказвае дзяк ды ізноў сядзіць, пазірае на свае вывернутыя пальцы.

„Ах, што-б ты лёг ды не прачнуўся больш"—думае Лабановіч і ня можа дачакацца, калі госьць яго пойдзе дамоў.

XIX

Пачатак лістапада.

Вечар.

Лабановіч сядзіць у сваім аблюбованым пакойчыку. На стале гарыць лямпа пад сьветлым абажурам. У вокны глядзіць густы мрок. Сівыя хмары зьвісаюць нізка, сеючы дробны дождж. Ціха і глуха. Толькі з кухні даносіцца Юсьцін галасок—сьпявае песеньку ды зрэдка абронiць слова Ганна да свае дачкі.

Настаўнік разглядае паперы, прысланыя сёньня з пошты праз воласьць. З поштаю прышоў і журнал „Гражданін". Рэдактар гэтага журнала—князь Мяшчэрскі. Агідны чорнасоценны журнальчык, звыш-патрыотычнага зьместу. Высылаецца ў школы дарма: выдаецца на казённую субсыдыю для пашырэньня монархічных ідэй. У журнале даюцца і адпаведныя рысункі. У гэтым №-ры журнала таксама ёсьць рысунак. На рысунку паказан цар Мікалай Другі. Цар сядзіць за сталом сярод кніг і папер з пяром у руках. Міна яго поўна задумлёнасьці і заклапочанасьці. А дзесь, на заднім пляне, мітусіцца народ, заняты сваімі справамі. Пад рысункам подпіс: „Народ вяселіцца, а цар працуе".

Лабановіч пазірае на рысунак, і па губах прабягае іранічная ўсьмешка. А потым хватае гэты журнальчык і шпурляе кудысь у куток.

— Паскудзтва!—гаворыць сам сабе.

На школьным ганку з боку выгана чуюцца нейчыя крокі, а потым—асьцярожны стук у дзьверы.

„Хто-ж гэта яшчэ прэцца?" думае ён ды ідзе адчыняць, падняўшы на ўсякі выпадак „Гражданіна" князя Мяшчэрскага.

— Хто?—пытае.

— Вучыцельніца,—чуецца з-за дзьвярэй малады дзявочы голас.

Гэты візыт незнаёмай настаўніцы ды яшчэ ў позьні час яго моцна дзівіць. Ён адчыняе наўперад дзьверы ў сваю кватэру, каб відней было, бо ў передпакойчыку цёмна, і ўпускае настаўніцу.

— Заходзьце, будзьце ласкавы.

Настаўніца заходзіць у цемнаваты пакойчык і спыняецца.

— Праходзьце далей—там сьвятлей і цяплей.

— Раней-жа трэба хоць пазнаёміцца: Вольга Андросава... Не напалохала я вас?—пытае настаўніца і сьмяецца.

— Калі ўжо палохацца настаўніцы, то лепш пайсьці ды ўтапіцца ў Піне.

— Вы мяне выбачайце. Еду ў сваю школу, у Купяцічы, і па дарозе да вас заехала.

— І вельмі добра зрабілі. Разьдзеньцеся трохі ды пасядзеце. У мяне якраз і самавар зараз будзе гатоў.

Вольга Андросава яшчэ зусім маладая дзяўчына. Год, як скончыла гімназію. Смуглая, круглаліцая, жывая і быстрая. Фігурка яе мерная і складная. Цёмныя валасы падстрыжаны. Вочы бойкія і сьмелыя.

— Вы яшчэ ня былі ў сваёй школе?

— Не, ня была. І ня ведаю, якая яна там. А вы ўжо даўно тут?

— А ўжо зараз два месяцы будзе.

— І работу распачалі ў школе?

— Пачаў. Другі месяц, як заняцьці пачаліся.

— Ох-ці мне! Як-жа я адстала ад вас!

— А чаму так позна вас назначылі?

— Назначылі мяне з першага кастрычніка, Ну, покі прышло назначэньне—а жыву я ў Смаленшчыне—да покі заехала сюды, да ў Пінску трохі ў знаёмых пабыла, вось і апазьнілася.

— Ну. што-ж? лепей позна, чым ніколі.

Андросава—бойкая, гаваркая дзяўчына. Не прайшло і пяць мінут, як яны разгаварыліся, як-бы даўно ўжо былі знаёмыя. А калі Ганна прынесла самавар, то настаўніца ўзяла ад яе палаценца і стала выціраць шклянкі, папрасіўшы

пазваленьня на гэта, і сама наліла чаю гаспадару і сабе. Яна піла чай і гаварыла. Загаварыўшыся, курыла і, відаць, адчувала сябе тут вельмі добра.

Але ў самы разгар піцьця чаю і гутаркі ў вакно пастукаў фурман. Аб ім тут і забыліся. Фурман гэты—селянін з Купяціч. Яму абрыдла стаяць каля школы, і ён забарабаніў у вакно.

— Скора будзем ехаць?

Вольга Віктараўна паглядзела на Лабановіча.

— А я і забылася, што мне ехаць трэба. Што-ж, буду зьбірацца.

— Вольга Віктараўна! адпраўляйце вы сваю фурманку дамоў, а самі начуйце тут. Дзе-ж там у школе прыпыніцеся? Ужо ноч, а покі заедзеце, яшчэ пройдзе гадзіна. А там напэўна холадна і можа нікога няма. Кажу вам, адкіньце ўсякія цырымоніі і аставайцеся начаваць. А заўтра пойдзеце ў воласьць—а ў воласьці вам быць усё роўна трэба,—возьмеце фурманку і паедзеце.

Настаўніца пазірае на Лабановіча.

— А ведаеце,—гаворыць яна:—вы падаяце мне гэніяльную мысьль.

Лабановіч выходзіць на двор.

— Едзьце вы сабе дамоў—настаўніца тут астанецца.

— Тут, дык тут. Але чаго-ж я бітую гадзіну стаяў?

Фурман заварочвае каня, бубніць штось сам сабе і ад‘яжджае.

Лабановіч ідзе ў кватэру, а Вольга Віктараўна па нейкай аналёгіі ўспамінае адно здарэньне з свайго жыцьця і расказвае аб ім:

— Раз у Смаленску запыняе мяне абарваны чалавек інтэлігенцкага аблічча.

— Дайце мне, барышня, на выпіўку.

— А колькі-ж вам даць?—пытаюся.

Абарваны чалавек прыстаўляе палец да лба і застывае ў глыбокадум‘і.

— Прадстаўце сабе, барышня: першы раз у сваім жыцьці натыкаюся на такое пытаньне!.. Ну, дайце, каб можна было чарвяка заліць.

— Разуменьне „заліць чарвяка“—рэч не азначаная і расьцяжная: аднаму і кручка на гэта даволі, а для другога кручок—капля ў моры,—заўважваю яму.

— Зусім справядліва. Я іменна з катэгорыі тых, для каго кручок—капля ў моры.

Потым Вольга Віктараўна як-бы ахамінаецца і кажа:

— Можа я вам, колега, замінаць тут буду? Бесталковая я!

— Ніколечкі!—заспакойвае яе Лабановіч:—кватэра мая прасторная. І дыван мяккі нават ёсьць.

— Да вы, колега—буржуй!—сьмяецца Вольга Віктараўна.

— Я толькі карыстаюся, можна сказаць, з вашага брата.

— Як, так?

— Тут была калісь настаўніца, якой сымпатызаваў інспэктар. Гэта ён для яе набыў такую буржуйскую роскаш. Так што вы на яе маеце большае права, чым я.

— Ну, ладна!—згаджаецца Вольга Віктараўна:—будзем лічыць гэтае пытаньне вычарпаным да дна. А цяпер хацела-б я вас папрасіць, колега, каб вы ўвялі мяне ў курс школьнае справы, бо я ў ёй ні чорта не разумею. Ня ведаю, нават, як і прыступіць да яе.

— Ну, што-ж? раскажу вам, як і што, толькі вы мне за гэта павінны будзеце зафундзіць, бо дарма, кажуць, і каза ня скача,—пачынае жартам Лабановіч.

— За гэтым справа ня стане. Прыяжджайце да мяне, пачастую,—сьмяецца настаўніца.

— Ну, калі так, дык слухайце. Перш за ўсё вам трэба сабраць вучняў. Звычайна гэта робіцца так: вы назначаеце дзень збору дзяцей, а стараста (можна і праз папа) апавяшчае бацькоў, каб пасылалі ў школу дзяцей. Зьбяруцца дзеці, вы іх запішаце ў асобны журнал... вось гэта ўсё я пакажу вам на журналах.

Лабановіч прыносіць журналы і раскладвае іх перад настаўніцаю, паказвае, у якім журнале і што трэба запісаць.

— Як бачыце, журнал сам падказвае, як і што запісваць. Але гэта глупства. Самае паганае ў нашай настаўніцкай практыцы тое, што аднаму чалавеку прыходзіцца весьці работу з чатырма групамі. А ў вас яшчэ і школа многалюдная—каля ста дзяцей набярэцца.

— Што вы кажаце! Каля ста чалавек?! І чатыры групы! Да гэта-ж сьвінства! Што-ж я буду рабіць?.. Ох-ці, галованька мая!

Страх і недаўменьне адбіваюцца на твары Вольгі Віктараўны.

Лабановіч глядзіць на яе, а потым рагоча.

— Да гэта-ж звычайная зьява ў нашых школах,—зазначае ён.

— Але-ж я не магу сабе ўявіць, як можна весьці работу пры такіх умовах. І ўсе чатыры групы ў аднэй клясе?

— А як-жа іначай?.. Страшнага тут нічога няма. Трэба наўперад напісаць расклад свае работы, напісаць такім парадкам, каб у вас на кожную гадзіну была такая група, дзе вы будзеце весьці асноўную работу, а другія групы ў гэты час займаюцца самі пад вашым контролем. Групы вы мяняеце, чаргуеце, але ні аднае ня спускаеце з вока, іначай у вас будзе гармідар.

— Невясёлыя рэчы расказваеце вы мне, Андрэй Пятровіч. Ведала-б і не заяжджала-б да вас... Міленькі Андрэй Пятровіча! навучыце-ж мяне, як-жа гэта разьмеркаваць работу так, каб можна было папраўдзе весьці яе?

— Вы так хораша папрасілі мяне, што я павінен навучыць вас.

Лабановіч прыносіць свой расклад работы ў школе. Садзяцца радам. Настаўнік паказвае ёй расклад і тлумачыць. Вольга Віктараўна прыглядаецца, пачынае разьбірацца і зусім весялее.

— Ну, я сьпішу ваш расклад, зьдзяру яго да літары... Дайце мне, калі ласка, паперы... Ах, як слаўна, што я да вас заехала і як разумна зрабілі вы, што ня пусьцілі мяне!

Яна ізноў уся ажыўляецца, парывіста хватаецца за работу.

Праз чвэрць гадзіны яны ўдваіх скончылі перапісваньне.

— Ну, цяпер мяне ня возьмеш за руб дваццаць,—гаворыць настаўніца, хаваючы расклад.

Гутарка яе разьвязная, бойкая. З Лабановічам трымаецца патаварыску. Лабановіч прыглядаецца да яе, мяр-

кує, да якой катэгорыі жанчын аднесьці яе. Яна нагадвае яму тургенеўскую нігілістку.

— Ну, а як вы наогул глядзіце на сваю настаўніцкую місію?—пытае яе.

— Ох, скажу вам—нужная гэта справа! Да я-ж яе і ня ведаю. А вы так напалохалі мяне. Проста былі ў мяне такія мысьлі,—завярнуцца адгэтуль да даць драпака. Я толькі цешу сябе тым, што, на шчасьце, вы—мой сусед і спадзяюся, што вы мне паможаце, калі я часамі ўткнуся лбом у сьцяну.

— Бачыце, Вольга Віктараўна, справа ў тым, каб палюбіць сваю работу. Калі вы яе палюбіце і захопіцеся ёю, то вы знойдзеце спосаб ухіліць і перамагчы перашкоды, калі яны напаткаюцца.

— Каб палюбіць сваю справу, трэба яшчэ і вера ў сэнс яе,—заўважае Вольга Віктараўна.

Яна апускае вочы, як-бы веры ў яе якраз і бракуе, толькі сказаць таго не адважваецца.

— Але-ж вы напэўна гэтую веру маеце, калі выбралі сабе настаўніцкую дарогу.

— А вы думаеце, што ўсе настаўнікі так захоплены сваёю справаю, што цалкам аддаюцца ёй?—пытаньнем адказвае Вольга Віктараўна. Відаць, ухіляецца ад простага адказу. Потым падымае вочы на Лабановіча.

— Андрэй Пятровіч, скажэце, калі ласка: дабро вы робіце народу ці зло, забіваючы розум дзяцей і іх чыстыя душы ўсякаю казённаю трухляцінаю?

„Ах, унь ты якая“—думае сабе Лабановіч і адчувае, як балюча ўкалола яго гэтая дзіўная дзяўчына.

— Хто ведае, што ён сьвядома начыняе дзіцячыя мазгі гэтаю, як вы называеце, казённаю трухляцінаю, той ёсьць нягоднік, або проста няшчасны, бязвольны чалавек ці проста рамесьнік, гатовы за грошы рабіць усё, што хочаш. Але хто замінае адкінуць гэтую трухляціну і накіраваць увагу дзяцей у другі бок?

— А як-жа гэта зрабіць?—пытае Вольга Віктараўна.

— Вось гэта і трэба ўсё абмеркаваць. Я ведаю, што такая работа патаемнаю не застанецца.

Далейшая размова зблiжае iх, расьсейвае тое недавер'е i тую асьцярожнасьць, што замiнаюць выяўленьню шчырасьцi i адкрытасьцi памiж людзьмi, асаблiва мала знаёмымi. Вольга Вiктараўна расказвае, як летам жыла яна сярод студэнтаў i настаўнiкаў, якiя гутаркi вялiся памiж iмi, як варожа настроены яны супроць гэтай „казённай трухляцiны". У яе ёсьць цiкавыя кнiгi, якiмi яна ахвотна падзелiцца з сваiм суседам.

Iх гутарка вядзецца за поўнач, покi Лабановiч як гаспадар не ўспамiнае, што настаўнiца з дарогi, што ёй трэба адпачыць.

А з двара на iх пазiрае не адна толькi гэтая чорная, маўклiвая ноч: дзяк Бацяноўскi стаiць на гранiцы сьвятла, што падае праз вакно настаўнiцкай кватэры, i густа зьлеглай над зямлёю цьмы. Ён пiльна ўглядаецца ў гэтую маладую пару, ён ловiць кожны рух iх мысьлi на твары. У яго мазгаўнi таўкуцца розныя думкi, дагадкi. А калi ён даэнаецца, што гэта чарнявая стрыжаная дзяўчына астаецца тут начаваць, то яго зьдзiўленьню i абурэньню дзякоўскай душы няма гранiц.

XX

Вольга Вiктараўна ўзяла слова ад свайго колегi, што ён у блiжэйшы сьвяты дзень даведаецца да яе. На гэтым яны i разьвiталiся.

А тым часам дзяк Бацяноўскi ня мог стрымаць сябе, каб не расказаць сваiм суседкам-пападзянкам, а. Мiкалаю i лясьнiчаму аб позьнiм вiзыту настаўнiцы да яго суседа i—што яшчэ болей цiкава—аб яе начаваньнi ў яго кватэры. Дзяк пры гэтым не пашкадаў фарбаў, каб сьпiсаць усё падробна: як яны пiлi чай, як яна выцiрала шклянкi, як *ён* падсаджваўся да яе i як *яна* гарнулася да яго. I гэта ўсё дзяк бачыў выпадкам, праходзячы каля школы.

— Падумайце, што пачало тварыцца на сьвеце! Чаму-ж яны навучаць дзяцей?—асьвятляў дзяк гэты факт.

Цнатлiвыя пападзянкi выслухалi з вялiкаю цiкавасьцю дзякова паведамленьне. Слухаючы, яны перагляadалiся, а на iх тварах прабягалi гiранiчныя ўсьмешкi.

— А якава яна—прыгожая?—запытала малодшая пападзянка, Антаніна, болей жывая і яхідная.

— Стрыжаная!—адказвае дзяк, прычым гэтае азначэньне гучыць у яго роўназначна слову „прапашчая“.

— А якая там яна далей, аднаму вельзявулу, князю цьмы, вядома. Блудніца саломская!

— На прыгожства цяпер не глядзяць,—са скрухаю душы заўважае старшая, Глафіра, бо яна лічыць сябе прыгожаю,—а прыклад таму—бязносая Ганна і Мітрафан Васільлевіч.

І яна ўздыхае.

Астаўшыся ўдваіх, яны доўга разьбіраюць гэтае здарэньне і выліваюць усю гарчэчу свайго застарэлага дзявоцтва. А Ганну паставілі пад дапрос, бо цікава-ж было даведацца чаго-небудзь яшчэ новага.

— І доўга яны сядзелі?—пытае Антаніна.

— Ня ведаю, паненачка: я ўжо лягла спаць, а яны яшчэ сядзелі.

— І яна сама выцірала шклянкі?

— А хто яе ведае! Узяла ад мяне палаценца.

Ганна баіцца сказаць чаго-небудзь лішняга, бо настаўніка яна шануе і нічога благога ў ім ня бачыць.

— А дзе яна спала?

Цяпер пытаньне ставіць ужо Глафіра.

— На канапе.

— А ён дзе сьпіць?

— А ён у гэтым пакойчыку, што пры кухні.

— А ў ночы не ўставаў ён? Ня чула?

— Не, ня чула. Паныч яшчэ з вечара, кладучыся спаць, аддаў той паненцы ключ, каб яна замкнулася.

— Ключ аддаў? На што?—цікавіцца Антаніна.

— А мабыць, каб яна замкнулася і спакайней спала.

— І яна ўзяла ключ?

— А хто яе ведае.

Ганна выказвае нецярпеньне і неахвоту адказваць на такія пытаньні.

І а. Мікалай слухаў дзяка ўважна. Наўперад ён зрабіў зьдзіўленыя вочы, а потым засьмяяўся прадоўжным сьмехам і, нарэшце, запытаў:

— А як яна сабою, нічога дзяўчына?

А. Мікалай—чалавек малады, і яго не-не ды часамі бухторыць д'ябал і прымушае заглядацца на прыгожых маладзіц.

Дзяк гэта ведае.

— Нічога дзяўчына, сакаўная і фігурыстая.

А. Мікалай коўтае сьліну.

— Што-ж? і ты, Амос Адамавіч, быў малады. А можа і цяпер злы дух спакушаў цябе, калі запыніў каля акна?

Прадоўжны сьмех зноў трасе жывот а. Мікалая, а дзяк апускае вочы.

— Сьпета песьня мая, а. Мікалай,—адзываецца ён і ўздыхае журботна.

— Ці так гэта, Амос Адамавіч?—пытае а. Мікалай і стукае дзяка па плячу:—Абрааму было сто гадоў, калі радзіўся ў яго Ісаак, а табе да ста, глядзі, гадоў сорак засталося?

Дзяк выпроствае згорбленую сьпіну.

— Да яно, калі-б на тое пайшло, а. Мікалай,—стары вол баразны ня псуе.

— Ось бачыш!.. Так-то, Амос Адамавіч,—дадае а. Мікалай:—мы бачым сучок у воку брата свайго, а бервяна ў сваім не зважаем.

А. Мікалай трохі расчараваў дзяка. Праўду сказаць, у глыбіне сваіх мысьляй ён і сам ня бачыў тут нічога надзвычайнага, але ў ім было нешта такое, што настройвала яго супроць суседа. Скарэй за ўсё ў яго была тут проста глухая зайздрасьць да свайго суседа, зайздрасьць немачнай старасьці перад моладасьцю. Але гэтаму пачуцьцю ён стараўся даць іншае афармленьне. Як-ні-як—настаўнік, павінен прыкладам быць, а ня шашнямі займацца.

І дзяк ня можа супакоіцца. Ідзе да лясьнічага. Заводзіць гутарку аб настаўніку.

— А ён, відаць, сур'ёзны хлопец,—адзываецца лясьнічы,—і работнік добры.

— Гроб паваплены!—зазначае дзяк і расказвае пра візыт да яго настаўніцы.

Лясьнічы слухае ўважна. Увесь час на яго губах пакалыхваецца ўсьмешка. Сам лясьнічы далёка не сьвяты ў гэтым сэнсе чалавек.

Выслухаўшы дзяка, ён кажа:

— На лаўца і зьвер бяжыць, калі толькі ён сам ня дурак.

А потым яшчэ больш расхалоджвае дзяка.

— Гэта — глупства. Я ведаю здарэньні, калі студэнт і студэнтка начуюць у адным пакойчыку, на аднэй пасьцелі і нічога паміж імі ня бывае.

Такім парадкам сярод мужчын дзяк ня сустрэў таго эфэкту, якога ён спадзяваўся. Затое жанчынам ён даў багаты матэрыял, якога ім хваціла на доўгі час.

Скора пасьля гэтага ў школу заходзіць дзяк. На гэты раз ён прышоў сюды, як настаўнік. А. Мікалай з-за гаспадарскіх ці іншых спраў ня меў часу зьявіцца на закон божы і папрасіў дзяка падмяніць яго ў школе.

— Ты ўжо, Амос Адамавіч, жывеш там блізка. Займіся, зрабі ласку, чым-колечы з вучнямі.

— Можна, а. Мікалай!—дае дзяк сваю згоду.

У справе выкладаньня ён ня меў практыкі. Але яна яму і не патрэбна. Ён сам калісь вывучаў закон божы, памятае, як вучылі ў яго часы. Праўда, ён шмат чаго перазабыў, але сёе-тое ў яго памяці яшчэ засталося. Вось аб гэтым, што захавала яму памяць, ён і будзе казаць.

Вучні былі вельмі зьдзіўлены, убачыўшы дзяка ў школе. Шмат хто з вучняў меў справу з дзяком, забягаючы летам у яго сад і агарод. А ён ганяўся за імі і лаяў іх.

Дзяк прыступіў да справы павольна.

Наперад паведаміў, што а. Мікалай даручыў сёньня яму заняцца з імі законам божым. Усю школу злучыў ён у адну групу і загадаў дзецям сядзець ціха, слухаць уважна. А потым ужо прыступае да справы.

— Ну, ты!—пальцам тыча дзяк на аднаго хлапчука.

Падымаецца некалькі хлапчукоў, бо гэты вывернуты дзякоўскі палец накіроўваецца на некалькіх вучняў.

— Чаго вы ўсе паўставалі?—крычыць на іх дзяк.

Дзеці пачынаюць хіхікаць.

— Я вам пасьмяюся, лайдакі вы!—грозіць ён ім.

— Ну, вось ты, чарнявы з краю!

Падымаецца „чарнявы з краю“.

— Як цябе зваць?

— Міхалка.

— Прозьвішча тваё пытаю, дурань!

— Мажэйка.

— Гэта які Мажэйка, што каля кузьні?

— Эгэ,—адказвае вучань.

— А як цябе дражняць?

Міхалка маўчыць, а з усіх куткоў, наўперад ціха, а потым мацней гучаць галасы:

— Латак, Латак!

— Многа нарабіў ты ў агародзе дзірак?—пытае дзяк.

— Не, нямнога.

— Ну, колькі?

— Можа з дзесятак морквачак і вырваў.

— Ах ты, гіцаль! Ну, садзіся.

Пад дружны рогат дзяцей Міхалка садзіцца, а дзяк тупае нагамі і рукамі махае, каб заспакоіць іх.

— Хоць вы і вучыцеся, але нічога вы ня ведаеце,—пачынае дзяк цэлую прамову, прычым гаворыць паляшуцкаю моваю, якою ён валодае лепей, чым расейскаю.

— Пачнем з канца, або з самага пачатку, бо вы—дурні і нічога ня ведаеце... Дык, вось, так. Нічога наўперад ня было: ні неба, ні зямлі, ні нашых пінскіх балот, ні чароту на іх.

— А чым тады ў печы палілі?—пытае хтось ззаду.

— І пячэй ня было і хат ня было,—адказвае дзяк:—Нічога ня было. Быў адзін толькі бог... А дзе жыве бог?—перапыняе сам сябе дзяк і раптам пытае вучняў.

— На небе!—гудуць дзеці.

— Так, на небе. Сёе-тое вы ведаеце. Ну, а вот як неба ня было, тады дзе жыў бог?

— На ўсякім месьце.

— О, шэльмы, і гэта ведаеце. Ну, што-б у вас запытаць, чаго вы ня ведалі-б... Ага. Скажэце, колькі асоб у бога.

— Тры: бог айцец, бог сын і бог дух сьвяты!

— Вось арыштанты! І гэта вы ведаеце. Ну, буду казаць далей. Дык нічога ня было. Толькі дух божы насіўся над бяздоньніцаю. І замысьліў сабе бог стварыць сьвет. Аддзяліў бог сьвятло ад цьмы і назваў сьвятло—дзень, а цьму—ноч.

Паглядзеў бог і кажа: Добра вышла. Назаўтра бог устаў рана і пачаў майстраваць неба. Зрабіў, падзівіўся—добра. Калі ёсьць неба, дык трэба, каб і зямля была. Зрабіў бог і зямлю. Але зямля была пустая і неўпарадкаваная, перамешаная з вадою. Ды ўжо было позна. „Заўтра зраблю", думае бог. Назаўтра ён устаў яшчэ раней, бо работы было процьма. Трэба было нарабіць рэчак, азёр, мароў, ну, і балота таксама трэба чалавеку. Вось гэта ўсё і зрабіў бог на чацьверты дзень. А каб яшчэ было харашэй, дык ён і цацак нарабіў на небе: сонца, месяц і зоры. У пятніцу, гэта значыць, у пяты дзень, нарабіў бог рыбы ў вадзе і птушак у паветры. Весела зрабілася на зямлі: тут табе і трава і дрэвы растуць, вецер гэтак шуміць у лісьцях, птушкі сьпяваюць, проста і ў хату ня хочацца ісьці. Не хватала яшчэ зьвяроў і чалавека. У шосты дзень нарабіў бог зьвяроў.

— І чалавека!—падказваюць дзяку.

— Не, стой: наперад не забягайце. Перад тым, як стварыць чалавека, была нарада паміж богам айцом, духам і сынам. Бог кажа: „Трэба стварыць чалавека па вобразу і па падабенству да нас". Узяў бог гліны, зьляпіў чалавечка і хукнуў. Як хукнуў, чалавек зараз і ажыў. Пайшоў ён хадзіць, разглядацца. Ды падобнага да сябе нікога ня бачыць. Маркотна стала Адаму—першы чалавек называўся Адам. Нідзе ня прыткнецца бедны. Ходзіць, як пасьля добрай выпіўкі, шукаючы, каб чым апахмяліцца. Пазіраў на яго бог, пазіраў ды кажа: „Нядобра чалавеку быць аднаму—трэба ажаніць яго". Дзяўчат-жа на сьвеце ня было, у сваты яго не павязеш. Трэба іншую раду даваць. Натупаўся Адам, ходзячы па зямлі, і моцна заснуў. Вось тады бог узяў з яго адно рабро і з рабра выштукаваў кабету і назваў кабету Ева. Прачнуўся Адам ды як глянуў на яе, дык увесь і прасьвятлеўся. А бог пазірае ды цешыцца. „Бяры, кажа, яе: няхай яна будзе табе за жонку. Жывеце, кажа, у згодзе, у добрым ладзе, не сварэцеся, ня бецеся. А ты, Ева, даглядай свайго мужа. Вось гэта ўсё, што вы бачыце, гэта ўсё ваша. Будзьце-ж гаспадарамі над усім, што на зямлі. Не забывайце бога, у цэркву хадзеце. На папа і на дзяка таксама не забывайцеся, бо яны за вас мяне моляць".

Расказаў далей дзяк, як жылі ў раі Адам з Еваю, як ім было добра, якія былі там сады і дрэвы і якую запаведзь даў ім бог. Але найболей цікава расказаў дзяк, як людзі саграшылі і як бог караў іх за гэта.

„Паслухаў Адам сваю жонку, зьеў яблык з забароненага дрэва. А як зьеў, дык адразу пазнаў, што зрабіў брыдка.. Нядобра яму зрабілася і першы раз аблаяў Еву, як мае быць. А тая маўчыць—ну, што ты возьмеш з бабы? Кінуў Адам Еву і пайшоў у дубы. Лёг пад дубам і ляжыць. Аж чуе—бог па раю ходзіць. Сорамна Адаму богу ў вочы зірнуць. Ляжыць, не ўстае. Чуе—з Еваю гамоніць".

— А дзе твой Адам?

Апусьціла вочы Ева, маўчыць.

— Чаго-ж ты маўчыш? Дзе, кажу, Адам?

— Ня ведаю.

— Як „ня ведаю?" А хто-ж павінен ведаць?—Глядзіць на яе бог строга.—Гэта, кажа, мая мілая, з цябе сьвет гарыць! Я ўсё бачу і ведаю. Пачакай, кажа, я з табою яшчэ пагавару! Пайду толькі таго лайдака пашукаю. Як мяне—дык не хачу слухаць, а жонку нябось паслухаў!—Чуе ўсё гэта Адам. Страшна яму. Стаіўся за дубам і ані чхне. Прайшоў бог так і гэтак, глядзіць—няма Адама. Дзе-ж ён, кажа, падзеўся? Давай яго клікаць.

— Адам!

А той Адам—ані гу-гу.

— Адам!—яшчэ мацней гукае бог.

А мой Адам і галаву прыгнуў. Бог-то ведае, дзе Адам, але хоча, каб ён хоць трохі пакаяўся і сам папрасіў, каб даравацъ яму грэх.

— Адам, дзе ты?

Не падае Адам голасу.

Тут дзяк уваходзіць у ролю ўгневанага бога і прыпісвае яму свае ўласьцівасьці.

— Угневаўся бог, ды як крыкне: „Адам, трасца тваёй галаве, дзе ты, гад?!"

Бачыць Адам, што нідзе тут дзенешся—вылазіць з-пад дуба.

— Нашто ты еў тое, што я табе не дазволіў?

Замест таго каб, пакаяцца, Адам пачаў апраўдвацца:

— Жонка, якую ты мне ўсватаў, дала мне, і я еў.

Паклікаў бог Еву.

— Нашто ты давала Адаму забароненыя плады?

— Мяне спакусіў д'ябал, угаварыў мяне.

Паглядзеў на іх бог, патрос галавою.

— Будзь-жа ты пракляты, д'ябал. Поўзай на сваім чрэве, а некалі Евін патомак раздушыць табе галаву. Ты, Ева, будзеш у болях радзіць дзяцей, а муж твой будзе гаспадар над табою. А ты, Адам, не забывай, што зроблены ты з зямлі і ў зямлю зноў пойдзеш. Праклята зямля з-за цябе. Будзеш ты працаваць многа, а карысьці мець мала, бо ты не паслухаў бога.

І павыганяў іх бог вон з раю.

Дык вось бачыце, шэльмы вы, які грэх ня слухаць бога! Рабіце тое, што вам кажуць старэйшыя. І па садох лазіць ня трэба.

XXI

Мысьлі, закінутыя ў душу Лабановіча нелегальнаю брошуркаю, невядома кім падкінутаю, не давалі яму спакою. Старыя позыцыі сьветаразуменьня аказваліся хісткімі, пабудаванымі на пяску. Яны ня вытрымлівалі напору крытычнай мысьлі і рассыпаліся, паказваючы сваю нястатнасьць і нікчэмства.

Здавалася, само ўжо паветра было насычана новымі павевамі сьвежай мысьлі, хоць ахоўнікі ўсталяванага вякамі палітычнага ладу цьвёрда стаялі на сваёй варце і забівалі самыя маленькія шчылінкі, праз якія маглі-б прабіцца новыя ідэі. Але там, дзесь у патаемных глыбях, нешта бурліла, кілела, узьнімалася, рвалася наверх. Газэты паведамлялі аб забастоўках, успыхваўшых там-сям па вялікіх гарадох. Глуха далятала з розных месц грознае водгульле людзкога абурэньня. З зацінутых нізін выбіваліся крыніцы новага жыцьця.

Цяпер усе гэтыя падзеі пераломліваліся ў сьвядомасьці Лабановіча пад іншым пунктам разуменьня. Ён адчуваў радасьць пазнаньня новай праўды, той праўды, што ў няяснай постаці вякамі жыве ў мужыцкім сэрцы, бунтуючы

дух і падымаючы яго на паўстаньні, тэй праўды, за якую лепшыя дзеці народу марнелі па астрогах, гібелі і чэзьлі ў ссылках на катарзе, або ў росквіце жыцьця складалі галовы па цёмных сутарэньнях. І ўсе гэтыя мучанікі за праўду выклікалі зьлзіўленьне і глыбокае спачуваньне і з непераможнаю сілаю хілілі на тую цярністую пуціну пакуты, па якой ішлі яны.

Але разам з гэтым ясьней выяўлялася і дваістасьць таго стану, у якім ён цяпер апыніўся. З аднаго боку ён— вясковы настаўнік—павінен праводзіць у жыцьцё пэўныя ідэі. Сэнс іх—замацаваньне таго парадку рэчаў, у справядлівасьць якога ён ня верыць. Над ім ёсьць вока, і гэтае вока ня дрэмле. І не адно, а многа такіх вачэй. З другога-ж боку, выконваючы сваю ролю, ён сьвядома пераходзіць у рады ворагаў народу. Ён станецца лгаром і проста нячэсным чалавекам, калі будзе ўбіваць праз школу ў дзіцячыя галовы гэтыя казённыя ідэі.

Прабаваў ён у сваіх разважаньнях спыніцца на пэўных уступках—абыходзіць моўчкі ўсё тое, што спрыяе разьвіцьцю гэтых казённых прынцыпаў, накіроўваць думкі дзяцей на несправядлівасьць соцыяльных парадкаў, абуджаць у іх грамадзкую сьвядомасьць, закідаць у іх душы зерне сумненьня ў тым, ці добра ўсё тое, што прынята лічыць справядлівым.

Ён успамінае свае даўнейшыя разважаньні аб ролі настаўніка, калі быў яшчэ ў Цельшыне. Падобныя мысьлі прыходзілі яму і тады, розьніца толькі ў тым, што тады ня бачыў ён таго, што ведае цяпер, а толькі адчуваў гэта сваім соцыяльным чуцьцём. Але гэтыя компромісы не заспакойваюць яго. Усе такія мысьлі выходзяць ад таго згодніка, што жыве ў істоце чалавека.

Заспакоіцца і пагадзіцца на гэтым няможна. Трэба рабіць нешта іншае, трэба заспакоіць сваё грамадзкае сумленьне і выйсьці з фальшывага палажэньня ашуканага чалавека, таго палажэньня, у якім знаходзяцца мільёны адурачаных людзей. І такі выхад ён знаходзіць у Аксёну Калю.

Аксён Каль заходзіць да яго вечарамі. Іх навука хоць марудна, але пасоўваецца наперад. Аксён ужо нават можа

і расьпісацца, што яго вельмі цешыць, але гэта яшчэ ня сьведчыць аб яго пісьменнасьці. Чытае ён з друкаванага слаба, а з рукапіснага яшчэ горш. Расьпісацца-ж ён можа, бо расьпісваньне складае найболей часты від яго практыкаваньня ў пісьме. Дома практыкавацца яму няма калі дый нязручна. Прыходзіцца здавольвацца тым, што набудзе тут. Але бяз практыкі гэты набытак нятрывалы, і Аксён часамі выказвае думку, што можа навукі з яго і хваціць. Настаўнік-жа ўпарта насядае на яго, заахвочвае ісьці далей. І яны патрошку ідуць.

Але ня гэтая навука складае галоўны зьмест іх вечароў—першае месца адводзіцца гутаркам іх на тэмы палітычнага характару. Аксён Каль аказваецца такім чалавекам, з якім гаварыць можна сьмела. Ён толькі трохі зьдзівіўся, пачуўшы ад настаўніка, што самы большы вораг народу ёсьць цар, бо Аксён падзяляў агульную веру ў цара, як у асобу, што стаіць па-за межамі людзкіх інтарэсаў, для якой аднакава блізкі інтарэсы ўсіх станаў насяленьня, а калі на сьвеце і робяцца зьдзекі і несправядлівасьці над бедным чалавекам, то ў гэтым вінаваты царскія дарадчыкі і ўсе гэтыя басякі і міністры, губарнатары, земскія начальнікі, спраўнікі і ўсялякія іншыя чыны, якіх нават і ня зьлічыш Для Аксёна Каля цяпер якраз і нявыгодна было страціць веру ў цара, нявыгодна з чыста практычнага боку: яго не пакідала надзея адваяваць затокі ад пана Скірмунта, а для гэтага аставаўся адзін толькі спосаб—падаць прашэньне на імя цара.

— Але падаюць-жа людзі просьбу цару і гэтыя просьбы ён не пакідае,—пробуе супярэчыць Аксён.

— Ну, вядома-ж, каб гэтых просьб ён ня прымаў, то іх і не падавалі-б. Але якія просьбы здавольвае цар? Калі ў каго брыдкае прозьвішча, і ён хоча зьмяніць яго, то ён падае прашэньне цару—такую просьбу цар уважыць. Калі засудзяць каго, таксама цар можа зьменшыць кару і можа нават зусім скасаваць яе. У такіх дробных выпадках, чаму-ж? цар памагае, бо трэба-ж, каб людзі мелі веру ў цара. Але там, дзе закранаюцца інтарэсы дваран, памешчыкаў, то цар ніколі ня стане на бок сялян. І ў такіх разох

кажуць: „міністры не паказалі прашэньня цару". Выходзіць так, што гаспадар добры, а вінаваты слугі. Глупства ўсё гэта, Аксён, і мана: цар ніколі ня пойдзе супроць памешчыкаў, бо сам ён перш за ўсё ёсьць памешчык. Цар Мікалай Першы так і сказаў на сабраньні дваран і памешчыкаў: „Не забывайце, панове, што я ёсьць першы сярод вас памешчык". Я вам, Аксён, і болей скажу. Вы ведаеце здарэньні, калі цар здавольвае просьбы. Але ці ведаеце вы такія здарэньні, калі цары высылалі хадакоў ад сялян у Сібір? А такія здарэньні былі.

Аксёна ў гэты момант найболей займаюць тоні.

— Дык выходзіць, што тоняй ад пана Скірмунта ня вырвеш?—пытае ён.

— Ня вырвеш,—пацьвярджае Лабановіч.

— І прашэньне, кажаце, не паможа?

— Не, не паможа,—упэўнена адказвае настаўнік.

— Ох, згінь-жа яго маты!

Злосьць забірае Аксёна. Перад яго вачамі ўстаюць суды і доўгая цяганіна з панам Скірмунтам і гэты пройгрыш справы па ўсіх інстанцыях.

— Астаецца адно,—кажа Аксён, і вочы яго пабліскваюць злосьцю:—прыдушыць, згінь яго доля!

— І гэта не паможа: у пана знойдуцца насьледнікі, а таго, хто яго прыдушыць, згнояць у вастрозе.

Аксён хмурыць свой лоб. Відаць, як блізка прымае ён гэта ўсё да сэрца. Мысьлі яго шукаюць выхаду і гэтага выхаду ня бачаць, а ў сэрцы ўзьнімаецца помста і злосьць.

— І няўжо-ж вечна будзе іх сіла і іх права?—Як-бы да самога сябе гаворыць Аксён.

— Гэтага не павінна быць і ня будзе, але само нічога ня зробіцца.

— А хто зробіць?

— Павінны зрабіць самі пакрыўджаныя.

— А як яны зробяць?

— Вось над гэтым і трэба падумаць. Перш за ўсё трэба перастаць верыць у цара і расьсейваць гэтую пустую веру і ў другіх. Трэба ўсьведаміць, што ўвесь дзяржаўны цяжар нясуць на сабе гаротныя сялянскія сьпіны і мазолістыя

рукі рабочых, што на іх гарбох багацеюць і ад'ядаюцца ў гарадох розныя купцы і фабрыканты, а на зямлі—дармаеды-памешчыкі. Трэба ведаць, што намі камандуе нязначная кучка дваранства і багатых гандляроў на чале з царом. Трэба зразумець усю гэтую музыку, гэтую хітрую машыну, каб зваліць яе з сваіх плячэй. Але аднаго толькі веданьня мала, трэба закладаць свае саюзы і арганізацыі. Чым большыя будуць такія арганізацыі, тым лягчэй будзе весьці змаганьне за сваё права і за сваё вызваленьне.

Аксён слухае, згаджаецца, часамі трасе галавою.

— Ой, трудна зрабіць гэта з нашым народам!—кажа ён, і робіць увагі, што народ у розныя бакі глядзіць, а іншаму дурню гэтага ніяк і ў галаву не ўваб'еш.

— Адразу, у адзін дзень, пэўна-ж, ня зробіш гэтага. Добра ўжо будзе, калі цяпер на сяло знойдзецца некалькі чалавек, што будуць падзяляць гэтыя думкі і другім аб іх казаць... Толькі-ж, Аксён, у гэтай справе павінна быць вялікая асьцярога!

— Ну, гэта-ж вядома.

Такія гутаркі вяліся з Аксёнам вечарамі на кватэры настаўніка. Потым да Аксёна далучыліся яшчэ двое, бацька і сын. Гэта былі суседзі Лабановіча. Старому Бязручку было гадоў за пяцьдзесят, а сыну яго Якіму ў гэтым годзе трэба было на прызыў ісьці. Стары Бязручка называў сябе казаком—яго продкі былі казакамі на Украіне, а потым перабраліся на Палесьсе. Стары Бязручка болей маўчыць. У яго зубох увесь час люлька тырчыць. Можа гэтая люлька і ёсьць прычына таму, што стары Бязручка бярэ малую часьць у прамовах. Затое-ж твар яго вельмі выразна адбівае ўсе рухі яго мысьляй і пачуцьцяў. Часамі—ён вымае з роту люльку, сплёўвае і робіць кароценькую ўвагу. Звычайна-ж больш гаворыць рукамі. Асабліва многазначна махае ён рукою, калі гаворка заходзіць аб цару. Тады ён падымае вочы на царскі партрэт, ня вымаючы з зубоў люлькі, і махне на яго рукою, і гэты мах гаворыць вось што:

— Карысьці, брат, з цябе стольні-ж, як і з дзіркі, што ў мосьце.

Абодва Бязручкі—людзі шчуплыя і белабрысыя. Калі стары Бязручка скупы на словы, то сын гаворыць і за сябе і за бацьку. У той час, калі гаворыць Якім, бацька ўважна слухае, але не глядзіць на сына. І трудна наогул сказаць, куды ён глядзіць. Здаецца, ён абмяркоўвае ўвесь час нейкую надзвычай складаную жыцьцёвую задачу, але ён усё чуе, не прапускае нічога.

Гаварылася тут многа чаго: аб цяжкім стане народу, аб прывольным жыцьці паноў і начальства, аб ашуканстве і зьдзеках над простымі людзьмі, аб тых прычынах, што выклікаюць такі парадак на сьвеце, што трэба рабіць, каб адваяваць сваё права на сьвеце, што гэта за людзі ўсе тыя, каго называюць социялістымі, чаго яны хочуць, за што пакутуюць, чаму іх караюць стражэй, чым забойцаў і канакрадаў.

— Але чаму нам бацюшка аб гэтым ніколі нічога ня скажа,—пытае Якім.

— Як-жа табе ён казаці-ме, калі ён з нашай цемры хлеб мае. Хто-ж гэта пойдзе сам супроць сябе.—Адказвае Аксён:—поп, земскі начальнік, прыстаў, спраўнік,—гэта, брат, усё адна шайка.

Часамі-ж тэмаю такіх гутарак былі і проклямацыі. Тым ці іншым спосабам траплялі яны і ў сялянскія рукі. Быў такі час, калі гэтыя проклямацыі таемнымі рукамі засоўваліся ў сялянскія вазы. Прыедуць, бывала, сяляне з рынку, пачнуць выбіраць з воза свае пакупкі і знойдуць вузенькія, доўгенькія лісточкі. Няграматны селянін паглядзіць на іх ды схавае ў кішэню, каб пры здарэньні паказаць іх чалавеку граматнаму. Паднясуць іх часам а. Мікалаю, дзяку ці лясьнічаму.

Лясьнічы паглядзіць, паглядзіць і—шась. Рве проклямацыю на дробныя шматкі, а потым вылаецца моцнымі словамі і кажа:

— Гэта ўсё жыдоўскія махінацыі. Ідзі і рукі памый. А калі зловіш гэтага сукінага сына, што падсоўвае такую сквернасьць, дык цягні яго ў паліцыю. У паліцыю, і ніякіх.

— А чорт жа яго бацьку ведае, што яно тут пішацца,— адказвае селянін і вельмі шкадуе, што не ўдалося даведацца, аб чым пішацца ў гэтых лістках.

Калі ж проклямацыя пападзе ў рукі папа, то ён злосна блісьне вачыма і запытае:

— Дзе ты яе ўзяў?

— У саломе на возе знайшоў.

— Гэта ёсьць богомерзкае пісаньне, і пячаць анціхрыста прыбіта на ім. Такія рэчы трэба аддаваць у паліцыю. А яшчэ лепш, калі спаліць яго на месцы.

— А што-ж тут, бацюшка, пішацца,—пытае праз меру зацікаўлены паляшук, а бацюшка запальвае сьвечку, каб спаліць проклямацыю.

— Калі злы дух намерваецца спакусіць чалавека, то ён абяцае яму залатыя горы. Вось і тут ён робіць тое самае. Ад гэтых прахвостаў, што пішуць такія лісткі, адступіўся бог, і ў вар'яцтве сваім кажуць яны: „няма бога, і ня трэба цара". Сьвятое ж пісьмо нас вучыць: „Усякая душа няхай слухае начальства, бо начальства пастаўлена ад бога".

І а. Мікалай падпальвае проклямацыю.

А калі такая проклямацыя трапіць да дзяка, то ён забірае яе, хавае ў кішэню.

— Я аддам яе старшыні, а старшыня перадасьць па начальству.

А ў кватэры настаўніка гэтыя проклямацыі давалі багаты матэрыял для гутарак. Гутарка вялася і па зьместу проклямацыі і аб тых людзях, што складаюць іх.

Старога Бязручку дзівіць спрыт гэтых невядомых людзей, што так лоўка падкідаюць проклямацыі.

— Ну і лаўкачы, згінь іх маты: так падсунуць, што і не пачуеш!

XXII

Некалькі дзён падрад ліў дождж.

Гразь непралазная, клейкая гразь затапляе дарогі. Каляіны залітыя вадою. Па нізінах, як азёры, стаяць шырокія лужыны. Ні прайсьці, ні абмінуць іх. Холадна, золка, пуста і глуха. Спустошаныя, зьнясіленыя, як-бы памерлі гэтыя прасторы Пінскага Палесься. Толькі шэрыя плямы людзкіх

паселішч журботна туляцца да гэтай азызлай мокрай зямлі ды нейкімі прыкрымі шкілетамі выглядаюць аголеныя дрэвы.

Лабановіч досыць далёка адышоўся ад свайго сяла, мінуў два ветракі ў полі і спыняецца перад вялізнаю лужынаю—не пяройдзеш тут. Глядзіць па бакох—не абыйдзеш яе: далёка па разорах, як тыя праменьні, ад гэтае лужыны расходзіцца побач вада. Цяпер ён бачыць сваю памылку, яму трэба было адразу накіравацца на чыгунку. Ісьці назад далёка: пройдзена амаль палавіна дарогі. Яшчэ паўвярсты—і пераезд, а за пераездам—грэбля. Там ужо ня будзе такой гразі. Стаіць, разглядаецца, мяркуе. Няўжо-ж спыніць яго няшчасная гэта лужына? Ужо некалькі разоў важыўся ён у гэтую дарогу, ня раз успамінаў Вольгу Віктараўну і свае слова—пабыць у яе.

Выходзіць на больш сухое месца, прыгінаецца, зьнімае хадакі, падкасваецца: „Ліха яго бяры: лёду няма, авось ногі не паадвальваюцца, а на пераезьдзе абуюся", думае. Раз і два! Ногі ўлазяць у халодную, як лёд, калатушу. Пякучы холад, здаецца, даходзіць да сэрца, але ён храбра цярэбіцца па гразі. Успамінаецца, як некалі малым бегаў босы коўзацца на лёдзе. Месцамі гразь і вада займае па калені. Нарэшце лужына канчаецца, і ён выходзіць на сушэйшае месца і тут пускаецца бегчы, адчуваючы нязвычайную лёгкасьць і ахвоту імчацца, як мага шпарчэй. Бяжыць, а ў вушах гучыць украінская песьня: „Ой, нэ ходы Грыцю, тай на вечэрныцю". Покі дабег да пераезду, ногі зрабіліся чырвоныя, як у бусла. Затое-ж калі абуўся, то адразу пачуў, як добра яго нагам.

Не даходзячы да сяла, ён зварачае з дарогі і ідзе пустымі агародамі па пратоптанай сьцежцы. Школа відаць здалёк—яе адразу можна пазнаць па белых акяніцах і нагул па ўсёй постаці яе.

Пералезшы плот, Лабановіч ідзе школьным агародам, дзе тырчаць яшчэ цыбуры сланэчнікаў, і заходзіць у кухню. Старожка Маланьня, у белай вышытай кашулі, чыстая і акуратная маладзіца, увіхаецца каля печы.

— Дома настаўніца?

— Дома, дома!—бойка адказвае Маланьня, аглядаючы настаўніка жывымі, вясёлымі вачамі.

Вольга Віктараўна, відаць, пачула голас і па голасу пазнала свайго суседа па школе, бо зараз-жа адтуль пачуліся яе борздыя, цьвёрдыя крокі. Момант, і яна сама паказалася на парозе. Твар яе вясёлы, у вачах сьвецяцца іскры радасьці.

— Андрэй Пятровіч! вось маладзец! А я ўжо і веру страціла на тое, што ўбачу вас тут. Ну, міласьці-ж прашу.

— Калі я памру, то перад сьмерцю напішу: „У маёй сьмерці вінавата Вольга Віктараўна".

— Чаго-ж гэта вы уміраць зьбіраецеся ды яшчэ мяне ў прычыну свае сьмерці ставіць думаеце? Ніколі-ж мне і галаву ня прыходзіла, што з-за мяне можа чалавек памерці.

Лабановіч расказвае пра страшную лужыну, што стала на дарозе да Вольгі Віктараўны.

— Але жаданьне пабачыць вас у мяне было такое моцнае, што я разуўся і ў брод перайшоў.

— Што вы кажаце?—на твары Вольгі Віктараўны адбіваецца вялікае зьдзіўленьне.—Так і сапраўды ня штука захварэць і да Абрама на піва трапіць. Ох, Андрэй Пятровіч, біць вас няма каму!.. Трэба-ж хоць падлячыць вас.

Яна бяжыць у кухню, загадвае Маланьні падагрэць самавар, а потым, як круцёлка, завярцелася каля шафкі. Лабановіч глядзіць ды пасьміхаецца. „Няўжо ў яе гарэлка ёсьць". Аказалася-ж нешта лепшае—поўбутэлькі нечапанага добрага каньяку.

— Я вельмі рада, што маю чым падлячыць вас.

І налівае ёмкую чарку.

— Пеце, Андрэй Пятровіч: гэта першы спосаб, каб захавацца ад прастуды.

— А вы пачнеце самі.

— О, не! я-ж босая не хадзіла,—сьмяецца яна,—і наогул ня п'ю чыстага каньяку.

— Ну, дык будзьце-ж здаровы.

Хацеў ужо выпіць, але спыняецца і кажа:

— Няхай-жа ніколі не абяднее рука, што налівае чаркі, і няхай стаяць на дарогах лужыны!

І ўжо пасьля такой прымоўкі спрытна куляе чарку. Пасмакаваў, паглядзеў на настаўніцу.

— Ведаеце Вольга Віктараўна, што?

— Ну?

— Другі раз я прыду к вам босы.

Настаўніца сьмяецца.

— А можа яшчэ адну?

— Не, і ўся тая лужына ня варта гэтага божага дару.

— Ну, то мы вып'ем яго з чаем. А цяпер закусеце.

Лабановіч чуе, як прыемная цяплыня расходзіцца па целе, і яму зусім добра тут.

Кватэрка Вольгі Віктараўны старая і цемнаватая. Даўно пабеленая столь уся зрысована рудымі зацёкамі. Падлога падгніла, і дошкі хістаюцца пад нагамі. Настаўніца жыве ў адным толькі пакойчыку, акуратна і чысьценька прыбраным, як гэта ўмее прыбраць дзявочая рука.

— Ну, пахвалецеся-ж, Вольга Віктараўна, як жывецца вам тут?

— І ня пытайцеся, Андрэй Пятровіч. Кідаюся, хватаюся, а ўсё нейк... ня тое. Няма... ну, як вам сказаць, ну, гэтай радасьці работы.

— Вы яшчэ напэўна знаходзіцеся ў стане наладжваньня работы, а на гэтай ступені заўсёды многа клопату і няпрыемнасьці,—пробуе супакоіць і падвесяліць яе Лабановіч.

Яна як-бы трошкі задумваецца над яго словамі і адмоўна трасе галавою.

— Не, мяне проста работа не здавольвае, і ўся абстаноўка яе нейкая нялюдзкая. Вы бачылі мой клясны пакой?

— Не, ня бачыў.

— Хочаце паглядзець?

— А давайце паглядзім.

Вольга Віктараўна вядзе яго ў школу.

— Вот, любуйцеся,—гаворыць яна, адчыніўшы дзьверы.

Школьная кляса мела вельмі запушчаны і пануры выгляд. Атынкованыя сьцены былі забруджаны, абшарпаны, ababіты. Усюды чарнелі сьляды вучнёўскай пісаніны, бо

доўгія гады сьцены гэтыя выконвалі ролю прамакальнай папяры. На падлозе—цэлы пласт гразі. У многіх мясьцінах яна прагніла і пакасілася. І дух у ёй цяжкі, нездаровы.

Лабановіч аглядае школу.

— Так, Вольга Віктараўна, пахваліцца сваёю школаю вы ня можаце.

— Вы ведаеце, Андрэй Пятровіч, пабудзеш у такой атмосфэры некалькі гадзін і выходзіш адгэтуль, як атручаная. Проста, хоць і на сьвеце ня жыві.

— Паршывая школа, гэта праўда,— згаджаецца Лабановіч,—спачуваю вам, Вольга Віктараўна!

Гэты агляд школы прыніжае яго добры гумар. Яму нейк шкада робіцца Вольгі Віктараўны. Хоча сказаць ёй што-небудзь добрае, вясёлае, каб падняць яе дух, але слоў такіх не знаходзіцца.

— Ну, што-ж? — нарэшце кажа ён: — астаецца толькі цешыць сябе тым, што скора будуць канікулы, можна будзе адпачыць, а там патрохі і зіма кончыцца, прыдзе вясна... Эх, Вольга Віктараўна! Люблю я вясну і асабліва той час, калі на бярозах пачнуць распускацца лісточкі. Вясною ў мяне абуджаецца дух вандроўніцтва. Вось так-бы, здаецца, ішоў і ішоў-бы ў гэтыя прасторы зямлі.

Лабановіч захапляецца мысьлямі аб вясьне і аб вандроўніцтве. Ён забывае душную, гнілую школу Вольгі Віктараўны і гаворыць аб сваім жаданьні наладзіць вандроўніцтва ў вольны час летніх канікулаў.

— Ведаеце, Вольга Віктараўна, што ёсьць добрага ў жыцьці вясковага настаўніка?

— Памойму, нічога няма добрага,—скептычна адказвае Вольга Віктараўна.

— Няпраўда, Вольга Віктараўна,—ёсьць!

— Ну, што, напрыклад?

— Вольнае лета. Кончыў работу ў школе—і ідзі куды хочаш, рабі, што зажадалася.

— Так, з гэтага боку вы, бадай, і маеце рацыю,— згаджаецца Вольга Віктараўна.

— А што? вось бачыце. Ніякая іншая служба не дае такога прывольля. І ведаеце, якія ў мяне ёсьць мысьлі?

— Да хто-ж можа ведаць вашы мысьлі?

— Той, хто пацікавіцца ведаць іх.

— Ну, то раскажэце.

— А вось якія мае мысьлі: я хачу навучыцца рабіць фотографічныя зьнімкі, хачу купіць апарат і вясною падбяру сабе кампанію вольных вандроўнікаў... У дэталях я яшчэ не прадумаў свайго пляну, а ў асноўных рысах ён такі—абыйсьці пехатою цэлы раён, апісаць яго, сабраць народныя песьні, легэнды і іншы элемэнт народнай творчасьці, багата ілюстраваць сваё падарожжа фотографіямі... Хачу сабраць цэлую галерэю ведзьмароў, вядзьмарак, шаптух і шаптуноў, бо гэты тып вымірае, і захаваць яго такім чынам у навучаньне патомкаў.

— А ваш плян мне падабаецца,—ажыўляецца Вольга Віктараўна:—і сапраўды, у ім ёсьць, калі хочаце, поэзія і сваё хараство.

— Поэзіі тут і не абярэшся!—падхватвае Лабановіч:—новыя мясьціны, новыя людзі, негаданыя прыгоды падарожжа, начлег дзе-небудзь на ўлоньні прыроды, касьцёр, цёмнае неба і ясныя зоры і на полі ўсяе гэтае абстаноўкі вы будзеце слухаць апавяданьне якога-небудзь баечніка-дзеда аб падзеях мінулага, дзе праўда і фантазія перапляцаецца ў дзіўных злучэньнях.

— Вы так цікава расказваеце, Андрэй Пятровіч, што мне ўжо хочацца пусьціцца з вамі ў дарогу, калі вы мяне прымеце ў сваю кампанію.

— Аб цікавых рэчах нельга расказваць няцікава,—заўважае Лабановіч,— а супроць таго, каб мець вас у сваёй кампаніі я абсолютна нічога ня маю. Нават больш вам скажу: такою кампаніяй я зусім задаволюся і калі каго прыму, то толькі не свайго брата мужчыну.

Пры гэтым Лабановіч зазірае ў вочы Вользе Віктараўне з хітраватаю ўсьмешкаю, каб сказаць гэтым поглядам тое, чаго не дасказаў словамі.

Вольга Віктараўна з прыкідным дакорам глядзіць на суседа і ківае галавою.

— І ўсе-ж вы, мужчыны, на адзін капыл парэблены!—дадае яна.

Маланьня прынясла самавар.

— Ну, будзем чай піць і за чаем пагутарым аб вашым вандроўніцтве.

Вольга Віктараўна прыбірае стол, зрэдка перакідаючыся з суседам кароткімі сказамі.

— Ведаеце, Вольга Віктараўна,—гаворыць Лабановіч, седзячы за сталом,—апроч жартаў, я сур'ёзна думаю над сваім вандроўніцтвам. Але я бачу ў ім і ня толькі адну поэзію—тут можа быць і няцікавая проза. Ды справа ня ў гэтым. Я хачу бліжэй прыгледзецца, як людзі жывуць, чым жывуць і што яны думаюць. Такое жаданьне зьявілася ў мяне нядаўна... Вы ведаеце, што раблю я цішком?—ціха пытае Лабановіч.

Вольга Віктараўна глядзіць на яго.

— Напэўна пропаганду ведзяце?

— Іменна. Крамольныя ідэі прапаведую.

— Ну?!

Настаўніца яшчэ больш ажыўляецца, і ў вачох яе іскрачкі паблісквають.

— Што вы на гэта скажаце?—пытае яе.

— Маладзец вы, Андрэй Пятровіч! Ад душы посьпеху жадаю вам. Цікава-ж, як вы гэта робіце?

— Покі што ў мяне ёсьць тры асобы, сяляне, і адзін з іх чалавек вельмі сур'ёзны. На яго можна палажыцца, як на каменную сьцяну. Вечарамі сяды-тады ён заходзіць да мяне, і я вучу яго, бо ён няпісьменны, а побач з гэтым вяду гутаркі на розныя „крамольныя" тэмы. Да мяне прыходзяць яшчэ двое, бацька з сынам. Цікавыя тыпы!

— А як-жа вы натрапілі на іх, сабралі?—пытае Вольга Віктараўна.

— Да проста прыглядаюся да людзей, прыслухваюся да іх слоў, выпрабоўваю іх патрошку.

— І яны нябось слухаюць?

— Вельмі ўважна. Наогул работу з імі можна рабіць. Адно толькі шкодзіць—няма адпаведнай літаратуры.

Лабановіч расказвае сваю гісторыю з нелегальнаю кніжачкаю.

— Сёе-тое і ў мяне знойдзецца,—кажа настаўніца.

— Калі ласка, ужычце мне,—просіць яе Лабановіч.

— Вольга Віктараўна зараз-жа ўстае, капаецца ў сваіх патайных сховах і вымае некалькі тоненькіх брошурак.

— Вазьмеце і скарыстайце іх, да толькі вярнеце іх мне

Лабановіч бегла знаёміцца з кніжачкамі і хавае іх.

— Як вы думаеце, Вольга Віктараўна, якім парадкам магла трапіць да мяне на ганак кніжачка Івана Вольнага?

— У Пінску-ж напэўна ёсьць рэволюцыйная організацыя. І нехта разумны дагадаўся падкінуць вам гэтага Івана Вольнага.

— Напэўна так яно і ёсьць,—згаджаецца Лабановіч.

— Я гэтымі днямі зьбіраюся ў Пінск. У мяне там ёсьць знаёмыя. Праз іх можна зьвязацца з організацыяй. Тады літаратуры будзе даволі... Вот гэту работу я разумею!

Вольга Віктараўна зусім ажыўляецца. Яна толькі шкадуе, што ў яе няма покі што такіх людзей, з якімі-б можна было таксама заняцца чытаньнем нелегальных кніг, але яна цешыць сябе тым, што ўвойдзе ў організацыю, і організацыя ёй дапаможа.

Яны доўга сядзяць і гавораць. Вольга Віктараўна паказала тоўсты рукапісны сшытак, дзе было многа розных рэволюцыйных песень і вершаў.

Калі Лабановіч ішоў дадому, то ён думаў аб сваёй нелегальнай рабоце і аб Вользе Віктараўне. У яе асобе ён бачыў першую такую дзяўчыну і прасякся да яе вялікаю павагаю.

XXIII

Сякія-такія зьмены адбыліся ў Высокім за гэты час. Прыехаў новы пісар Мацей Дулеба, бо чарнявага Раманчыка, ранейшага пісара, забралі ў салдаты.

Калі гэта сталася фактам, то старшыня Захар Лемеш упаў у стан жальбы і адчаяньня. Колькі жалю і спачуваньня было выказана тут Раманчыку!

— Эх, Хведзя, Хведзя, друг ты мой любы! Ня думаў я і ня чаяў разлучыцца з табою.

Тут старшыня апускае вочы і журботна зьвешвае галаву, як тая ўдава, пахаваўшы мужа. І тады ўжо пісар выступае ў ролі суцяшальніка.

— Нічога, Захарка! Прыедзе другі пісар, і будзеце жыць і работу рабіць.

Пры гэтым Раманчык стукае старшыню па шырокаму плячу. Самому-ж яму здаецца, што другі пісар ніколі ня будзе такі дзялок, якім быў ён. Ён хоча пачуць гэта ад старшыні. І старшыня яму кажа:

— Не, брат Раманчык, не, Хведзя: не нажыву я другога такога пісара, як ты.

На некаторы час яны змаўкаюць, апускаюць галовы, супольна аддаюцца журботным пачуцьцям.

— Э! ёсьць чаго смуткаваць!—адзываецца першым Раманчык і заліхвацка махае рукою:—нойдуцца людзі, а мой тут і сьлед загіне і памяць аба мне памрэ.

Каб Раманчык быў поэт, то ён цяпер злажыў-бы самую жаласную элегію самому сабе, але ён толькі—проста адукаваны чалавек, здольны глыбока адчуваць. З яго даволі будзе, калі ён трапна прыложыць адпаведныя чужыя словы. І ён прыводзіць іх з сьвятога пісьма.

— Чалавек—яко трава: дні яго, як цьвет палявы, тако адцьвітуць.

Ня ведае старшыня, што адказаць на гэта, а адказаць нешта трэба. Ён перш цмакае, а потым гаворыць, і горкае нездавальненьне чуваць у голасе яго:

— Адцьвітуць, адцьвітуць! Рунда яны адцьвітуць!

Гэтае спачуваньне канчаецца тым, што пісар пасылае дзеда Піліпа па тузень піва.

Прытарабаніўшы цэлы кош піва, дзед Піліп гаворыць:

— Не нажыць нам такога паныча, няхай дае вам бог здароўя.

І на яго долю перападае не адна шклянка піва.

І тым ня меней Раманчык саступае месца другому пісару, яго словы з сьвятога пісьма спраўдзіліся: памяць аб ім аказваецца не такою трывалаю, як гэта можна было-б думаць, прыняўшы пад увагу смутак старшыні: Захар Лемеш дружна жыве і з новым пісарам, бо і прыказка такая ёсьць: „пісар з старшынёю, як муж з жаною“. А памяць аб Раманчыку так і заглухла, і толькі я цяпер успамінаю яго, але за гэты ўспамін ён можа і дзякуй ня скажа мне. І мала

таго, што заглухла: Захар Лемеш выяўляе да некаторай ступені і здрадніцтва ў адносінах да Раманчыка, бо не прайшло і тыдня, як наехаў сюды Мацей Дулеба, а старшыня ўжо гаворыць:

— О, гэты, брат, яшчэ мудрэйшы за таго!

Мацей Дулеба наўперад быў настаўнікам. Але захацелася яму закаштаваць хлеба валаснога пісара, як болей смачнага і прыбытнага. З Лабановічам яго зьвязвала нядаўняя настаўніцкая профэсія, і ён прызнаўся яму, якім спосабам дабіўся ён пісарскай пасады:

— Кацьку, брат, падсунуў графу.

На мове сучаснасьці гэта значыць—даў графу, земскаму начальніку, сто рублёў, бо на царскай сторублёўцы быў портрэт царыцы Кацярыны.

Будучы пісарам, Дулеба не забывае і некаторых настаўніцкіх былых сваіх рыс. Так, з часоў настаўніцтва захоўваецца ў ім ахвота і здольнасьць чытаць у цэркві „апостала".

— Вось вы паслухаеце, як добрыя людзі чытаюць апостала!

Царкоўны стараста Грыгор Крэшчык, пачуўшы такую навіну з вуснаў самога пісара, пранікаецца да яго нязвычайнаю пашанаю. Круглы, буйны яго твар сьвеціцца, як сонца. Угодлівы сьмех коціцца гарохам. Ён ня можа стрымацца, каб не раззваніць аб здольнасьцях пісара Дулебы. Ён старанна падрыхтоўвае грунт для славы новага пісара, як нязвычайнага мастака чытаць „апостала".

У першы-ж дзень набажэнства прыходзіць пісар у цэркву, займае месца на клірасе побач з дзяком Бацяноўскім. Да іх далучаецца Кандрат Крэшчык, сын старасты, і Кандратаў сын Пятрук, якога дзед, царкоўны стараста, хоча вывучыць на дзяка. І яшчэ пара сялян працiскаецца на кліpac, бо і яны таксама сьпявалі і часамі як гукнуць „госпадзі памілуй", то не адна пара вачэй павярнецца ў іх бок, а іншы раз скажа хто:

— О, здорава, згінь яго маты!

У некаторыя ўрачыстыя дні царкоўнага набажэнства складаецца саматужны хор. Ніхто ім ня кіруе, сьпявае самапасам, як хто ўмее. Дзяк у справы кіраваньня хорам ня

ўмешваецца. Ён проста ня ўмее, але ў такіх разох ён спасылаецца на словы сьвятога пісьма: „Хвалеце бога на трубах, на арганах, на гусьлях, на дудках, на цымбалах"... Ну, словам, як хто хоча, абы толькі бога хваліў. Такім парадкам у кожнага сьпевака выпрацоўваецца свая манера сьпяваць. У звычайныя-ж дні на клірасе стаіць адзін дзяк і сьпявае сам-адзін. Сьпявае ён, гледзячы як калі. Пачне, як чалавек, а кончыць чорт ведае як—дзікаю піскліваю фістулою. А то проста на сярэдзіне сьпеваў спыніцца і высмаркае нос, калі гэтая прылада сьпеваў так ці іначай забастуе, неакуратна праводзіць насавыя ноты.

Ня вельмі ўважны да набажэнства і а. Мікалай, асабліва на вячэрнях, калі народу ў цэркві мала. Вячэрня прапускаецца борзда. Поп толькі расчыніць губу, каб выгукнуць некалькі сьвятых слоў, а дзяк падхватвае наляту, або перабівае і цягне сваё. А часамі а. Мікалай, адпраўляючы набажэнства, умудраецца перагаварыць з Крэшчыкам аб гаспадарскіх справах. Звычайна рабілася гэта так.

А. Мікалай заводзіць:

— „Благословенно царство всегда ныне и присно и во веки веков"...

А дзяк цягне:—„аминь".

Вось у гэты момант, калі яго зьмяняе дзяк, а. Мікалай і гаворыць:

— Прадай мне, Грыгор, сваю карову.

Пачуць ад Грыгора адказ зараз-жа не заўсёды ўдаецца, бо дзяк сваё скончвае. Тады а. Мікалай заводзіць новы выгалас, каб дзяк не заставаўся беспрацоўным. Дзяк сьпявае, а Грыгор у гэты час кажа:

— Купляй, бацюшка.

— Колькі-ж ты за яе хочаш?

Ізноў не ўпраўляецца пачуць адказу, бо дзяк чакае.

— „О изобилии плодов земных и временех мирных господу помолимся!"

Дзьк сьпявае „госпадзі памілуй", а Грыгор назначае цану каровы:

— Сорак пяць рублёў.

— А яна ў цябе не перадойка?..

— „О плавающих, путешествующих, страждущих, недугующих и плененных и о спасении их господу помолимся". Дзяк зноў сьпявае, а Грыгор адказвае:

— Не! пабегала! Каля Міколы ацеліцца.

Такім парадкам правіцца набажэнства і таргуецца карова.

Цяпер-жа, калі на клірасе стаіць пісар Дулеба, адчуваецца некаторая напружанасьць. Сьпевакі баяцца асканддаліцца перад новым чалавекам, ды яшчэ валасным пісарам, і трымаюць свае галасы ў граніцах пэўнай дысцыпліны. Сам пісар незаметна пераходзіць у ролю рэгента. І від яго страшны. Хоць ён чалавек і малады,—яму толькі дваццаць восем гадоў,—але барада яго вырасла, як у добрага старавера. Ён нават і падобен да старавера. З першага погляду яго бараду можна было-б назваць рыжаю, але яна была ня рыжая, а так сабе, сьветлаватая. Гледзячы на бараду, растуць яго і бровы, грозна навісаючы над сьветла-сінімі, пранізьлівымі, як і ў дзеда Піліпа, вачамі. Ад стыку брывей пачынаецца яго нос з усімі адзнакамі носа-волата. Каб галаву дзятла павялічыць разоў у дваццаць і адпаведна з гэтым дадаць яму сьветла-русую бараду, то яго галава мела-б вельмі блізкае падабенства да галавы пісара Дулебы.

Стоячы на клірасе, пісар прыпускае часамі баса, але не на ўсю яго сілу: сіла голасу яго выявіцца ў часе чытаньня „апостала", які зараз і надыходзіць. Хор прыслухоўваецца і цягне за пісарам. У тых-жа выпадках, калі чуецца выразная фальш або зьбіваньне з тону, пісар трасе галавою, махае рукою, перахватваючы сьпевы і змушаючы хор падпарадкавацца яму.

Але набліжаецца момант чытаньня „апостала". Пісар знайшоў ужо і адпаведнае месца ў сьвятой кнізе. Вось ён, спусьціўшы вочы, выходзіць на сярэдзіну царкві, займае позыцыю супроць царскіх дзьвярэй. А. Мікалай падрыхтоўвае парафіян да слуханьня слоў сьвятога апостала. Нарэшце, паміж ім і пісарам, чытальнікам апостала, адбываецца невялікая перамова, што патрабуецца рытуалам, пасьля чаго ўжо Дулеба прыступае да чытаньня.

— „Браціе!"—Расьцяжна гудзе пісар, пачынаючы з самай нізкай басовай ноты, гудзе, як шэршань у пустым асінавым дупле.

Пачаўшы так нізка, як ніжай і не пачаць ужо, пісар чым далей, тым болей павышае тоны. Голас яго наўперад глуха шуміць, потым пераходзіць у гром, гудзе, дрыжыць, зьвініць, вые, што раз мацнее, зьмяняецца злосным, адчайным крыкам, але поступ яго ўверх усё ня спыняецца, а перад самым канцом чытаньня забіраецца ў такую вышыню, што людзям страшна робіцца за пісара: вось-вось, здаецца, ён ня вытрывае, трэсьне, рассыплецца, або разарвуцца ўсе яго жылы і пуп, або проста з ім зробіцца нешта такое, чаго ў цэркві ня можна рабіць. Народ заціх. Адна маладзіца прыткнула вуха. Грыгор Крэшчык высунуў галаву з-за дзьвярэй алтара, што збоку, на твары яго красуецца найшчасьлівейшая ўсьмешка. А Дулеба робіцца чырвоным, як бурак, нос-волат больш і больш задзіраецца ўгору, і апошняя нота вырываецца жудасным завываньнем, не сарваўшыся, аднак, з агульнага тону. Зачараваны і зьдзіўлены стараста ў захапленьні кажа:

— А-а-а! Во голас!

Пісарскі трыумф поўны, а вянец гэтага трыумфу—просфара, якую і падносіць яму Крэшчык у канцы абедні на срэбранай талерцы па загаду а. Мікалая.

Такім парадкам, пісар Дулеба адразу здабывае сабе славу і ставіць яе на моцны грунт, бо ён і настаўнік, і пісар, і сьпявак, і вельмі добры выпівака. І з сялянамі ён умее ладзіць. Калі часамі, праходзячы па вуліцы, ён пачуе, як хто-небудзь з сялян крычыць на скаціну і выказвае пажаданьне, каб яе зьелі ваўкі, то пісар заўважыць:

— Нашто яе будуць есьці ваўкі? Скажы лепей—няхай цябе пісар зьесьць!—Часамі ён і праборку зробіць каму, але зробіць гэта ўмеючы, і на яго нельга пакрыўдзіцца. З людзьмі сходзіцца борзда і адразу ўваходзіць у ролю пані-брата. З Лабановічам сышоўся ён яшчэ барджджэй. Заходзіць да яго часамі, каб пагутарыць аб школьных справах, бо яны яму ня чужыя і настаўніцкую пасаду любіць.

Пісарам-жа ён зрабіўся пад уплывам жонкі, жанчыны разумнай і практычнай.

— Ну, пасылай, брат, па піва,—нарэшце кажа ён, бо любіць такі выпіць. З-за выпіўкі ён страчвае не адну ноч, асабліва калі паедзе ў Пінск. Наогул, чалавек ён кампанейскі. Выпіўшы, трохі буяніць, за што пападае часамі ў вучастак.

А тым часам у школе адбылася яшчэ адна падзея, сьведкаю якой быў таксама і Дулеба.

Было гэта ў сярэдзіне зімы.

Заходзіць пісар у школу.

— Ну, Андрушка, пускай дзяцей ды паедзем у Пінск. Годзі табе ўжо марнавацца тут.

Паездка гэтая была якраз на руку настаўніку.

— Паабедаем і паедзем.

Заходзяць у кватэру.

— Ганна!—кліча Лабановіч старожку.

Ганна не аклікаецца. Настаўнік заходзіць у кухню. Юста ціхенька сядзіць каля печы.

— А дзе маці?—пытае настаўнік.

— У кладоўцы:

Кладоўка тут-жа, радам з кухняю. Выходзіць Ганна.

— Давай, Ганна, абед!

Ганна дастае з печы гаршчок, ставіць яго на стол, а сама ізноў зьнікае.

Патраўка была няцікавая. Госьць і гаспадар пабоўталі трохі лыжкамі і забракавалі яе.

— Кінь!—гаворыць пісар,—заедзем да Карамблюма, рыбкі зьямо з піўком.

— Не, брат, стой,—можа другое будзе лепшае,—кажа Лабановіч, бо яму трохі нялоўка перад пісарам за няўдалую патраўку.

— Ганна!—гукае ён.

Ганны ня чуваць.

Ізноў ідзе ў кухню.

— Куды дзелася маці?

— У кладоўцы,—адказвае Юста.

— Што-ж яна робіць там?—злуецца настаўнік.

Юста апускае вочкі. Можа яна ведае, а можа нічога ня цяміць.

— Ня ведаю,—чуецца яе адказ.

Толькі што нарыхтаваўся Лабановіч гукнуць Ганну і раптам спыняецца: з кладоўкі даносіцца „куга! куга!"

Усё гэта зрабілася нейк вельмі борзда і зусім неспадзявана для настаўніка, бо ён быў упэўнены, што Ганна сыйдзе на гэты час да каго-небудзь з сялян. На першых часах ён прыходзіць у замяшаньне. На дварэ—зіма, у кладоўцы мала чым цяплей, як на дварэ.

Бяжыць у свой пакойчык, дзе яго чакае пісар.

— Ведаеш, брат Мацей, што?

— Ну?

— Ганна ў кладоўцы абрадзілася!

— Што ты кажаш?—і пісар пасьміхаецца ў бараду.

— Трэба-ж нейкую раду даваць!

— Бадай яна спрахла,—гаворыць пісар:—колькі клопату нарабіла! Акалее, падла, там!

Удвух бягуць яны да фурмана Аўменя і клічуць яго на падмогу. Аўмень ідзе ў кладоўку, і праз мінуту на парозе паказваецца бязносая Ганна. Яна дзяржыць на руках дзіця, а Аўмень вядзе яе пад руку. Юста расьсьцілае нейкія бэбахі на тапчане, куды і пераходзіць Ганна разам з народжаным сынам. Той-жа Аўмень бяжыць па бабку. Сяк-так справу ўладзілі. Пісар і настаўнік едуць у Пінск.

XXIV

— Давай, Андрушка, устроім хор!—кажа раз пісар Лабановічу:—я табе памагу. Разумееш ты, зусім другі калянкор, калі ў цэркві сьпявае добры хор.

— І калі „апостала" чытае Мацей Дулеба,—у тон пісару дадае Лабановіч.

— А што-ж, патвоему я кепска прачытаў апостала? Вось ты не прачытаеш так,—крыўдзіцца трохі пісар:— і „апостала" прачытаць трэба ўмець.

— Да я і не бяруся чытаць. І наогул не разумею, нашто гэта бушаваньне ў цэркві? Хіба няможна прачытаць больш проста і натуральна? А то раве чалавек, як бугай

на прадвесьні, аж вочы на лоб лезуць. Хіба гэта ўжо так прыемна богу? Ці ён глухі?

Пісар яшчэ больш крыўдзіцца.

— Можна было-б сказаць гэта і больш далікатна,— заўважае ён:—ты-ж думаеш, што ты толькі адзін такі вольнадумец? І я, брат, быў вольнадумец, але глупства гэтае з часам прайшло, як пройдзе яно і ў цябе.

Лабановіч хацеў адказаць, што калі чалавек з настаўніцтва пераходзіць на пісарства, то аб вольнадумстве гаварыць тут ня прыходзіцца, але сказаць так, значыць пасварыцца з чалавекам, і ён толькі пытае:

— А ў чым выявілася тваё вольнадумства?

— Было, брат!—адказвае пісар,—а я мушу сказаць табе, як старэйшы, і ты мяне павінен паслухаць: хор устроіць табе трэба!

— А ну яго к чорту!—злуецца Лабановіч, бо ўпамінаньне аб хоры яму нейк балюча абходзіць.

— Дык ты не прызнаеш значэньня хору?

У пісаравым тоне чутна строгасьць.

— Які-ж ты пасьля гэтага настаўнік?

Пісаравы бровы навісаюць грозна, а вочы ўпіваюцца ў твар Лабановіча.

— А калі я не хачу гэтага твайго хору?—яшчэ з большаю злосьцю пытае Лабановіч,—і нашто табе даўся гэты хор? Поп маўчыць, ня лезе з гэтым хорам, дык табе трэба свае тры грошы ўткнуць!

Пісарава строгасьць раптам сходзіць і выраз яго твару адразу нейк дабрэе.

— Чаго-ж ты злуешся, дзівак ты? Я-ж хачу пагаварыць з табою, як з чалавекам, якога я люблю і паважаю. Ты-ж думаеш, калі а. Мікалай нічога ня кажа табе пра хор, дык яму і ўсё роўна, ёсьць хор ці не? Ён да цябе, брат, вельмі добра адносіцца і паважае, але яго трохі не задавольвае, што ты вечарамі нейкія гутаркі вядзеш з людзьмі, да царкві няпрыхільнымі, а праз гэта і цябе самога можна залічыць у раскольнікі, разумееш ты?

Лабановіч зразу адчувае, што аб яго патайной рабоце ходзяць ужо чуткі. Ён трохі непакоіцца і чуе нават нейкі

страх, але стараецца не паказаць гэтага, хоць ад зоркага пісаравага вока ня ўкрываецца ніводзін рух яго твару.

— Тфу, праклятае дзякоўска-папоўскае балота!—абурліва гаворыць Лабановіч, каб адвесьці ўсякія сьляды:—калі да цябе зойдзе ў вольную часіну чалавек, звычайны мужык, і калі ты ад яго не старонішся, як ад зачумленага, ня сядзеш за бутэльку, а пагутарыш з ім проста, як з чалавекам, дык зараз-жа нейкаму чорту гэта ўжо пачынае карцець і наводзіць на ўсякае падазрэньне!

Праз пісараў нос-волат прабіваецца кароткі гук „хм", галава яго зрушваецца, і сьмех, хітры, многазначны сьмех, рассоўвае валасатыя губы. І сьмех гэты як-бы гаворыць: „Ага! унь ты як загаварыў! Але ведаю, брат, куды ты заносіш!"

Лабановіч заўважае, што яго абурлівая рэпліка ніколечкі не пераконвае пісара. Прыступ нейкай вар'яцкай злосьці захоплівае яго ўсяго. У яго цяпер зьяўляецца моцнае жаданьне сказаць нешта рэзкае, абразьлівае, хочацца плюнуць на ўсё тое, што становіць гэтую казённа-мяшчанскую сьвятасьць. І ён ледзь-ледзь стрымліваецца, чакае, што скажа пісар.

А пісар гладзіць бараду, усьміхаецца яшчэ раз гэтым абразьлівым сьмехам, як чалавек, што стаіць нязьмерна вышэй таго, з кім ён гаворыць, і ведае шмат больш таго, як гэта можна думаць.

— Так... чалавек... звычайны мужык,—гаворыць пісар, націскаючы амаль не на кожнае слова, і раптам мяняе тон:—але-ж ён і не такі звычайны, як ты гэта хочаш паказаць! І гэтых вольных часін у яго нешта занадта многа. Пра гэтага „звычайнага" мужыка ходзіць ня зусім звычайная слава. Аб ім нават і сякія-такія матэрыялы маюцца ў воласьці...

— Ну, як ня быць такім матэрыялам!—пераймае пісара Лабановіч,—ён-жа судзіўся з панам Скірмунтам, бухторыў сялян, падымаў іх на яўнае беззаконьне. Як ён, мужыцкае рыла, асьмеліўся выступіць супроць пана?! Якое права мае мужык дапусьціць мысьль, што з ім паступаюць неспра-

вядліва, калі над ім з такім замілаваньнем апякуюцца ўсе, пачынаючы з гарадавога?

Пісар слухае, спусьціўшы вочы, і ў сваю чаргу перапыняе Лабановіча нечаканым зваротам:

— Андрушка! па дружбе кажу табе—кінь! Кінь ты гэтую цёмную работу! Любячы цябе, кажу—кінь!

— Якую цёмную работу?—нападае Лабановіч на Дулебу.

Ён ведае, навошта ківае пісар, але хоча зьбіць яго з тае ўпэўненасьці, з якой гаворыць ён аб „цёмнай" рабоце, або праканацца, на чым грунтуецца і ў якой меры гэтая ўпэўненасьць.

— Каго ты хочаш у дурнях пакінуць?—зьняважліва пытае пісар:—скажы мне, з кім ты знаёмы, і я табе скажу, хто ты,—прыводзіць ён вядомы афорызм.

— Я знаём з дзяком Бацяноўскім, з палом і не з адным, а многа іх ведаю, знаёмы з земскім начальнікам, з пісарам Дулебаю,—дык хто я такі?

— Гэта—ня факт,—адказвае пісар, зьбіты з нагі такім запытаньнем.

— А вось мая „цёмная" работа для цябе—факт, можа таму толькі, што навучыць грамаце цёмнага чалавека ёсьць цёмная работа?

— А ты яго вучыш грамаце?

— Так, раблю гэтую „цёмную" работу... І скажы мне, Мацей, якое табе дзела да ўсяго гэтага?

Мацей як-бы ня чуе запытаньня і кажа:

— І ты гэтага сукінага сына вучыш грамаце?! Для чаго-ж гэта робіцца такая ласка?

— Для таго, каб „гэтага сукінага сына" ня крыўдзілі сотні сукіных сыноў.

— Ах, вось як! Хто-ж гэтыя „сотні сукіных сыноў"? Мусіць-жа і я ўваходжу туды?

— Не, ты—выключэньне.

— Ну што-ж? і за гэта дзякую!

Пісар адвешвае Лабановічу паклон, чуць ня ўпіраючыся носам у стол, а Лабановіч, злосны, ходзіць па пакойчыку.

Некаторы час яны маўчаць.

— Паслухай ты мяне, Андрэй,—тонам згоды гаворыць нарэшце Дулеба,—злавацца тут няма чаго. Я можа чым і пакрыўдзіў цябе. Тады выбачай мне. Выбачай, браток! Але я табе кажу, як чалавеку, як свайму брату, бо я ўсё-ж такі больш настаўнік, чым пісар,—пляваць я хачу на пісарства і плюну,—дык не мяшайся ты ў гэтую брудную справу!.. Стой, стой, стой! дай мне сказаць. Няўжо-ж ты думаеш, што ты адзін угледзіў праўду, а ўсе іншыя сьляпыя, нічога ня ведаюць, ня знаюць і ў галаве іх салома? Няўжо-ж ты думаеш, што гэтая праўда ў тых паскудных лісткох, што пачалі пладзіцца і пападаць і ў сялянскія рукі? Хто-ж ім паверыць? Хто за імі пойдзе? Злодзей, гультай, лодыр і наогул усякі аматар лёгкага хлеба. А сталы чалавек за імі ня пойдзе, не паверыць, толькі плюне на іх з агідаю. Чаму? А таму, што сталы чалавек, ня гультай, знойдзе сабе спосаб, як жыць на сьвеце, і калі будзе дабівацца чаго, то свайго даб'ецца. І няўжо начальства ня думае, ня дбае аб народзе? Яно-ж само зьвязана з ім, залежыць ад яго. У інтарэсах самога начальства клапаціцца аб народзе, каб яму жылося добра.

— Каму каб жылося добра?—сьмяецца Лабановіч,— народу ці начальству?

— Народу!

— А я думаў, каб начальству добра жылося, бо ты трохі няясна казаў сваю думку. Ну, але ва ўсякім разе вельмі дзякую табе, што ты аднавіў у маёй памяці гэтую мудрасьць, якою кармілі нас у сэмінарыі на працягу чатырох гадоў.

— А ты-ж думаеш, сэмінарыя благому вучыла?

— З чаго ты ўзяў, што я так думаю? Мяне толькі дзівіць, к чаму ты гэта ўсё гаворыш?

— Слухай, Андрэй! што ты крывіш нейкую нявіннасьць?—на пісаравым твары адбіваецца пакута, і нос яго моршчыцца ад нездаваленьня.

— Дык чаго ты ад мяне хочаш?

— Ну, годзі, ня будзем аб гэтым гаварыць,—і пісар махае рукою.

— Не, брат: *аб гэтым* гаварыць ты будзеш. Як будзеш гаварыць, гэта другое дзела. Можа так, а можа і ня так.

але гаварыць будзеш. Ня сёньня, дык заўтра, ня заўтра, дык налета.

— Кінь казаць глупства! І слухаць гэтага не хачу.

— А нашто-ж ты пачынаў?

— Я-ж пачаў ня з гэтага.

— У тым-та, брат, і штука, што пачнеш з неба, а пяройдзеш на зямлю, бо зямля да нас бліжэй чым неба.

— Ну, гэта як для каго.

— Ну, а для цябе, напрыклад? Думаю, што зямля больш мілая, чым неба, бо каб было наадварот, то ты пайшоў-бы не ў валасныя пісары, а ў манахі. Неба, брат Мацей, для дуракоў адводзяць разумныя людзі, каб самым было вальней жыць на зямлі. Але справа ў тым, што і дуракі пачалі шукаць шчасьця на зямлі. А раз гэта так, то яны няпрыменна зробяць на зямлі рэвізію.

— Гэта так у лісткох напісана?—пытае пісар.

— Гэта так напісана ў ходзе людзкога жыцьця. І гора таму, хто гэтага ходу не разумее або ня хоча зразумець.

— Не, брат Андрэй: гора таму, хто разумее жыцьцё навыварат і паддаецца на вудачку розных палітычных машэньнікаў.

Вынікам гэтае спрэчкі было ўзаемнае нездаваленьне. Пісар Дулеба вышаў з думкаю, што настаўнік стаўся ахвяраю „розных палітычных машэньнікаў", а настаўнік думаў аб пісару, як аб чалавеку, які ўжо застыў у сваіх поглядах на рэчы. Кожны з іх пашкадаваў адзін другога, выходзячы з сваіх меркаваньняў.

На разьвітаньне пісар сказаў:

— Дык заходзь вольнаю часінаю. А што мы троху паспрачаліся, дык гэта можа і добра. Ва ўсякім разе я буду цешыць сябе думкаю, што мае словы пойдуць табе на карысьць.

— А я буду спадзявацца, што і мае словы знойдуць прытулак у тваёй галаве.

— Не, брат,—круціць галавою пісар,—яйцо курыцы ня вучыць.

— Але ўсё-ж такі курыца з яйца вышла.

— Але яйцо курыца зьнесла!.. Не, Андрэй: жарты на бок. Памятай, што я табе казаў. Са мною ты можаш гаварыць усё, што хочаш: гэта ўсе будзе паміж намі. А ліха можа прыйсьці з другога боку. Ты яшчэ ня ведаеш людзей: той, за каго ты расьпінаешся сёньня, прадасьць цябе заўтра. І грошы возьме і барыш вып'е. Вось тады і зразумееш ты ход жыцьця. Але гэтага няхай ня здарыцца.

Пасьля жывой і троху ўзьнятай спрэчкі ў пакойчыку Лабановіча стала нейк нязвычайна ціха, і ў гэтай цішыні зусім у іншым значэньні пачынае выяўляцца сэнс рэчаў і нават самыя нежывыя рэчы, як сьцены, печ і дзьверы, нямыя сьведкі гарачай спрэчкі, здавалася, выглядалі троху паіншаму.

Некаторы час Лабановіч прыслухоўваецца да гэтай цішыні, як-бы хоча зразумець затоены сэнс яе. Але ён чуе толькі шум і звон у сваіх уласных вушах. Пачынае прыслухоўвацца да самога сябе, як-бы ён першы раз сустрэўся з самым сабою, і глядзіць на сябе як на нейкага пастароньняга чалавека. Ён заўважае, што ў яго ёсьць сэрца і чуе пульс яго. А будзе-ж час, калі гэты пульс замрэ. Нейк холадна і няпрыемна робіцца ад гэтае думкі. І думаць аб гэтым прыкра.

Ён падыходзіць да акна. За акном, каля саменькае сьцяны, дзе стаіць круглаверхі клён, цяпер халодны і агалены, густа-густа зьбіваецца мрок, нібы гэтая цёмная ноч паставіла тут свайго вартаўніка. Скрозь парадзелыя дрэвы папоўскага саду сьвеціцца акно ў кватэры пападзянак, сьвеціцца бледнаю зеленаватаю плямкаю. Яшчэ глыбей у двары відаць і дзякоўскае акенечка, як воўчае вока. І здаецца, далёка ад жыцьця, у заняпалым кутку яго, мільгацяць гэтыя вокны. Нявесла там і журботна.

Ён адыходзіць ад акна і паволі шнуруе ад сьцяны да сьцяны па свайму пакойчыку. Кухня даўно супакоілася, і толькі цяцер кугакае дзіця. Гэта Ганьнін сын Кірыла, што нарадзіўся ў кладоўцы, заяўляе там аб нейкіх сваіх правох. Варушыцца Ганна, ціхенька супакойвае дзіцянё і штось ласкава-ласкавае вугніць свайму маленькаму сыну. Нездаволеная паводзінамі брата, абуджаецца і Юста. Яна сярдзіта

нешта гаворыць, відаць, злуецца на Кірылу, каб не перашкаджаў ёй спаць.

— Сьпі ты, згінь твая маты!—прыдушаным голасам каб ня трывожыць настаўніка, напускаецца яна на Юсту І ў кухні зноў усё заспакойваецца.

Лабановіч успамінае тое здарэньне, калі нарадзіўся ў Ганны сын, і дзівіцца, як яна засталася жывою пасьля гэтага. Тады ён прывёз ёй з Пінску паўпляжкі гарэлкі, каб было ёй чым пачаставаць бабку. А. Мікалай, дачуўшыся аб гэтым, быў надзвычай задаволены паводзінамі настаўніка, і ў сваю чаргу, каб не адстаць ад яго ў дабраце, прыслаў Ганьне вялізны каравай на радзіны.

Адзін толькі дзяк Бацяноўскі троху падругому тлумачыў сабе ўчынкі свайго суседа.

Было ўжо досыць позна. Лабановіч успамінае спрэчку з Мацеем Дулебаю. Ён верыць, што пісар і папраўдзе ліха яму ня зробіць, бо ён, хоць і думае іначай, чалавек добры і бяз хітрыкаў. Яго толькі дзівіць, што яго патайная работа выходзіць на верх, аб ёй ужо ходзяць чуткі. Ну, што-ж? трэба гэта прыняць пад увагу і падумаць над тым, як павесьці работу больш асьцярожна.

І, ужо лежачы ў пасьцелі, ён абмяркоўвае спосабы, як наладзіць такую работу, а для таго, каб адвесьці сьляды, можа-б не пашкодзіла і сапраўды, як кажа пісар, наладзіць з яго дапамогаю невялічкі хорык?

XXV

У студзені 1904 году пачалася вайна з Японіяй.

І сама гэтая Японія і тыя прычыны, што спарадзілі вайну, былі вельмі мала вядомы шырокім пластом насяленьня, асабліва вясковага. А толькі цяпер сялянская мова пабагацела на два словы: Апонія і апонцы, але за гэтымі словамі хаваўся вельмі цьмяны зьмест, як быў цьмяным і самы сэнс гэтай вайны.

Праўда, і па цёмных закутках неасяжнай Расіі знахо дзіліся храбрыя і надта ўспанялыя політыкі-ваякі, для якіх усё тут было проста і ясна. Усю іх мудрасьць і празарлівасьць можна выказаць у двух кароткіх пунктах: 1. Японцы— гэта макакі, або жоўтамордыя малпы. 2. Белы цар, цар-

бацюшка, намне ім шыі так, як яны таго і ня сьнілі, бо хто не адчуваў на сабе сілы рускага кулака? І пры гэтым храбры палітык-ваяка, седзячы ў цёплым пакоі і папіваючы гарбатку з каньячком, згортваў кулак і трос „макакам“.

Цар Мікалай зараз-жа падпісаў маніфэст, паведамляючы, што дзёрзкі вораг напаў ні з таго ні з сяго на нашу эскадру ў Порт-Артуры, напаў спатайка, як злодзей, не паведаміўшы, не абвясьціўшы вайны, за што і трэба пакараць яго, заступіцца за гонар Андрэеўскага сьцягу, а таму і абвяшчаецца японцам вайна. Цар не забыўся прыхваціць на свой бок і госпада бога, выказваючы надзею на сілу рускай зброі. Ён зварачаўся да вернага прастолу дваранства і вернападданых сялян, заклікаючы іх выканаць свае абавязкі і спадзяючыся ад іх усялякага гэройства, якога ў нас ніколі не бракавала.

Сьледам за маніфэстам пачалі выбухаць узрывы казённага патрыотызму, але ўражаньне ад гэтых „узрываў“ было вельмі нязначнае. Газэткі казённага складу, знаходзячыся на ўтрыманьні казны, стараліся разьдзьмуць патрыотызм і пасеяць нянавісьць да японцаў, не шкадуючы фарбаў, каб паказаць усю іх азіяцкую някультурнасьць і нікчэмства.

Гэрояў і гэройства, якога чакаў цар, было хоць адбаўляй. Першым гэроем аказаўся наш крэйсер „Вараг“. Дзесь на моры каля Чамульпо ён саткнуўся з японскімі караблямі праз некалькі гадзін пасьля таго, як напалі японцы на нашу эскадру ў Порт-Артуры, і моцна пакалечылі броняносцы „Цэсарэвіч“, „Рэтвізан“ і крэйсер „Палада“. Біўся „Вараг“ нядоўга. Убачыўшы, што справа вядзецца не на жарты, ён пасьпяшыўся сам утапіць сябе. Крэйсер утапілі, і тым падтрымалі славу рускага флёту, бо не даліся ворагу. Праўда, начальства з крэйсера асталося жывое. Гэройства „Варага“ „патрасло“ Расію. Сьледам за гэройствам „Варага“ замільгацелі імёны генэралаў і адміралаў. Хоць яны гэройства яшчэ і не зрабілі, але маглі зрабіць, а таму іх і разглядалі, як гэрояў. І іх было многа: Аляксееў, намесьнік цара, на Далёкім Усходзе, Безабразаў (ён якраз і адпавядаў свайму прозьвішчу), Старк, Віран, Стэсэль, Фок, Засуліч, Зарубаеў, Самсонаў, Рэненкампф, Грыпенберг, Каульбарс, Бірдэрлінг

(ён нават і гэроем аказаўся: скінуўся з каня і выбіў сабе плячо), Мішчанка (ён быў моцны кандыдат у гэрої, але з яго нічога ня вышла). А зачынялі гэты доўгі ланцуг гэрояў такія сланы, як Курапаткін і Ліневіч.

Тэлеграмы з вайны на царскае імя нязьменна пісалі, як нашы пасеклі то роту, то эскадрон японцаў і што дух нашага войска „превосходный", а калі часамі дзе троху і адступалі, то адступалі ня іначай, як на „парадзе".

З гэтых тэлеграм выходзіла, што „япошкі" нідзе не прасунуцца, куды-б яны ні паткнуліся, так іх там клалі і крышылі. У той час, калі ў японцаў былі цэлыя горы трупаў, нашы страты былі зусім нязначныя—адзін, другі афіцэр да некалькі „ніжніх чыноў". Тым-жа часам арэна вайны ўвесь час мянялася, пасоўвалася з Карэі і Ляадунскай паўвыспы ў Манджурыю, праходзячы такія этапы, як Ялу, дзе генэрала Засуліча пабілі на горкае яблыка, Цюрынчэн, Порт-Артур, Ляаян і сотні другіх мест у палёх Манджуры дзе капаліся магілы для пахаваньня рускай салдацкай славы.

Горача стала ў Пецярбурзе.

Замахалі папы кадзіламі, вымольваючы ў бога перамогі над „макакамі". Пасыпаліся, як лісьце ўвосень, абразы на тэатр вайны—відаць на сілу зброі і на здольнасьць нашых стратэгаў надзея была малая. У справу прышлося прыплесьці Серафіма Сараўскага, якога незадоўга да гэтага высунулі кандыдатам у сьвятыя. Хоць душа Серафіма Сараўскага была цяпер на небе, але гэта ня шкодзіла яму прысьніцца каму трэба, каб пацешыць цара, дакляраваўшы яму перамогу над японскім мікадам. Але, як вядома, сьвятыя каля гармат не хадзілі, салдацкай лямкі не цягнулі, пораху ня нюхалі, ваеннай тэхнікі не вывучалі, дык і карысьці з іх было гэтулькі-ж, як і з дзірак у мосьце. І горш усяго—Серафім Сараўскі прысьніўся зусім не да рэчы: якраз за некалькі нядзель перад Мукдэнскім боем, дзе руская армія была пабіта нашчэнт, а месяцы праз тры прад Цусімаю была пахавана і Балтыцкая эскадра пад камандаю адмірала Ражэсьвенскага.

Прайшло некалькі месяцаў вайны. Наўперад глуха, а потым галасьней пайшлі хадзіць чуткі аб злачынствах, якія

тварыліся рознымі сатрапамі на вайне, аб крадзежствах і на тэатры вайны і ў тылу, аб цяжкім матэрыяльным стане салдат, аб поўнай непадрыхтаванасьці да вайны і аб усякіх іншых махінацыях. Пайшлі гуляць анэкдоты і карыкатуры, больш напісаныя ў галаве, чым на старонках друку. Была карыкатура і на цара Мікалая. Стаіць наш цар без нагавіц, у аднэй кашулі. Японцы розгамі сякуць Мікалая, а Мікалай сам дзяржыць кашулю. З боку стаіць нямецкі кайзэр Вільгэльм.

— Міколка!—гаворыць ён Мікалаю,—да даў-бы ты патрымаць сваю кашулю каму-небудзь з прыдворных. Нашто табе турбавацца самому?

— Ах, Віля! Ну, што ты гаворыш? Як магу даць дзяржаць кашулю другому? я-ж—самадзержац!

Надвячорак. Пачынае цямнець.

Лабановіч праводзіць апошнюю гадзіну работы ў школе. За работаю час праходзіць борзда. Ня зглedзіш, як прабяжыць тыдзень. Настаўніку нейк весела і радасна, ня гледзячы на цэлы дзень работы ў душнай клясе. Як-ні-як, час хіліцца да вясны. Большая палавіна школьнага году засталася ззаду. І дзень пабольшыўся значна. Можна скончыць дзень у школе, не запальваючы лямпы. Каля акна, што выходзіць у бок чыгункі, ён запыняецца: па дарозе імчыцца параконны вазок. У вазку сядзіць пісар Дулеба. Гэта ён з Пінску едзе, вязе пошту.

Настаўнік думае, што яму трэба схадзіць у воласьць—павінны быць сякія-такія пісьмы і корэспондэнцыя, свая і школьная.

Вазок зварочвае з дарогі ў бок школы.

Каля ганку Аўмень запыняе коні. Настаўнік пускае вучняў дадому, а сам выходзіць на ганак.

— Ну, я да цябе на адну мінуту,—гаворыць пісар,—ведаеш, брат, што?

— Ну?—чакае настаўнік нейкай важнай навіны.

— Адзявайся лепей ды паедзем да мяне.

Ад пісара трохі папахвае выпіўкаю.

— А што ты меўся сказаць мне?

— Важная, брат, навіна. Ведаеш? вайна пачалася!

— Вайна? з Японіяй? Ня можа быць!

— Не „ня можа быць“, а ўжо ідзе вайна... Ну, паедзем.

Лабановіч адзяе паліто, і яны едуць у воласьць.

— Вось, прахвосты, сукіныя сыны,—гаворыць абурліва Дулеба,—не спадзяюцца на сваю сілу, дык пусьціліся на чыста азіяцкую подласьць: не абвясьціўшы вайны, напалі на нашы броняносцы. Ну, але-ж ім далі чосу! І яшчэ дадуць, так дадуць, што толькі мокранькае астанецца ад іх. Каго яны чапаюць? На каго падымаюць руку? На Расію, якая адна супроць усяго сьвету можа выступіць!

— Але-ж, пане пісару, і яны ведаюць пра Расію і на нешта надзеяцца, калі не пабаяліся першымі зачапіць нас,— заўважае хурман Аўмень.

— Калі бог захоча пакараць каго, то першым чынам адбярэ ад яго розум,—строга кажа пісар.

Аўмень змаўкае і хавае нейкі, як-бы вінаваты, сьмех пад вусамі. Ня то ад таго, што пісар сказаў так трапна, ці так з якой прычыны.

Вестка аб вайне борзда абходзіць сялянскія хаты, а каля фурмана Аўменя і дзеда Піліпа на зборні зьбіраецца кучка паляшукоў. Аўмень—асяродак увагі. Вочы ўсіх падняты на яго. Такая ўвага надае Аўменю важнасьці і гонару. Ды калі сказаць праўду, то Аўмень вышэй тут стаіць за ўсіх, у яго ёсьць знаёмыя чыноўнікі ў Пінску—на пошце і ў казначэйстве. Ад іх можна шмат чаго даведацца. Апроч таго, ён мае знаёмства і сярод яўрэяў. А яўрэі такі народ, што ўсё ведаюць, толькі ня ўсякаму скажуць. І ад іх Аўмень даведаўся многа цікавага.

— Напалі на нашы караблі,—дзівіцца дзед Піліп, і вочы яго выкочваюцца, як у рака, наверх.

— І здорава пабілі!—важна сьцьвярджае Аўмень.

— Пабілі?—падхопліваюць слухачы.—Вось згінь іх маты.

— І самыя лепшыя караблі. Там былі такія гарматы, што стралялі на дваццаць вёрст. Такія гарматы мае толькі адна ангелька.

— І як яны пабілі, каб іх гром пабіў?—пытае дзед Піліп і стукае рукамі па сьцёгнах.

Усе пазіраюць на Аўменя.

— Міны пусьцілі,—кажа Аўмень.

— Го, каб яны кроўю пусьцілі!—злуецца дзед ПілІп. Яго вельмі дзівіць, што былі такія гарматы, з якіх можна страляць за дваццаць вёрст.

— Гэта-ж каб такія гарматы паставіць у Гарадышчы, дык яны-б і да Лунінца данесьлі!

— І вось, скажы-ж ты, не паладзілі заневашта!

Дзядзьку Есыпу хочацца дазнацца прычын вайны.

Аўмень ведае і гэтыя прычыны. Але ён покі што маўчыць, бо ўсё роўна апошняе і самае важкае слова будзе яго, а цяпер няхай сабе пагавораць яны.

— Да ўжо калі хто захоча пабіцца, то прычыну знойдзе.

Дзеда Піліпа прычыны вайны мала цікавяць. Яму вельмі абходзяць гарматы, што страляюць на дваццаць вёрст.

Сярод паляшукоў падымаецца шум. Кожнаму хочацца як-небудзь адклікнуцца, сказаць сваё меркаваньне аб прычынах вайны, але нікому не ўдаецца сказаць трапна, каб усіх задаволіць. Аўмень слухае і хавае сьмех пад вусамі.

— Японцы вось чаго хочуць,—кажа ён:—яны запатрабавалі ад нашага цара не мяшацца ў справы Кітаю. Мы і кітайцы,—кажуць яны,—свае людзі. А ў цябе і так зямлі свае многа. Рабі, кажуць, парадкі ў сваёй Расіі, а нашай Азы не чапай.

— А гэта што-ж, палюбоўніца іх ці што?—пытае дзед Піліп.

— Якая табе палюбоўніца? краіна іх так называецца,—тлумачыць Аўмень, а дзеда Піліпа падымаюць на сьмех.

— А чорт-жа іх бацьку там ведае,—апраўдваецца дзед Піліп,—і за бабу часамі б'юцца людзі.

— А наш цар, значыцца, не схацеў і дулю ім паказаў,—чуецца голас.

А Міхалка, якога дзядзька Есып прасіў, каб яго пабіць, увесь час маўчаўшы, чухае патыліцу і заўважае:

— А ўсё-ж нашаму брату прыдзецца аддувацца сваімі бакамі.

І некалькі рук чухаюць патыліцы.

У кватэры пісара таксама ідзе гутарка аб вайне.

— От згінь твая доля!—гаворыць старшыня, гаворыць ён так, як-бы ўвесь клопат і цяжар вайны ляглі на яго

плечы,—вось ня было яшчэ клопату!.. Гэта рунда, што яны там папсавалі трохі караблі. Але няхай ён вылезе на бераг!..

— Яму і дадуць вылезьці на бераг, сумысьля дадуць, каб потым патапіць іх усіх к чортавай матары!.. Гэта, брат, ім ня хаханькі!

Пісар сказаў гэта так энэргічна і так грозна ссунуў бровы, што старшыня зусім заспакайваецца за лёс вайны і за нашу перамогу.

— І далёка-ж жа, мусібыць, падла, Японія гэтая?— пытае старшыня.

— Далёка, брат, адгэтуль і ня згледзіш,—жартуе пісар.

— Вось і нашага Раманчыка каб не пагналі на вайну,— успамінае Захар Лемеш аб нядаўнім сваім прыяцелю.

— Куды яго пагоняць!—адказвае зьняважліва Дулеба:— там сваіх войск хопіць, сібіракоў.

— Так,—адзываецца Лабановіч як-бы на свае думкі,— даўно Расія не ваявала.

Гэтая вайна робіць на яго моцнае ўражаньне і захапляе неспадзяванасьцю сваіх падзей. Яму даводзілася многа чытаць ваеннай літаратуры, пераважна з гісторыі рускіх войнаў, запісак, раманаў. Яго захапляла апісаньне баёў, як апісаньне Барадзінскага бою ў романе „Война и мир“. З асабліваю цікавасьцю накідаўся ён на тыя творы, што былі спэцыяльна прысьвечаны гэтым войнам. Пад уплывам тэндэнцыйнага і аднабочнага асьвятленьня іх, выпукленьня гэроічнай стараны і наўмыснага закрываньня вачэй на яе цёмныя бакі ў ім злажылася прадстаўленьне, у корані фальшывае, аб ваяцкіх здольнасьцях Расіі і аб яе непераможнасьці ў вайне. Вось чаму і цяпер ён падзяляў моцную ўпэўненасьць у тым, што Японія ў гэтай вайне будзе пабіта, як падзялялі гэтую ўпэўненасьць і дзесяткі тысяч адурачаных фальшывым аднабокім выхаваньнем людзей.

Ён пільна сочыць за разгортваньнем ваенных падзей на Далёкім Усходзе, знаёміцца больш падробна з Японіяй, з яе бытам і тэхнікаю, чытае газэты, не прапускае ні аднае заметкі аб вайне самага нікчэмнага ваеннага корэспондэнта.

У скорым часе ў яго школу прыяжджае інспэктар народных школ для рэвізіі. Інспэктарская рэвізія—гэта свайго

роду страшны суд для вясковага настаўніка. Інспэктар можа зрабіць з настаўнікам ўсё, што захоча: зьмясьціць, пазбавіць пасады і наогул нарабіць усялякіх згрызот і няпрыемнасьцяй. Адносіны да настаўніка афіцыяльныя, строга начальніцкія. Інспэктар адчувае сваю сілу над настаўнікам, глядзіць на яго звысока, рэдка дарыць яго ўсьмешкаю. Ні на адну мінуту не дае забыць аб розьніцы паміж ім і настаўнікам: ты—нішто, я—усё. Голасна гаварыць, ступаць на ўсю ступу пры інспэктару не палагаецца: кожны рух, кожнае слова павінны выкрываць павагу і трэпет перад інспэктарам. Калі ён уваходзіць у школу, то настаўнік павінен ісьці за ім на два крокі ззаду, а ў школе зусім зацьмявацца. Калі вучань кепска адказвае на пытаньне інспэктара, інспэктар кідае на настаўніка погляд, поўны грознага нездаваленьня.

Сяргей Пятровіч Булавін—новы інспэктар, пануры, скупы на словы, асабліва з настаўнікамі. Лабановічавы вучні падрыхтаваны добра. Прычын для нездаваленьня няма. Экзаменуецца вучань трэцяе групы Іван Занька. Занька з паказкаю стаіць каля карты.

— Пакажы мне Азію.

Занька абводзіць паказкаю карту. Кусочак Азіі на карце заходзіць у Амэрыку. Занька не забывае і пра гэты кусочак.

— Добра,—хваліць яго інспэктар.

— Пакажы мне Японію.

Занька паказвае.

— А што ты ведаеш пра Японію? У якіх адносінах знаходзіцца яна да нас?

— Ваюем з ёю.

— Ну, а скажы, хто каго зваюе?

— Наш цар паб'е,—адказвае ўпэўнена Занька.

— А чаму ты думаеш, што мы яе паб'ем?

— У нашага цара войска болей.

— Так, мой мілы. Расія паб'е Японію. Папершае, і войска ў нас болей, і войска наша лепшае, і справа наша справядлівая, і падругое—мы павінны яе пабіць, і паб'ём.

Іван Занька рэпутацыю школы падтрымаў, затое-ж Алесік Грылюк папсаваў усю справу. Ён увесь час ня зводзіць з інспэктара вачэй. Увага яго запыняецца на носе ін-

спэктара. А нос у інспэктара быў здаравецкі. Нарэшце Алесік ня можа стрымацца—так зацікавіўся носам.

— А чаму ў цябе такі вялікі нос?—сярод магільнай цішыні чуецца яго наіўнае дзіцячае запытаньне.

— Табе няма дзела да майго носа.

Ну, што-ж было ўзяць з малога Алесіка?

Наогул-жа рэвізія сышла досыць добра.

XXVI

Абłажыўшыся газэтамі, сядзіць Лабановіч у сваім пакойчыку, чытае апошнія навіны з вайны. Ён так углыбляецца ў чытаньне, што ня чуе, як нехта стукае ў дзьверы, і толькі тады адрывае вочы ад газэты, калі гэты стук пачуўся ў вакно насупроць.

„Каго там чэрці нясуць?"—думае ён.

Навіны, відаць, яго не здавальняюць.

Ніхто ў вакно яму ня стукаў, і ён ад нечаканасьці аж уздрыгнуў.

Выходзіць, адчыняе дзьверы.

— Ну, і Андрэй Пятровіч!—чуе знаёмы пакрыўджаны голас,—ня хоча ўжо і пускаць у сваю кватэру.

— Як не хачу?—радасна гаворыць ён,—з мілаю душою!

— Сур'ёзна?

— Больш чым сур'ёзна, Вольга Віктараўна, каб мне з гэтага месца не сайці!

— Ну, то добры вечар, калі так.

— Добры вечар! Ну, і малайчынка-ж вы! Вось як слаўна зрабілі, што даведаліся да мяне! Прышлі ці прыехалі?

— Дзе там у чорта прыехала! Пехадралам пру.

— Ну, гэта ўсё роўна, ці йшлі ці ехалі, абы сюды папалі.

Заходзяць у пакойчык.

— Газэты ўсё чытаеце?

— Чытаю, няхай яны спрахнуць.

— А што так?—пытае Вольга Віктараўна, і вочы яе вясёлаю насьмешкаю іскрацца.

— Ня ладзіцца ў нас.

— І гэта вас засмучае?

— Ня толькі засмучае, а пачынае разьбіраць злосьць.

— На каго?

— А чорт яго ведае, на каго.

— Вам, як бачу я, хацелася-б засьпяваць:

„Гром победы раздавайся,
Веселися, храбрый Росс".

— Дык не дачакаецеся, Андрэй Пятровіч. Калі ў каго і былі надзеі на перамогу ў пачатку вайны, то цяпер яны разьвеяліся, як ранічны летні туман. Хіба-ж ня ясна вам, што гнілая царская Расія ня здольна ваяваць? Вайна даўно праіграна. І пачата вайна гэтая дзеля таго, каб адцягнуць увагу закабаленага насяленьня ў другі бок, каб зьнізіць хвалю рэволюцыі, якая ўсё нарастае і блізіцца. Не перамогі трэба жадаць Расіі, а поўнага паражэньня!

— Што-ж выйграеце вы ад гэтага паражэньня?—пытае Лабановіч. Ён чуе праўду ў яе словах. Яму нялоўка за сваё захапленьне вайною, за сваю памылку ў поглядзе на вынікі вайны, за сваю веру ў перамогу Расіі. Ён адчувае фальшывасьць свайго палажэньня, але ён хоча паспрачацца з суседкаю.

— А я запытаю вас, што выйграеце вы ад перамогі Расіі на вайне?—пытаньнем на пытаньне адказвае Вольга Віктараўна.

— Папершае, задаволіцца мая нацыянальная гордасьць: я буду думаць аб сабе, як аб сыне таго народу, які перамог на вайне. Падругое, паражэньне на вайне нанясе нам нязьлічоныя матэрыяльныя страты. Патрэцяе, натуральнае імкненьне Расіі, што выплывае з географічнага палажэньня яе, знайсьці сабе вольны выхад на мора, будзе паралiжавана, а гэта для нас нявыгадна. Ні Бальтыцкае, ні Чорнае мора гэтага выхаду нам не даюць. Сібір застанецца занадта далёка, каб можна было належным спосабам карыстаць з яе багацьцяў. Іншая справа, калі выхад у нас будзе на Далёкім Усходзе. І ўсё роўна, ці будзе ў нас цар, ці прэзыдэнт, а вольны выхад у мора мы павінны мець, бо бяз гэтага нам цесна будзе і на нашых неасяжных prасторах. Вось чаму я і не хачу, каб нас пабілі японцы, і вось чаму мне так балюча абходзяць нашы няўдачы на вайне.

— Мысьлі, дастойныя самага заядлага патрыота,— гаворыць Вольга Віктараўна.—У голасе яе чуваць насьмешка. І раптам мяняе тон размовы.

— Да вы проста сьмеяцеся, жартуеце, Андрэй Пятровіч, і мне падабаюцца жарты вашы!

— А калі я кажу гэта сур'ёзна?

Вольга Віктараўна падымае на яго свае бойкія вочы.

— Сур'ёзна казаць так вы ня можаце.

— Чаму?

— Калі-б вы гэта казалі сур'ёзна, то тады вы—або фальшывы чалавек, або вельмі кепскі рэвалюцыянэр.

— Лепш быць кепскім рэвалюцыянэрам, чым фальшывым чалавекам, бо фальшываму чалавеку стаць шчырым чалавекам шмат цяжэй, чым з кепскага рэвалюцыянэра зрабіцца добрым рэвалюцыянэрам.

— Гэта праўда, з гэтым я згодна, і вы мне падабаецеся вашаю шчырасьцю.

— Няўжо я вам падабаюся? Першы раз гэта чую ад дзяўчыны!

— Ах, які няшчасьненькі! Ну і апошні раз чуеце гэта—ня трэба прыдзірацца да слоў!

Лабановіч напускае на сябе трагічнасьць, нізка зьвешвае галаву і журботна трасе ёю.

— Няўжо гэта праўда? Няўжо ніколі не пачую я ад дзяўчыны, што я падабаюся ёй?.. Не пачую!..

— Не пачуеце,—сьцьвярджае Вольга Віктараўна.

У момант трагічнасьць сходзіць з яго твару. Ён быстра ўскідае галаву.

— І напляваць!—кажа.

Такі борзды і неспадзяваны пераход ад трагічнасьці да такой бесклапотнасьці разьвясельвае настаўніцу і яна заліваецца вясёлым сьмехам.

— Лепшага ў вашым стане і ня скажаш,—гаворыць яна, не перастаючы сьмяяцца. І нейкая новая думка адбіваецца ў яе выразьлівых вачох.

— А скажэце, Андрэй Пятровіч,—зьмяніўшы тон, пытае Вольга Віктараўна,—ці любілі вы каго хоць раз?

Пры гэтым запытаньні Лабановіч мімавольна апускае вочы, але борзда спраўляецца з замяшаньнем і ў сваю чаргу пытае:

— А як вам здаецца?

Вольга Віктараўна ўглядаецца ў Лабановіча.

— Мне здаецца, што любілі і цяпер любіце.

— Каго?—зноў пытае Лабановіч.

— Ну, гэта ўжо вам лепей ведаць.

Лабановіч пераводзіць вочы кудысь у неазначанае месца і маўчыць.

— А вы мне ўсё-ж не адказалі на маё пытаньне,—не адступаецца настаўніца.

— Калі хлопец пачынае расказваць дзяўчыне аб сваім каханьні да другой дзяўчыны, то гэта значыць, што ён пераносіць сваё каханьне на тую, якой расказвае.

На твары Вольгі Віктараўны прабягае нейкі парыў радасьці.

— Праўда гэта?—пытае.

— Думаю, што праўда.

— Ну, але гэта тады, калі расказчыка ня цягнуць за язык?

Лабановіч памаўчаў.

— І гэта праўда.

Вольга Віктараўна апускае вочы ў сваю чаргу і сама задумваецца.

— І калі-б расказвала дзяўчына хлопцу аб сваім каханьні да другога, то і тады-б была праўда?

— Праўда асталася-б праўдаю.

— І такі вывад робіце вы з уласнае практыкі?—дапытваецца настаўніца з хітраватаю ўсьмешкаю.

— Не, гэта толькі тэорыя, і яна, думаю, падцьвярджаецца практыкаю.

— А што паслужыла прычынаю стварыць такую тэорыю?

— Жыцьцё. Маладое людзкое жыцьцё.

Вольга Віктараўна заліваецца сьмехам.

— Ах, вы, псыхолёг-сэрцавед!—у гэтых словах яе чуваць скептыцызм.

Тады Лабановіч ёй кажа:

— У вас, Вольга Віктараўна, было такое здарэньне, калі адзін ваш знаёмы падзяліўся з вамі аб сваім каханьні да другой, а вы пакахалі яго раней, чым ён расказаў вам гэта. І я ня буду дапытвацца, было гэта ці не, бо я ведаю, што было.

Вольга Віктараўна прыходзіць у замяшаньне і зьлёгка чырванее. Лабановіч робіць выгляд, што не зважае гэтага.

— Чорт ведае, што вы плецяце! Годзі аб гэтым!—кажа яна,—не затым прышла я да вас, каб гаварыць аб каханьні.

Яна, здаецца, узлавалася на сваю слабасьць, бо ў яе ёсьць нешта болей важнае.

— Ведаеце, колега, што я хацела вам сказаць?

— Не, ня ведаю.

— Дык вось. Увайшла я ў адну рэволюцыйную організацыю, маю там знаёмства. І вам бяспрыменна трэба зьвязацца з ёю.

— А якая-ж гэта організацыя?

— Організацыя социялістых-рэволюцыянэраў,—адказвае настаўніца і пільна глядзіць на суседа, як-бы выпрабоўвае яго сьмеласьць.

Лабановіч маўчыць, штось думае. Ён і сам ведае, што рана ці позна, а стаць шчыльней да якой-небудзь рэволюцыйнай організацыі яму прыдзецца. Ён чуе, што трэба зрабіць нейкі новы крок у жыцьці, крок важны і небясьпечны. І цяпер якраз і надыходзіць гэты момант.

— Разумеецца, зьвязацца з організацыяй трэба,—нарэшце гаворыць ён.

— Бяспрыменна трэба,—падхватвае Вольга Віктараўна:— усё, што ёсьць здаровага, чэснага, павінна выступіць на змаганьне з самадзяржаўем і вясьці яго організавана, бо рэальная сіла толькі і можа быць тады, калі будзе моцная організацыя і калі работа павядзецца па строга азначанаму пляну. Організацыя паможа вам і літаратураю, і грашамі, і жывою сілаю. Організацыя падтрымае вас, за яе сьпіною вы будзеце чуць сябе цьвярдзей і сьмялей. А цяпер якраз ідзе набіраньне рэволюцыйных сіл, гэтыя сілы растуць, набіраюць моцы, ідзе шырокая падрыхтоўка, і недалёка той час,

калі выбухне рэволюцыя. Захапляцца ў гэты час вайною, хныкаць над паражэньнямі на вайне проста сьмяхотна. Чым болей гэтых паражэньняў, тым шырэй будзе расьці нездаваленьне, тым болей шансаў на рэволюцыю, на яе перамогу.

— І вы верыце ў блізкую перамогу рэволюцыі?

— Я ўпэўнена ў гэтым,—горача адказвае Вольга Віктараўна.

— Можа вы больш у курсе справы, калі ў вас ёсьць такая глыбокая вера ў рэволюцыю і ў яе перамогу. Я-ж, прызнацца, не падзяляю цалком гэтае веры, бо для мяне няясны дзьве сілы ў дзяржаве, ад якіх і будзе залежыць усё: сялянства і войска. Мяне глыбока ўзрушыў адзін факт і закінуў сумненьне ў маю душу. Летам давялося мне ехаць па Палескай чыгунцы. На адным невялічкім разьезьдзе я спыніўся, і мне прышлося застацца там дзён на два. Праходзіў царскі поезд. На працягу ўсяе чыгункі стаяла ахова. Наўперад стаяў ланцуг войска, потым за ім цягнуўся шнур паліцэйскай аховы і трэці рад—ахова сялянская. Нікога і блізка не падпускалі да чыгункі. Запынілі ўсе іншыя паязды, царскіх паяздоў было два. У адным з іх ехаў цар, але ў якім, ніхто не павінен быў гэтага ведаць. Уявеце-ж вы сабе, калі праходзіў царскі поезд, то сяляне па свайму дабравольнаму пачыну высыпалі з вёсак і станавіліся на калені за гэтымі трома лініямі аховы. І заўважце—такія выпадкі мелі месца не адзін раз і былі ў розных губэрнях.

— Андрэй Пятровіч! ці варта прыдаваць гэтаму значэньне? Пачнецца рэволюцыя, і ўсё зьменіцца раптоўна і стыхійна. І той, хто становіцца цяпер на калені перад царскім поездам, пойдзе тады з дракольлем на самога цара. У часе рэволюцыі настроі зьменяцца борзда. А войска, вы думаеце, цалком стаіць на баку цара?

— Гэтага я ня ведаю.

— У тым-та і штука, што вы многа чаго ня ведаеце.

Панізіўшы голас, Вольга Віктараўна ціха дадае:

— Сярод войска вядзецца работа, і грунт для гэтае работы ёсьць. Рэволюцыя надыходзіць, і яна прыдзе так гучна і неспадзявана, што зямля задрыжыць і небу горача стане.

Лабановіч слухае і дзівіцца, як многа рэволюцыйнага запалу ў гэтай смуглай дзяўчыны з астрыжанымі валасамі і як гараць яе вочы. Яму нялоўка перад ёю, бо дзесь там, на дне душы яго, шавеліцца нейкі страх і хістаньне, чаго няма, як відаць, у яе.

— Так,—гаворыць ён,—ну, што-ж? у добры час!.. Дык вы, Вольга Віктараўна, дапамажэце мне, пазнаёмце мяне бліжэй з організацыяй, каб гэта можна было папасьці на сабраньне, сякія-такія знаёмствы завесьці.

— З вялікаю ахвотаю! Я так і ведала, што вы гэта зробіце,—гаворыць яна, і задаваленьне адбіваецца на яе твары.

Позна вечарам Вольга Віктараўна ідзе ў сваю школу.

— Ну, я вас трохі праваджу.

У той час, калі яны выбіраюцца ў дарогу, на выгане супроць вакон кватэры настаўніка ціха прапаўзае цень і туліцца ў цёмных закутках, астаючыся няпрыметнай для іх.

Далёка за пераездам, каля самага сяла, настаўнік спыняецца.

— Ну, Вольга Віктараўна, цяпер вы, можна сказаць, і дома. Бывайце здаровы.

— Андрэй Пятровіч! а вы начуйце ў мяне. Чаго вам трапацца так позна?

— Ня так ужо і позна. Покі вы нарыхтуецеся класьціся спаць, я буду дома.

— А чаму вы ня хочаце начаваць?

— Я люблю хадзіць поначы, гэта раз.

— І баіцеся плётак—гэта два.

— Ну, няхай будзе два,—згаджаецца Лабановіч.

— Ну, як знаеце... Яно можа і праўда, што ня варта даваць страву для плётак. Толькі-ж мне шкода, што вы будзеце з-за мяне трапацца яшчэ цэлую гадзіну.

— Э, Вольга Віктараўна! Усё роўна трапацца прыдзецца. Дык лепш пачынаць патроху цяпер.

Яны разьвіталіся.

Толькі цяпер, калі Лабановіч апынуўся адзін на грэблі, ён адчувае ўсю глыбіню, глуш і затоеную ціш асеньняй ночы. Нізка да зямлі туляцца чорныя постаці кустоў побач

ґрэблі. Іх контуры сьцяты гэтым густым мрокам, і яны выглядаюць, як нейкія дзіўныя купіны. А далей нічога ня відаць. Зямля завешана чорным-чорным полагам. На небе ні зорачкі. Сівыя хмары навісаюць нізка-нізка і яшчэ больш павялічваюць гэтую цемнату. Відаць, зьбіраецца дождж.

На пераезьдзе Лабановіч запыняецца. Чуваць далёкае грукатаньне поезда. Лабановічу робіцца весялей, і гэты грукат паказваецца яму блізкім і слаўным. Далёка-далёка выплываюць з мроку два агоньчыкі, як вочы добрага прыяцеля. Здаецца, яны стаяць на адным месцы, ня рухаюцца, але жалезныя калёсы ўсё выразьней сьпяваюць сваю аднастайную песьню-тухканьне.

Гэтыя два агоньчыкі і гэтае тухканьне ажыўляюць начную пустэлю, мімаволі напрошваюцца на параўнаньне з тым невядомым новым, прыход якога адчуваюць ужо чуткія вушы гэтых загнаных у цёмныя норы людзей.

XXVII

З крутой завіліны сяла Высокага, дзе Піна падаецца ў бок зарэчных балот, вельмі добра відаць паўднёвая часьць Пінска. Вялізарны белы манастыр, збудаваны езуітамі ў шаснаццатым веку, і манастырскі будынак, дзе даўней жылі манахі, а цяпер зьмяшчаецца духоўнае вучылішча, як волаты, узьнімаюцца над роўнядзьдзю балот, становячы самы крайні паўднёвы рог Пінска.

Зацятаю грознасьцю і панураю суровасьцю вее ад гэтых старасьвецкіх муроў, а сам манастыр мае выгляд непадкупнага вартаўніка на варце аджытых рэлігійных традыцый старасьветчыны. Як непарушная скала над морам, стаіць над балотамі гэты маўклівы волат, аглядаючы неасяжныя разлогі Пінскага Палесься на далёкія дзесяткі вёрст. Халодная строгасьць яго стылю і гордая моц узьняцьця ў высь робяць дужа вялікае ўражаньне і прыкоўваюць да сябе ўвагу, кідаючыся ўсім у вочы. У ясныя вясеньнія або летнія раніцы ці вечары, калі паветра, напоенае вільгацьцю, бывае асабліва чыстым і празрыстым, гэты волат-манастыр выступае яшчэ больш пуката і выразна ў сваіх магутных абрысах. Тады ён здаецца зусім блізкім, хоць да яго адгэ-

туль будзе вёрст пяць. Яго порталы, як крыльлі біблейнага ангела, паважна разгортваюцца на фоне ружова-яснага неба, і тады нельга на яго не заглядзецца.

Кожны раз, калі Лабановіч ідзе з воласьці па-над Пінаю, яму кідаецца ў вочы гэты манастыр, і нейкае дзіўнае ўражаньне робіць ён на настаўніка, будзячы ў памяці падзеі гістарычнага прошлага, змаганьне двух веравызнаньняў, з якіх ніводнае не зрабіла людзей шчасьлівымі. Многа прайшло часу, многа людзкіх пакаленьняў сышло з арэны жыцьця, а гэтая махіна стаіць і стаіць, і доўга яшчэ будзе стаяць, каб быць сьведкаю новага змаганьня за новы парадак жыцьця, дзе на першым пляне будуць стаяць рэальныя інтарэсы зямлі.

Лабановіч ня спускае з памяці сваю апошнюю гутарку з Вольгаю Віктараўнаю. Яны ўмовіліся спаткацца вечарам у суботу каля гэтага манастыра на прыстані. Тут-жа недалёка ёсьць патайное месца, дзе зрэдка адбываецца патаемнае сабраньне. Вось гэтае сабраньне і займае цяпер мысьлі настаўніка.

Сказаць праўду, яму трохі страшна. Страшна гэтага новага павароту ў жыцьці, бо ён нямінуча павінен пайсьці па дарозе, дзе так многа небясьпекі, дзе на кожным кроку цябе можа чакаць ліхая прыгода. У яго ўяўленьні рысуюцца арышты, астрогі, ссылка. З таго часу, як пачаў ён вясьці сваю патайную работу, ён адчувае нейкі непакой і трывогу. Калі яму здаралася бачыць тут якога-небудзь паліцэйскага чына, то мімаволі думалася, ці не па яго справе зьяўляецца гэты прадстаўнік улады. Нэрвы яго ўвесь час былі троху ўзьняты, і ён стаў падазрэнным і асьцярожным, асабліва калі да яго пачалі даходзіць сякія-такія чуткі аб яго паводзінах. Але патрошку ён прывык да мысьлі, што ён можа папасьціся, што яго заарыштуюць, і перастаў гэтага баяцца. Наадварот, яму часамі арышт здаваўся прынадным, непазбаўленым своеасаблівай прыемнасьці. Чаму-ж і не пацярпець за праўду? Чаму не спрабаваць лёсу „крамольніка"? Чаму не зазнаць астрожнага жыцьця? Астрог таксама ёсьць школа, дзе жыцьцё пазнаецца больш глыбока і востра. Апроч усяго гэтага, тут ёсьць і пэўная рызыка, ёсьць аса-

лода змаганьня. Ты ведаеш, што калі ўсё выкрыецца, цябе будуць лавіць, будуць судзіць, што за кожным тваім крокам сочаць, але ты таксама можаш не паддавацца, выкручвацца, весьці сапраўднае змаганьне за сваё права жыць на волі.

Займае думкі яго і гэтае спатканьне з людзьмі да гэтага часу яму невядомымі. Ён толькі чытаў аб іх, чуў здалёк і пераважна з вуснаў таго, хто іх ненавідзеў, лічыў самымі вялікімі праступнікамі на сьвеце. Ён адчувае глыбокую павагу да іх, нават некаторы страх. Хто такія яны, гэтыя людзі? Чым яны жывуць? Аб чым думаюць? У яго выабражэньні гэтыя людзі ўсе—гэроі, на якіх можна пазіраць толькі з вялікаю пашанаю.

У суботу надвячоркам, закончыўшы работу ў школе, ён зьбіраецца ў дарогу, прыхаваўшы ў патайное месца ўсё, што магло-б яго высьведчыць у выпадку якога-небудзь нечаканага здарэньня, замыкае кватэру на ключ і ідзе выганам на дарогу. Асеньні мрок насоўваецца борзда, звужваючы паземы і націскаючы на гэтыя занямелыя далі. У сялянскіх дварох снуюць людзі, пыняць свае гаспадарскія справы, канчаючы клопат кароткага дня.

Лабановіч мінае выганы, выходзіць у поле. Тут прастарней і як-бы вальней трохі, прынамсі нікога ня відаць, бо Лабановічу не хацелася-б цяпер спаткаць каго-небудзь знаёмага, уступаць у гутаркі, выдумляць прычыны свайго позьняга вандроўніцтва ў Пінск, хоць гэтых прычын можна лёгка прыдумаць не адзін дзесятак. Але па дарозе ціха і бязьлюдна. Праходзіць і Альбрэхтова, дзе раскінуўся вялізарны маёнтак пана Скірмунта, дзе маюцца яго фабрыкі—сукнавальная, гісэрня, бровар і яшчэ нешта. Каля маёнтку на полі, як копы сена, параскідаліся досыць высокія капцы, дзе закапана бульба на гарэлку. Недалёка ад дарогі пачынаецца вялізарная клуня, крытая чаратом. Клуня цягнецца ад дарогі да самае Піны—сажон дзьвесьце напэўна яе даўжыня. За Альбрэхтовым, ужо каля самага гораду, відаць Лешча, дзе ёсьць цэркаўка і папоўская пасада. Ужо цёмна, але высачэнныя вязы і ліпы яшчэ вырысоўваюцца сваімі шырокімі вярхамі на шэрым небе.

Мінуўшы арыштны дом, прычым Лабановіч падарыў яго вельмі ўважлівым поглядам, ён ступіў на тэрыторыю Пінска і пайшоў па брукаванай Купецкай вуліцы. На вуліцы было досыць пуста і глуха. Калі-ні-калі затухкаюць па каменнаму мосьціку ногі, скрыпнуць весьнічкі, і зноў усё заспакойваецца, як-бы скоўваецца гэтым цёмным мрокам. Прайшоўшы некалькі вуліц і завулкаў, Лабановіч накіроўваецца на прыстань, абмінаючы болей жывыя і шумныя вуліцы. Па дарозе папалася яму некалькі будак, пунктаў паліцэйскай варты, каля якіх звычайна стаялі або тупалі гарадавыя ў цыратовых плашчох.

„Што рабіў-бы ты, брат, каб ты ведаў, куды я іду?“ думаў Лабановіч, мінаючы сонных, марудлівых, прывычных да сваё варты гарадавых. „Напэўна заварушыўся-б шпарчэй“, і чуць прыметная ўсьмешка прабягае па яго губах.

Не даходзячы да цэнтру гораду, Лабановіч ідзе глухім завулкам у бок прыстані. Прыглядаецца да тых фігур, што абганяюць яго. Мяркуе, ці ня шпік гэта часамі, бо яму здаецца, што гэтыя людзі-сабакі чуюць нюхам яго крамольныя замахі. На прыстані ізноў адчуваецца вальней і прастарней.

А прыстань шырокая, доўгая, роўная, прасторная, акуратна вылажана гладкімі каменнымі плітамі і асфальтам, абсаджана двома радамі каштанаў. Таксама ў два рады пастаўлены тут лаўкі на роўнай адлежнасьці адна ад другой, каб было дзе пасядзець у добрую пагоду людзям, калі прытомяцца шпацыруючы. Прыстань моцна сьціскае левы бераг глыбокай і спакойнай Піны. Яе халодныя сталёвыя струмені ціха ўсхліпваюць, б'ючыся аб гладкі каменны бераг і штось гутараць прыцішаным голасам з чаратамі, што на другім боку зьлёгка пакалыхваюць параходы і параходзікі, дубы і чайкі, што густа зьбіліся на ўсім працягу прыстані.

Павольна пасоўваецца Лабановіч у бок манастыра. Пануры і страшны цяпер гэты манастыр, атулены мрокам і мглою асеньняга вечара. Яго сярэдзіна сям-там выступае з цемрадзі белымі плямамі, дзе падае сьвятло ад вокан і ліхтароў, а порталы і вежы расплываюцца ў мроку.

Вольга Віктараўна трохі спазьнілася.

З ёю быў незнаёмы высокі хлопец.

— Пазнаёмцеся,—кажа яна.

Лабановіч і незнаёмы хлопец моўчкі павіталіся.

— Вы даўно тут?—пытае колегу Вольга Віктараўна. Лабановічу паказалася, што яна стараецца гаварыць ціха. Мусібыць гэта патрабуецца асьцярогаю.

— Да ўжо з паўгадзіны тупаю тут.

Ён хоча прыдаць вясёласьць свайму голасу.

— А вы не замаркоціліся бяз мяне?—таксама весела гаворыць і Вольга Віктараўна.

— Ой, як замаркоціўся! хацеў ужо кідацца ў Піну, але пабаяўся, што будзе холадна.

Яна ціха шэпча на вуха яму:

— Мялеце ўсякую чапуху. Чым больш чапухі, тым лепей. Пачалі вы надта добра.

Іх абганяе чыясь постаць. Можа гэта быў так сабе чалавек, а можа і шпік. Хвілінак праз дзьве зноў прасьлізнула чыясь фігура. Лабановічу здалося, што гэта тая-ж самая, што іх абганяла.

— Пойдзем, гаспада, падзакусім у растаран! — громка гаворыць незнаёмы Лабановічу хлопец. Накіроўваюцца на людную вуліцу, дзе сьветла і шумна, праходзяць адзін квартал, незнаёмы хлопец крута верне ў завулак. Ідуць доўга, мінаюць вуліцы і завулкі і выходзяць да манастыра з другога боку. Незнаёмы хлопец запыняецца, прапускае наперад Вольгу Віктараўну і кажа:

— Заходзьце!

Лабановіч з настаўніцаю ўваходзяць у дворык, дзе лепіцца некалькі заняпалых старасьвецкіх хатак, заходзяць з боку і спыняюцца на ганачку. Вольга Віктараўна стукае.

— Хто?—пытае адтуль голас.

— Ад Барыса—адказвае Вольга Віктараўна.

Дзьверы адчыняюцца, заходзяць у пакойчык даволі прасторны, але абсталяваны бедна. Зьбітая, аблупленая канапка, голыя сьцены, калі ня лічыць гітары на аднэй з іх, некалькі крэсел, невялічкі столік, на каторым цьмяна гарэла просьценькая лямпа,—вось і ўся абстаноўка.

Тут сядзела трое асоб.

Лабановіч сьледам за Вольгаю Віктараўнаю па чарзе павітаўся з імі, прычым ніхто сваіх прозьвішч не называў. Толькі Вольга Віктараўна называла незнаёмых дзяцюкоў па імёнах: тав. Глеб, Саламон, т. Грыша. Усе яны былі яшчэ маладыя дзяцюкі, і вызначыць іх профэсію было трудна— напэўна рабочыя. Самы сталы з іх быў Глеб, і аблічча яго выкрывала ў ім найбольш інтэлігентнага чалавека на гэтым сабраньні. Ён быў у пэнснэ, меў невялічкую рыжаваценькую бародку, акуратна падстрыжаную, і трымаў сябе найбольш незалежна і спакойна. Па ўсяму відаць было, што ён—найбольш аўторытэтная тут асоба.

Лабановіч абегла акінуў поглядам пакойчык з яго ўбогаю абстаноўкаю і запыніў усю сваю ўвагу на гэтых маладых, зусім незнаёмых яму хлопцах.

Прадстаўленьне аб рэчаіснасьці і сама рэчаіснасьць— розныя рэчы. Вобраз „крамольнікаў"-рэволюцыянэраў зусім ня так рысаваўся Лабановічу, як ён убачыў іх тут: перад ім былі звычайныя людзі, без романтыкі і дэмонізму, на від хірлявыя і слабыя, адзетыя яшчэ бядней, чым ён сам. Яму паказалася, што яго новыя знаёмыя чымся занепакоены... Няўжо яны баяцца? Было нейк нялоўка, цесна і як-бы душна і наогул няпрыемна і залішне ўрачыста. Грыша падыходзіць да Глеба, аб чымся гутараць. Саламон падсядае да Лабановіча.

— Вам, таварыш, першы раз прыходзіцца быць на такіх сабраньнях?

— Першы раз,—адказвае настаўнік.

— А вы ўжо многа займаецеся настаўніцкаю практыкаю?

— Трэці год.

— Ну, а скажэце, як настроена сялянства?

— Розныя ў іх бываюць настроі. Даць такую агульную характарыстыку іх досыць трудна.

Праз колькі хвілін з другога ходу паказваецца высокі малады хлопец, той самы, што вёў іх сюды. І ён пашаптаўся з Глебам.

Лабановіч тым часам крыху асвойтаўся з гэтаю нязвычайнаю для яго абстаноўкаю і з цікавасьцю прыглядаецца да гэтых новых для яго людзей, чакае, што будзе далей.

— Таварышы!—гаворыць Глеб. Голас яго звонкі, вочы вясёлыя і сьмелыя. Ён папраўляе па прывычцы пэнснэ і кажа далей:

— Нам, думаю, цікава будзе пачуць невялікую інформацыю з месца ад нашага новага таварыша.

Гэтыя словы адрасаваліся да Лабановіча. Пры гэтым ён адчуў тое самое, што адчувае вучань, калі яго нечакана выкліча настаўнік здаваць лекцыю, ня зусім добра падрыхтаваную.

Чатыры пары вачэй падымаюцца на Лабановіча. Ён прыходзіць у некаторае замяшаньне, але яго выручае Вольга Віктараўна. Яе жаночы такт выводзіць суседа з досыць няпрыемнага для яго стану.

— Я думаю, — гаворыць яна, — майму калегу цікава было-б наўперад увайсьці ў курс справы. Ці ня лепей было-б, каб т. Глеб сам зрабіў інформацыю другога парадку.

— Наш сёнешні час, на жаль, абмежаваны, і гэта зрабіць цяпер якраз не выпадае. Нам трэба прыняць інструкцыі на момант дня, ну, ну бліжэйшыя дні, — адказвае Глеб, а потым ён, як-бы эканомячы час, стаў гаварыць сам.

— Нам вядома ваша работа, і я з прыемнасьцю вітаю вас, таварыш, як нашага аднадумца, хоць афіцыяльна вы ў нас ня лічыцеся.

У далейшым Глеб крануў трохі тую рэвалюцыйную дзейнасьць, якую трэба выпаўняць цяпер, пахваліў Лабановіча і зрабіў высокую ацэнку яго работы. Гэта наддало яму сьмеласьці, і ён папрасіў слова, каб выказаць свой погляд на праграму далейшай работы.

Яго прамова была наўперад крыху блутаная, словы нейк ня слухалі яго, і язык варочаўся ня так, як належыць. Але потым ён паправіўся і нават ажывіўся, калі выказаў свой погляд на пашырэньне пропаганды сярод сялян праз вясковых настаўнікаў.

— Як мне думаецца, да гэтага часу вельмі мала звarачаецца ўвагі на нашага брата з боку рэвалюцыйных арганізацый. А між тым вясковы настаўнік — адзіны чалавек сярод сялянства, што мог-бы весьці „работу“. А для гэтага трэба толькі разварушыць яго, згуртаваць у свае настаў-

ніцкія арганізацыі параскіданых па трушчобах настаўнікаў. Тады толькі і можна падрыхтаваць у належнай ступені народ да рэволюцыі.

Яго погляд знаходзіць тут спачуваньне, што надта ўзьнімае яго дух. І Вольга Віктараўна радуецца за яго, бо гэта-ж яе кандыдат.

На разьвітаньні яму даюць лісткі і брошуркі, адрасы кватэр і запрашаюць надалей трымаць з імі сувязь.

Вольга Віктараўна застаецца начаваць у сваіх знаёмых, а Лабановіч, шчодра наладаваны нелегальнаю літаратураю, пляцецца па апусьцелых вуліцах і завулках, баязьліва прыглядаючыся і прыслухоўваючыся да гэтай зацятай цішыні, і калі мінае раён гораду, то адчувае вялікую палёгку і ўздыхае вальней.

XXVIII

Ясна відаць, што Іван Пракопавіч, казённы лясьнічы, ня ў гуморы. Не гадзіну, ня дзень, нават і ня тыдзень, а праз цэлыя месяцы хмурыцца яго крутая лабаціна, сярдзіта зьвісаюць доўгія вусы, а з быстрых вачэй іскры сыплюцца. Нават лаянка яго, звычайна прыяцельская, прыязная, вясёлая, цяпер зьвініць сапраўднаю злосьцю, рассыпаецца круглымі, ядранымі словамі пад парасонамі высозных вязаў і ліп, што стаяць у яго парку.

Хоць ужо і холадна, але Лабановіч сумысьля адчыняе фортку ў акне процiў парку казённага лясьнічага, каб пачуць гэтую лаянку. Гэта нават і ня лаянка, а дыскусія Івана Пракопавіча на соцыяльна-палітычныя тэмы. І тут ня важна, ці пярэчыць яму хто ці не—важна толькі сама зачэпка для такой дыскусіі, бо ў лясьнічага накіпела на сэрцы за гэтыя часы, і яму трэба выліць сваё абурлівае нездаваленьне, накіраванае на няздольнасьць вялікіх і малых чыноўнікаў, на гэтае нікчэмства, што пачынае дамагацца нейкіх сваіх правоў, выпаўзае, як гад з нары, на віднае месца. Ён ня можа пагадзіцца з гэтым няшчасным фактам, што на Русі пераваліся „багатыры“, або волаты, што няма каму ратаваць яе. Таксама ня важна, як хто слухае яго, згаджаецца з ім ці не—яму проста трэба чалавек, сьведка яго абурэньня. А калі гэты сьведка, які-небудзь паляшук з Выганаў ці з

Высокага, ці хто іншы, нават з інтэлігенцыі, часамі, не дачакаўшы канца, памаленьку схаваецца, проста зьбяжыць, то ён яшчэ сакоча некаторы час. А калі заўважыць, што яго слухачы—вязы і ліпы, тады ён азірнецца, быстра, як патрывожаны арол. Часамі ён на гэтым і канчае. Усё залежыць ад таго, у якой меры выліта яго абурэньне. Калі-ж абурэньне яго надта вялікае, то ён ідзе шукаць жывога сьведку-слухача, каб скончыць сваю дыскусію. Спружыніста зрываецца з месца, рашуча ідзе да плятня ў бок школы. Там ёсьць пералаз. Іван Пракопавіч задзірае полы чорнага яраслаўскага кажуха, дынамічна закідае перш адну, потым другую нагу—гоп!—і ён на тэрыторыі школьнага агароду.

На сярэдзіне школьнага агароду ён трохі затрымліваецца—куды накіравацца. Ізноў такі далейшыя паводзіны яго залежыць ад ступені яго абурэньня. Часамі ён мінае школу і ідзе далей, бо настаўнік заняты, хоць з ім пагаварыць яму найзручней. Папершае, ён слухаць умее, уставіць слова, рэпліку падасьць, ну, словам, дапамагае выказацца да дна; падругое, ён такі чалавек, з якім прыемна было пагаманіць аб вайне: абодва яны былі ў курсе ваенных спраў, абодва мелі на канец вайны аднакія погляды, хоць яны тут здорава падашукаліся; патрэцяе, настаўнік такі чалавек, з якога можа толк быць, калі яго належным парадкам накіраваць у патрэбны пункт. І лясьнічы шмат папацеў, даючы суседу належны кірунак: засылаў яму „Новое время“, Розанава, Лютастанскага, а з прыгожага пісьменства—Мельнікава-Пячэрскага, якога лясьнічы ставіў на самае першае месца сярод рускіх пісьменьнікаў, бо яго романы „На горах“ і „Весах“ ня маюць роўных сабе: у іх, як нідзе і ў нікога, адбіты „ісьцінны“ рускі дух.

Абурэньне-ж Івана Пракопавіча на гэты раз такое вялікае, што ён ідзе ў школу. Наўперад заходзіць у кухню.

— Здарова, Ганна! — як з пісталета выпальвае Іван Пракопавіч словы прывітаньня.

— Здаровенькі булы!—кланяецца Ганна.

— Ну, як жывуць твае байствукі?

Ганна штосьць адказвае, але ён ня слухае. Карыстаецца выпадкам, каб выліць часьць свае злосьці.

— Ну, ня сукін гэта сын? Гэта чалавек? Гэта бацька? Хоць-бы капейку прыслаў на сына, прахвост! Ну, ён вырасьце...—і паказвае пальцам на малога Кірылу.—Што-ж з яго будзе? Куды прыткнецца? Красьці пойдзе, або возьме новую моду: у рэволюцыю пойдзе! Цяпер-жа вот такія смаркачы—палец лясьнічага накіроўваецца на Юсту—пачынаюць бунтавацца, вучыцца ня хочуць, супроць дырэктара выступаюць... Больш іх розгамі дзяры! Не шкадуй дубцоў! Не дасі лазы, калі лаза па іх плача, сама ад іх плакаць будзеш!

Выпусьціўшы такім парадкам часьць пары свае злосьці, лясьнічы заходзіць у кватэру настаўніка. Покі ня прыдзе на пераменку настаўнік, Іван Пракопавіч, як тыгра ў клетцы, ходзіць па пакойчыку, пазірае ўніз, залажыўшы рукі за сьпіну. Увесь час на яго твары адбіваюцца розныя эмоцыі—то яхідны сьмех, то злосьць, то гіронія, то сарказм. Сяды-тады з яго губ зрываецца кароткае бурчаньне. Але як толькі ён згледзіць настаўніка, усе гэтыя эмоцыі раптам прападаюць, твар яго прыходзіць на кароткі момант у свой звычайны стан, на такі толькі час, каб павітацца з настаўнікам.

— Ну, што?—пытае Іван Пракопавіч:—школа ваша яшче не бастуе?

— А чаго ёй баставаць?

— А як-жа? Пайшлі забастоўкі сярод дзяцей. У Пінску, унь, рэальнае вучылішча забаставала—давай ім свабоду! Прыгатавішкі мітынгаваць пайшлі. „Далоў", кажуць, „дырэктара і настаўнікаў!" Ходзяць і папяросы кураць... Ну, што вы скажаце?

Пасьля кароценькай паузы, набраўшы духу і раптам зьмяніўшы твар, Іван Пракопавіч панёсься, як спуджаны конь, крышачы і калечачы ўсё на сваёй дарозе.

— А нашы гэтыя пянцюхі, адміністрацыя, начальства гэтае, з пазваленьня сказаць, і губы адвесіла!..

Лясьнічы таксама адвешвае губу, каб наглядна паказаць, які выгляд мае перапалоханае начальства.

Лабановіч ня можа захаваць сур'ёзнасьці і закочваецца сьмехам.

— Чаго вы сьмеяцеся?

— Ну, вельмі-ж „карцінна“ расказваеце, Іван Пракопавіч,—не перастаючы сьмяяцца, адказвае Лабановіч.

— Дык праўда-ж гэта! Галовы пагубляла! Стаіць з боку, адна калоша поўная, а другая, як завязаць. А гэты наш... паліцмэйстар!.. Жаба разьлезлая! Лібэрал!.. Вы ведаеце? проклямацый яму ў кішэню бахурчыкі напхалі! І гэта—павятовы начальнік паліцыі! Сорам! Гнаць такіх у тры шыі, каб паветра не псавалі! Над бочкамі начальнікам паставіць!.. Тфу!.. Дубовыя галовы!

Іван Пракопавіч ледзь з скуры ня вылазіць. І ўсё ў ім таворыць: язык, губы, нос, бровы і лоб, вочы і вушы, рукі і ногі, як-бы ў нейкім дзікім вар‘яцтве. Яго слухач ня вытрымлівае і пачынае зноў сьмяяцца. Сярдзіта глядзіць на яго лясьнічы.

— Да тут і сьмешнага нічога няма,—кідае настаўніку,

— Ну, як-жа ня сьмешна, Іван Пракопавіч: такая шышка, паліцмэйстар і раптам—начальнік над бочкамі!

— Сволачы, скажу вам! Шкуры прадажныя! У той час, калі дзяржаве патрэбны цьвёрдыя людзі, іх тады няма, яны ссыхаюць, нікнуць, туляюцца, прыкідаюцца, што нічога няма і нічога яны ня бачаць. Хіба можна дапусьціць, каб нейкая няшчасная саплівасьць асьмелілася дамагацца нейкіх там свабод, гаварыць аб агранічэньні ўлады монарха?!

— Нічога ня зробіш, Іван Пракопавіч: стыхійна выліваецца абурэньне заціснутага...

— Ярунда!—грыміць лясьнічы,—якая стыхійнасьць? Якое абурэньне? Хто заціснуты? У нас у Расіі большая свабода, чым у любой канстытуцыйнай ці рэспубліканскай дзяржаве. Вы акалпачаны прадажным жыдоўскім друкам. Хіба вы гэтага ня ведаеце? Рускаму чалавеку цяпер няможна слова сказаць, яму заціскаюць рот, высьмейваюць, рэтраградам называюць. Увесь друк у жыдоўскіх руках, ім трэба разбурыць праваслаўную царскую Русь, а рускіх людзей парабіць шабасгоямі.

Скіраваўшы гутарку ў гэты бок, Іван Пракопавіч разьліваецца бясконцым патокам слоў. Пярэчыць яму—усё роўна, што ў сьцяну гарохам страляць: ніякіх аргумэнтаў ён знаць ня знае і ня слухае, наадварот, гэта толькі—падліваньне

масла ў агонь. Лабановіч цярпліва выслухоўвае лясьнічага, хоць там дзеці дурэюць, як школы не разьвернуць.

Замкнуўшы круг сваіх аргумэнтаў і выліўшы злосьць на „жыдоў“, у чыіх руках уся прэса, Іван Пракопавіч ізноў навальваецца на паліцмэйстра. Ніяк яго забыць ня можа.

— І гэтая аблезлая жаба, рапуха, гаворыць мне ўчора: „А вы там, Іван Пракопавіч, агітацыю ведзяце сярод сялян!“ Гэта я вяду агітацыю? Ну, ці чулі вы?

— Ну, гэта ён толькі напэўна жартаваў,—заступаецца за паліцмэйстра настаўнік.

— Да хоць-бы і жартаваў! Як ён асьмельваецца сказаць мне гэта публічна? Думаў даць у зубы, да скандалу не хацеў рабіць. А варт было-б.

Лясьнічы трохі супакойваецца. Відаць яму стала цяпер лягчэй, бо ён сказаў усё, што наймацней карцела яму.

— Ну, выбачайце,—нарэшце гаворыць ён,—у вас там гэтыя шмокі шыі ломяць, а я вас задзержываю.

Лясьнічы падае руку і выходзіць, а настаўнік яшчэ доўга пасьмейваецца, калі ўспомніць, што паліцмэйстар абвінаваціў лясьнічага ў агітацыі сярод сялян.

„Калі што, то лясьнічы закіне за мяне слова“, кажа сам сабе.

І не адзін Іван Пракопавіч выбіты цяпер з каляіны: дыханьне рэволюцыі і яе грозны размах адчуваецца ўсімі. Кожны-ж новы дзень прыносіць весткі, што рэволюцыя расьце і ў шыр і ў глыб. І важней за ўсё—бунты ў войсках і сялянскі рух.

Дзяк Бацяноўскі ходзіць ды прыслухоўваецца, але сам гаворыць мала. Ён толькі трасе галавою ды ўздыхае.

— Охо-хо! Да чаго дажыліся!

Часамі, сустрэўшы каго-небудзь з заняпалых гаспадароў, ён усьміхаецца і пытае:

— Можа вам ужо і поп з дзяком не патрэбны?

А. Мікалай—чалавек дыплёматычны. Ён асьцярожненька і ў заўтрашні дзень зазірае, а калі сустрэне чалавека, чыё спачуваньне на баку рэволюцыі, то ціхенька пашэпча з ім.

— Хочуць адабраць зямлю ад духоўных! Няхай бяруць! Няхай мне назначаць пэнсію. На што мне зямля? Адзін толькі клопат і згрызоты з ёю, а карысьці няма. А мужыку зямля патрэбна. Дык на што гэтая лішняя зачапка для няпрыязьні? Вось вы глядзеце—а. Мікалай паказвае рукі—сам працую, мазалі панаціраў на гэтай зямлі... Няхай бяруць яе! Маюць рацыю..

Хітры чалавек а. Мікалай: дагаджае і богу і мамоне.

Найбольшы водгук на падзеі рэволюцыі можна пачуць у воласьці. Захар Лемеш рэволюцыі не спачувае. Ён абураны ёю. У галаве яго ня месьціцца, як гэта можна пайсьці супроць начальства? І дзе гэта відана, каб людзі маглі жыць без начальства?

— Добра! ну, вось скажам, перасталі слухаць у воласьці старшыню. Падатку ня плацяць, нядоімак не нясуць і навабранцаў не даюць. Дык што-ж бы тады было? Рунда!

Глянуць на справу больш глыбока старшыня ніяк ня можа. Ён толькі чуе, што добра ад рэволюцыі яму ня будзе. Вось пісар—той, падла, разьбіраецца. І пагутарыць прыемна з ім, бо пісар у руку старшыні гаворыць.

— Ну, як ты глядзіш, пісар: паскідаюць нас, брат, з табою,—пачынае старшыня. Праўда, ён ня верыць, што іх паскідаюць, але яму хочацца, каб пісар выказаў свой погляд на гэта.

Пісар насоўвае густыя бровы, вочы яго грозныя-грозныя, наскрозь здаецца праб'юць усякага, хто асьмеліўся-б крануць іх.

— Хто скіне нас?—пытае пісар.

— Ну хто-ж? забастоўшчыкі, дэмократы!

— А халодная нашто? А нашто казакі? Прыслалі-ж у Пінск сотню казакаў. Так, брат, усыплюць, што тыдзень сваім крэслам ня сядуць. Няхай толькі заварушыцца хто!

Старшыня ад задаваленьня ўсьміхаецца.

— Казакі—народ спрытны. Майстры заліваньня даць,—згаджаецца ён.

А пісар прыходзіць у абурэньне.

— Да я сам вазьму нож і пайду рэзаць гэтых дэмократаў. Рэзаць буду направа і налева! Дай толькі мне нож

Пісар шчэмлівае зубы і згортвае кулакі, а твар старшыні сьвеціцца ад радасьці.

— Гярой наш пісар, яй-богу гярой.

Позыцыя старасты Бабіча не такая выразная, бо ён наогул больш маўчыць і слухае. Але заставацца зусім у цен. ён лічыць нязручным, і калі яму прыходзіцца быць у кампаніі асоб афіцыяльных, то ён у некаторых момантах гутаркі трасе галавою, часамі з сур'ёзнасьцю на твары, а часамі аздобіўшы яго сьмехам, у залежнасьці ад абставін. Наогул-жа староста Бабіч і па службоваму і па соцыяльнаму свайму стану ёсьць як-бы нейкая прамежная плянэта, што адчувае на сабе ўплыў суседніх плянэт.

На зборні гутаркі вядуцца трохі іншыя.

Заядлымі палітыкамі зьяўляюцца дзед Піліп і фурман Аўмень. Ізноў-жа такі і тут першая роля належыць Аўменю. Кожны раз, асабліва калі прыедзе з Пінску, Аўмень уражае сваіх слухачоў якою-небудзь неспадзяванаю навіною.

— Ну, скора будзе канец трыбухачом!

Пад „трыбухачамі“ Аўмень разумее ўсіх паноў і шышак. Паясьняць гэта сваёй аўдыторыі ня трэба—усе ведаюць, хто такія трыбухачы.

Дзед Піліп устаўляе ў Аўменя свае пранізьлівыя вочы. І вочы яго і нос, непамерна доўгі і чырвоны, пабіты на дзірачкі, як акораная чачоткавая бяроза, і ўся постаць дзеда Піліпа абарочваюцца ў знак запытаньня.

— Ну?—дзівіцца ён.

— Канчаецца іх панаваньне. Губарнатары і тыя хвасты пададжымалі. Свабода, брат, пайшла! Каюк міністрам!

— І міністраў ня будзе?..

— Усё будзе скасавана!

— Каму-ж тады падаткі плаціцьмем?

— І падаткаў ня будзе. Самі будуць на сябе працаваць.

— А як-жа начальства?—пытаюць Аўменя.

— Начальства застаецца без падначальных, ніхто яго слухаць ня хоча цяпер.

— Няўжо-ж такі начальства ня будзе?

— Будзе, але другое. Тое начальства назначалася, а гэта выбірацца будзе.

— І земскага будуць выбіраць?

— Калі трэба будзе, то выбяруць. Але іх ня любяць нешта. Ці захоча хто і земскім быць?

— Чаму не захоча!—гаворыць дзед Піліп,—у начальства, нябось, кожны папрэцца... Ха!—ускідвае ён рукамі,—вось ядры тваю качку, якія часы находзяць!

Калі на гэты час разважаньня праходзіць пісар або старшыня, то гутарка абрываецца, бо такіх размоў начальства ня любіць.

XXIX

Прыходзіць у школу Аксён Каль.

У руках у яго скрутак, загорнуты газэтаю. І выгляд Аксёнаў радасны і сьветлы. Такі выгляд бывае ў таго, хто доўга чагось шукае, ня гледзячы ні на якія перашкоды і на безнадзейнасьць, здавалася-б, гэтага шуканьня, і ўрэшце знаходзіць.

Ён разгортвае скрутак і паказвае настаўніку плян. На пляне зьняты сялянскія землі і сумежныя ўладаньні пана Скірмунта.

— Гэта такая праўда і справядлівасьць на сьвеце!..

Аксёнавы вочы запальваюцца агнём помсты.

— Вы бачыце, каму належаць затокі па пляну і хто імі карыстаецца?

Злошчасныя затокі, з-за якіх Аксён Каль так многа судзіўся, хадзіў, дабіваўся законнага права на іх, на пляне значыліся на сялянскіх землях.

— Прывесьці яго сюды, тыкнуць носам у плян, а потым утапіць прахвоста ў гэтых затоках!

— Нічога Аксён: будзе сьвята і на нашай вуліцы. Надыходзіць час расплаты за зьдзекі над народам. Дымам і агнём паляцяць у неба панскія палацы, і ўжо ляцець пачалі.

— Спаліць! спаліць і зруйнаваць іх, а котлішчы пазаворваць.

З аднаго і з другога боку абурэньне было вялікае. Нарэшце Каль пераходзіць на практычны грунт, каб вырашыць пытаньне, як і што рабіць далей.

— А сяляне ведаюць пра гэты плян?—пытае настаўнік.

— Заўтра будуць ведаць усе.

— Зьбірайце тады сход. Вырашым сходам. Выступаць трэба згодна і ўсім разам.

На трэці дзень сабраўся сход.

Ніколі ня бачылі школьныя сьцены такога многалюднага, бурлівага, неспакойнага сходу. Вякамі зьбіраная і тоеная крыўда, несправядлівасьць і прыніжэньне цяпер усплываюць са дна сялянскай душы і злучаюць увесь натоўп у нешта адно зьлітна-цэлае, многагаловае, многарукае, зьнітаванае адным жаданьнем, адною воляю. Гэта той стан выяўленьня людзкой псыхікі, калі людзі-адзінкі расплываюцца, каб зьліцца ў чалавеку-натоўпе.

Сярод соцень сьветлых і цёмных галоў, валасатых і лысых, відаць і старастава галава. Стараста Бабіч, гэты ціхі і лагодны чалавек, які ўмее так добра слухаць, цяпер строгі і зацяты. Відаць, ён чымся заклапочаны і як-бы непакоен. Ці выпадала яму прыходзіць на гэты сход, як асобе афіцыяльнай?.. Нядобра займаць такое прамежнае месца! Старшыні тут няма. О, не! старшыня сюды ня пойдзе. І царкоўны стараста Крэшчык таксама ня прышоў. Да і многа каго няма, але гэта ўсё людзі заможныя, каля начальства любяць пабыць, а тут якраз супроцьначальніцкая чыннасьць мае мець месца.

Грозны вагор зямельных бунтаў пакаціўся па неасяжных прасторах царскай Расіі, скованай астрогамі і ланцугамі няволі, пакаціўся бляскам пажараў, клубамі дыму, афарбоўваючы ў крывавы колер халоднае асеньняе неба. Адвечная сялянская прага да зямлі і гэтае, ніколі няўміручае, імкненьне да волі цяпер выліваюцца ў адным глухім, няўцямным ракатаньні, гудзе і ідзе нястрыманым поступам, разбураючы ўсё на сваёй дарозе. Кідаюць паны свае маёнткі, як пацукі падпалены млын, уцякаюць у гарады, галосячы аб ратунку і расказваючы аб жудасьцях, чынімых мужыком-зьверам.

І вось цяпер адны з такіх „мужыкоў-зьвяроў" сабраліся ў школе. Паміж сабою дома яны ўжо ня раз цішком разьбіралі падзеі апошніх дзён, а цяпер, на сходзе, ім трэба гэта аформіць, каб усё было „па закону". А для гэтай законнасьці яны і старасту Бабіча прыпрэглі сюды.

Гудзе сход, як цёмная пушча пад напорам буры. Аддзельных слоў ня чуваць, адзін густы рокат поўніць школьную залю.

Настаўнік і Аксён Каль уваходзяць у школу.

Натоўп сьціхае: пачынаецца акт вялікай грамадзкай важнасьці. Сотні вачэй узьняты на гэтых двух асоб.

— Грамада! дык прыступім да справы.

Голас у Аксёна звонкі. Тоны ўрачыстасьці чуваць у ім.

— А-ру-ду-ду-ду-дум!—коціцца нявыразны гук з натоўпу, зрэдка пранізваючыся аддзельнымі словамі. Сход выказвае згоду прыступіць да справы.

— Мы прышлі ня ў воласьць, дзе робяцца сходы, а ў школу, бо настаўнік—наш чалавек, ён за нас, а за гэтую справу ня возьмецца ні пісар, ні старшыня, ні хто іншы, бо яны нам не спачуваюць!—гаворыць Аксён.

— Басякі! Нажывацца толькі ўмеюць нашым потам!—чуецца голас.

— Мы будзем прасіць настаўніка дапамагчы нам, каб гэта ўсё аформіць і зрабіць, як трэба.

— Просім! просім!—гудзе сход.

У часе гэтага ўступу з натоўпу незаметна праціскаецца нізенькі, хірлявы паляшук сярэдніх лет, з бародкаю, падобнай да жмутка моху, што расьце на кары старой бярозы. Падыходзіць да настаўніка і ціха кажа:

— Вы-ж думаеце, мы ня ведаем, хто наш вораг, а хто прыяцель?.. Вы майму Алесіку падаруначак зрабілі, купілі сіраце кашульку. А поп, пісар, земскі—гэта—басякі, скуру гатовы драць з нас, але мы з імі расправімся!

Настаўніку няма калі гаварыць з ім: сход чакае пачуць яго слова.

Самая справа, па якой скліканы гэты сход, усім вядома: трэба нешта зрабіць з панам Скірмунтам, трэба так ці іначай парахавацца з ім.

Лабановіч адчувае ўсю нязвычайнасьць гэтае абстаноўкі, напружанасьць моманту і настрой сходу. Ён адчувае таксама і сваю адказнасьць, моральную адказнасьць перад

гэтым узбударажаным сходам, гатовым цяпер пайці на ўсё: грабіць, паліць, рэзаць—прыклады такой чыннасьці яму вядомы. У той-жа час яму трэба выпаўніць свой абавязак перад рэволюцыяй. А парадзіцца ў гэтай справе няма з кім, тым больш, гэта патрэбна цяпер, калі была прыціхшая паліцэйшчына пачынае падымаць галаву і робіць расправу з сялянствам, паўстаўшым супроць паноў.

Усхвалёваны і бледны, выступае перад сходам.

— Грамадзяне! усім ясны і зразумелы ваш гнеў і абурэньне. Сотні гадоў жылі мы пад панскім ціскам. Нас ня лічылі за людзей, над намі чынілі зьдзек і ўсякую крыўду. Селянін на зямлі, рабочы на фабрыцы працуюць на багатых. Паны і багатыры жывуць у роскашы, а вы—у цёмных і цесных халупах, капаецеся, як чэрві ў зямлі, і няма вам ні жыцьця, ні долі. Справядліва гэта? Ці павінна гэтак і далей быць? Хто-ж за нас заступіцца? Хто дасьць нам збавеньне ў гэтай цяжкай нядолі? Калі мы самі не паможам сабе, то нам ніхто не паможа. Вы толькі падумайце: маленькая жменька дваран і багатыроў села вам на карк, захапіла лепшыя землі, жыве з вашае працы і вас-жа катуе, чыніць над вамі няпраўду, пазаганяла вас у норы, у шчыліны, парабіла вас нявольнікамі. Чаму? А таму, што ў іх руках улада, суды, войска. Яны чмуцяць вам галовы праз цэркві і школы, што гэтак і павінна быць, палохаюць вас карамі на тым сьвеце, каб вы былі паслушнымі і пакорнымі, абяцаюць вам рай на тым сьвеце, каб самым вальней было жыць на гэтым. Трэба зразумець, хто намі кіруе і чаму, трэба галасна заявіць аб сваім праве і падтрымаць гэтае права сілаю. Што-ж для гэтага трэба? Трэба злучыцца ў адзін шчыльны саюз, у адну грамаду людзей і выступаць у згодзе, дружна, як адзін. Толькі тады вы будзеце непераможнымі, бо хто тады выступіць супроць вас? Войска? Але-ж яно складаецца з вашых сыноў, і не для таго патрэбна яно, каб біць сваіх бацькоў і братоў.

Гэтая трохі аб'ездная дарога-прамова пачынае, як заўважае прамоўца, таміць сход. Сходу трэба пачуць пра маёнтак пана Скірмунта.

Лабановіч бярэ плян.

— Вось вам, грамадзяне, прыклад таго, як справядліва паступілі з вамі: на гэтым пляне затокі і прырэчны сенакос належыць да вас, але чамусь яны апыніліся пад панам Скірмунтам. Вы за іх судзіліся, але нічога ня высудзілі. Нават хацелі цару падаваць прашэньне, але і з гэтага нічога ня вышла-б, бо і цар за паноў стаіць, а не вас.

— Галаву адкруціць трыбухатаму чорту!

— Спаліць яго маёнтак разам з ім і з усім яго насеньнем!—гудуць злосныя галасы.

Сялянскае абурэньне расьце. Яно можа выліцца ў дзікую форму грабежства і гвалту. А ўсё гэта падасьць начальству законнае права жорстка пакараць сялян, як грабежнікаў і гвалтоўнікаў.

— Грамадзяне! з вамі паступілі несправядліва, але не паддавайцеся парывам злосьці і не рабеце таго, аб чым потым прыдзецца пашкадаваць. Трэба ўсё ўзважыць, абмеркаваць халоднаю развагаю. Перш за ўсё я запытаю вас: ці будзеце стойкімі і цьвёрдымі, калі ў гэтай справе налучыць вас якое-небудзь ліха? Ці будзеце складаць з сябе віну на каго другога за свае ўчынкі?

Пытаньне, кінутае ў натоўп так проста і неспадзявана, ахаладзіла пал сялянскай злосьці.

— Вас мы ня выдамо!—чуецца голас з натоўпу.

— Я за сябе не баюся, — адказвае прамоўца, уколаты гэтаю шчыраю заяваю з натоўпу:—я толькі хачу перасьцерагчы і напомніць вам, каб наўперад спакойна абмеркаваць, а ўжо потым рабіць і рабіць організована і дружна, каб вашы паступкі сапраўды былі рэволюцыйны і сьвядомы. Стараста Бабіч глядзіць на настаўніка, ківае галавою, моў, праўда ўсё гэта, трэба памеркаваць.

— Праўда, праўда,—уголас кажа ён.

— Дык давайце зробім так, каб было, як кажуць, і сярдзіта і каб нас не маглі падкалупіць лёгка і проста.

Сход уважна прыслухоўваецца да слоў настаўніка.

— Я думаю,—кажа ён далей,—наўперад паслаць Скірмунту наша трэбаваньне. Яно ў мяне напісана, і я прачытаю вам яго.

Настаўнік бярэ зараней напісаную паперу, пэтыцыю, што тады звычайна практыкавалася, і чытае:

„ГРАМАДЗЯНІНУ СКІРМУНТУ Ў АЛЬБРЭХТАВЕ.

Гр. с. с. ВЫГАНЫ І ВЫСОКАЕ

пэтыцыя.

Несправядлівасьць, што чынілася вякамі над сялянствам панамі і чыноўнікамі, і той цяжкі стан, у якім апынілася яно ў выніку гэтай несправядлівасьці, змусіла сялян самых узяцца за справу скасаваньня гэтай несправядлівасьці. Усюды па Расіі ўзьняўся рух сялян на грунце зямельных адносін з памешчыкамі. Гэты рух, як вам напэўна вядома, часта прымае грозную, для вас непажаданую форму, бо давядзенае да крайнасьці сялянства змушана ўжываць такія формы. Ухіляючыся ад ужываньня такіх крайніх сродкаў, мы, гр. с. с. Выганы і Высокае, напамінаем вам, што затокі і сенакос на Піне, якія згодна пляну, зацьверджанаму Межавою Камісіяй 18... году, значацца ў нашым уладаньні. Між тым гэтымі нашымі ўжыткоўнасьцямі незаконна карыстаецеся вы. У справе-ж нашых цяжбаў з вамі за гэтыя ўжыткоўнасьці суд стаў на вашу старану. На падставе ўсяго вышэй паданага мы трэбуем: 1. Адмовіцца ад незаконнага карыстаньня нашымі затокамі і сенакосам. 2. Як узнагароду за гэтае карыстаньне, перадаць нам часьць вашага маёнтку, што прымыкае з аднаго боку ад Піны да дарогі і з другога—да маёнтку Альбрэхтова. 3. Калі наша законнае дамаганьне вамі ня будзе прынята пад увагу, то мы змушаны будзем ужыць іншыя сродкі".

З вялікаю ўвагаю слухалі сяляне гэтую пэтыцыю.

— Грамадзяне! згаджаецеся вы падаць такія трэбаваньні Скірмунту?

— Згаджаемся.

— Падаць! падаць! —гудзе сход.

— Калі так, то падпісвайцеся.

Сяляне рушылі да стала і мазолістымі загрубелымі пальцамі выводзілі свае прозьвішчы ці проста стаўлялі крыжыкі, а нарэшце папера была скрэплена пячацьцю старастам Бабічам.

Выбралі трох дэлегатаў. Ім даручана перадаць пэтыцыю пану Скірмунту.

— Калі ўжо пан верне нам затокі, то мы прынясём самай лепшай рыбы нашаму настаўніку за турбацыю,—гаворыць дзядзька Есып.

Скірмунт—чалавек важны і заможны пан. І ўся постаць яго выкрывае ў ім гэтую важнасьць. Яго маёнтак адзін з найлепшых на Піншчыне. І сярод паноў і сярод начальства ён—паважаная асоба. Ён асабіста знаёмы з губарнатарам. Выгладжаны і прылізаны, важна сядзіць ён у сваім пышным габінэце за багатым сталом, курыць дарагія цыгары. На рэволюцыю глядзіць звысока: ці раз бунтаваліся гэтыя „хлопы“? Яго золата захована ў надзейных банках. Маёнтак, будынкі і маемасьць — усё застрахована. Ён не баіцца. Сядзіць, праглядае рахункі, робіць проекты, як расшырыць сваё прадпрыемства, наогул „працуе“. Праца сялян і праца рабочых—гэта праца скаціны. А ён працуе галавою. На яго гаспадарцы жывуць і кормяцца сотні людзей, ён дае ім хлеб, і яму павінны быць за гэта падзячны.

У яго пакой асьцярожна і пачціва стукае чыясь рука.

— Проша!—раняе пан Скірмунт.

Уваходзіць галоўны аконам. У руках яго папера, а выгляд перапалоханы.

— Ясны пане! якую агідную паперу падалі пану гэтыя хамы з Выганаў і з Высокага!

Пан Скірмунт бярэ пэтыцыю, ускідае вочы. На твары абразьлівая ўсьмешка.

— Гм. На роўную нагу са мною становяцца; грамадзяне пішуць да грамадзяніна!

Пан Скірмунт вышай падымае свае закручаныя пышныя вусы. Чытае. Увесь час іранічная ўсьмешка ня сходзіць з панскіх вуснаў. Чытаючы, ківае часамі галавою. Нарэшце ўсьмешка сходзіць, вочы робяцца злымі. Аддае распараджэньне.

— Залажыць брычку і пару коні!

Як скончыў пан Скірмунт чытаньне пэтыцыі, у яго зьявіўся плян, як рабіць яму ў гэтым выпадку.

Пан Скірмунт у Пінск едзе. Трэба-ж пацешыць маршалка. Трэба падняць на ногі начальства.

І пан Скірмунт закруціў машыну.

XXX

Вечарам, закончыўшы работу ў школе, Лабановіч выходзіў часамі прайціся, каб пабыць на сьвежым паветры. Было ў яго адно такое абранае месца, куды ён звычайна і хадзіў, калі яму хацелася пабыць аднаму. Месца гэтае—дарога за Выганамі, што ідзе поруч чыгункі, дзе стаяць два ветракі. Тут зусім ціха, асабліва, калі сьцямнее. І што падабалася тут яму, дык гэта скоры поезд, што йдзе з Лунінца на Пінск. Вёрст пяць адгэтуль, мінуўшы Заазер'е, чыгунка робіць залом, і з гэтага залому вельмі добра відаць агні цягніка. У гэтых яркіх рухлівых агнёх было для яго штось надзвычай павабнае і цікавае. Многа разоў бачыў ён гэтыя агні, і яны здаваліся яму нейкаю чароўнаю ўсьмешкаю сярод зацята-маўклівай цемрадзі і заўсёды былі для яго прынадныя і любыя, як сымболі вечнага жыцьця.

На гэты раз ён вышаў сюды для таго, каб праверыць адну вельмі важную падзею: у дзень пранеслася чутка, што пачалася вялікая агульная забастоўка, што рэволюцыя дасягае найвышэйшага пункту напружаньня, што ўступкі, зробленыя царом паўстаўшаму народу, не здавальняюць яго.

Мімаволі нейкі страх ахоплівае душу перад веліччу змаганьня—чым-жа ўсё гэта кончыцца? Які будзе вынік гэтага змаганьня?

Лабановіч ведае, у які час праходзіць скоры поезд. Гэты час набліжаецца. Ён пільна ўглядаецца ў тое месца залому, адкуль звычайна вынікаюць гэтыя агні. Але іх ня відаць. Можа таму, што цемрадзь густая, і шчыльна перавітая з імглою. У гэтай цемрадзі-імгле нікне зямля і неба, нікнуць агні. Ён пазірае на сяло, каб праканацца, як відаць агні з вокан. Іх амаль ня відаць, толькі сьветлавата-бледныя слупы-стрэлы ўзьнімаюцца ўгору і зьнікаюць нявысока над стрэхамі.

Ён зноў пазірае на чыгунку, на той залом і прыслухоўваецца. Навокала магільная цішыня, як-бы ўсё анямела або вымерла. Падыходзіць яшчэ бліжэй да чыгункі, зноў услухоўваецца—тая-ж цішыня. Глядзіць на гадзіньнік, асьвяціўшы запалкаю,—прайшло паўгадзіны часу з таго тэрміну,

калі звычайна праходзіць скоры поезд. Стала быць, праўда—забастоўка пачалася!

Было некалькі дзён напружанага чаканьня. Звычайнае людзкое жыцьцё выбілася з каляіны і спыніліся, а калі дзе трохі і рухалася, то рухалася як павозка, у якой зламалася адно кола.

Старшыня Захар Лемеш цяпер нідзе не паказваецца, бо яго аўторытэт, як начальніка, упаў на ўсе сто процантаў. І ён больш тупае каля свае гаспадаркі, чым у воласьці. Ён надзеў сівую сьвітку, падпеpaзаўся горшым поясам і ходзіць трохі прыгнуўшыся, каб меней кідацца людзям у вочы. Яго мысьлі часамі ідуць у другім кірунку. Ён думае, што нічога трывалага на сьвеце няма і што нават яго старшыньства мае свой пачатак і свой канец, без канца канец. Тады ён кажа сам сабе, у сваіх думках:

— Э, маць яго барабан!

Гэта „барабанная маці“ і ёсьць той мосьцік, што кладзецца паміж старшынёю і звычайным чалавекам, які ў пэрспэктыве і рысуецца Захару Лемешу.

Пісар Дулеба тоць трохі і прыціх, але ўсё яшчэ храбрыцца. І ня пісарства дарага яму—пляваць ён хоча на яго і плюне,—яму абходзіць самы прынцып: ну, што будзе, калі гэтыя соцыялістыя возьмуць верх? Прападзе тады Расія! Ён не парушыўся ў сваіх пераконаньнях нават і тады, калі пабачыў бурлівы вір маніфэстантаў па вуліцах Пінску і калі паліцыя трусьліва пахавалася. А старшыні ён казаў:

— Нічога, Захар: перамелецца—мука будзе.

— Або му́ка або му́ка,—уздыхае старшыня.

— Пачакай трохі: я чуў—холад становіцца на ногі. дзьму-у-ухне ён, брат! Да та́к дзьмухне, што ад тваіх забастоўшчыкаў і пер‘я не застанецца.

— Што ты кажаш?!—радасьць адбіваецца на старшынёвым твары.

— А вот пабачыш!

Ня відаць таксама і Івана Пракопавіча і голасу яго ня чутно. Нікуды ня ходзіць, дома сядзіць, бо яму праціўна глядзець на ўсё гэтае „плюгаўства“: шуміць, крычыць, само ня

ведае чаго. „Перавяліся людзі на рускай зямлі. У лебэралізм гуляць пачалі. Сволачы". І тут-жа ён першы раз аблаяў цара. „Ідыот. Дый што з яго возьмеш, калі яму бог мазгоў пашкадаваў?"

У папоўскай асярэдзіне таксама шушукаюцца, зашыўшыся ў свае куткі.

У вялікае абурэньне прыводзіць усіх той факт, што ў горадзе служанкі забаставалі, і матушка, пападзьдзя саборнага папа, змушана была сама мыць падлогу і хадзіць з кошыкам на рынак. Толькі дзяк Бацяноўскі ня згубіў галавы і першы тут выказаў мысьль, што гэта за грахі пасылае бог такую кару.

З прычыны таго, што паязды не хадзілі і газэт ня было, гэтыя людзі замянялі сабою газэты: па іх паводзінах і па іх тварах можна было судзіць, як праходзіць рэволюцыя. І быў такі дзень, Калі Лабановіч засмуціўся: ён пачуў вясёлы голас Івана Пракопавіча.

— Гэ, сукіныя сыны! паўстаньне паднялі! Да што ты супроць войска зробіш?.. Не, брат, вышэй пупа не падскочыш!

І ўсе, хто быў прыдушаны і загнаны ў шчыліны рэволюцыяй, цяпер акрыялі і высока паднялі галовы.

Надыходзіў момант, калі перамогшы царскі ўрад рыхтаваўся капаць магілу для рэволюцыі, мобілізуючы для гэтага карныя часьці войск і суды. Паліцыя і адпаведныя органы ўлады заварушыліся.

У той вечар, калі загрукалі па чыгунцы вагоны пасьля дзесяцідзённага перапынку, заходзіць да Лабановіча Вольга Віктараўна.

— Невясёлыя навіны, Андрэй Пятровіч: забастоўка скончылася, паўстаньне задушана, гарады заліты кроўю. Ідуць арышты.

Нейкі непакой і трывога ахоплівае Лабановіча.

— Ну, што-ж. Трэба лічыцца з фактамі... Але сьледу гэтае рэволюцыі ніхто не затрэ ў гісторыі,—адказвае ён.

— О, не!—падхватвае Вольга Віктараўна,—і вешаць нос на квінту няма чаго.

Усе гэтыя весткі, відаць, балюча абходзяць ёй, але яна стараецца не паддавацца смутнаму настрою.

— І ў Пінску арышты пачаліся. Арыштаваны Глеб і Саламон, помніце іх.

— Арыштаваны? Шкода хлопцаў!

— Я ім зайздрошчу: няхай-бы і мяне арыштавалі.

— Ну, у гэтым радасьці ня надта многа.

— Ведаеце, а па Пінску чуткі ходзяць, што школа ваша вогнішча рэволюцыі і быццам-бы вы зьбіраліся ці зьбіраецеся з сялянамі руйнаваць нейкага пана Скірмунта?

— Ну, там з мухі слана зрабілі!

І Лабановіч расказвае, як была справа.

Вольга Віктараўна слухае, вочы яе весялеюць.

— А ведаеце,—кажа яна,—калі што, дык у вас ёсьць тут вялікі козыр: можна асьвятліць справу так, што вы затрымалі сялян, адхілілі разгром і праліцьцё крыві... І вам няма чаго баяцца.

— Я не баюся. Чаму? А вось чаму: я даўно падгатаваў сябе да благога канца, і калі са мною здарыцца, ну, тое, што здарылася з Глебам і Саламонам, то гэта для мяне ня будзе нечаканасьцю, і арышт мяне не палохае. Напляваць!

— Ну, аб арышце няма чаго думаць.

— Можа так, а можа і не. Усе мы пад паліцыяй і жандармамі ходзім.

— Гэта то праўда... А я ўсе гэтыя дні была ў Пінску, школу сваю закінула, ну яе к чорту. Усё маё навучаньне ў апошнія дні складалася з таго, што я зьбірала дарослых і чытала ім усякую нелегальшчыну.

— Цяпер Вольга Віктараўна, трэба трошкі вам устрымацца, а то і да вас дабяруцца.

— А чорт іх бяры!.. Ведаеце, мне шкода будзе, калі нам прыдзецца разлучыцца.

— Калі мяне забяруць, то я буду цешыць сябе, што мяне шкадуе такая слаўная дзяўчына, як вы.

— Ох, і злы-ж вы чалавек! Не хачу з вамі больш аставацца.

Падымаецца, зьбіраецца ісьці.

— А я вас ня пушчу. Пасядзеце яшчэ.

Яна мяняе тон, уздыхае.

— Ох, Андрэй Пятровіч! і ня хочацца ісьці, але трэба. Правядзеце мяне, калі не лянуецеся.

Яны выходзяць.

На чыгунцы разьвіталіся.

Вольга Віктараўна ідзе борзда, ні разу назад не аглянулася. Лабановіч стаіць, пазірае ёй у сьлед. Хацеў дагнаць, яшчэ прайсьціся з ёю.

На поле насоўваецца мрок, і постаць яе зьліваецца з цемрадзьдзю. Лабановіч ідзе назад. Ідзе, разважае аб апошніх падзеях.

У той вечар, калі загрукацеў першы поезд, Захар Лемеш ішоў з воласьці. Гумар яго быў значна падняты, бо ён чуў аб добрых навінах. Ён нават пасьмейваецца сам сабе.

— Галава, гэты мой пісар!—думае старшыня аб пісару Дулебе,—выходзіць так, як ён і казаў!

Калі-ж да яго вушэй данёсься грукат з чыгункі, і ён пачуў гудок, то запыніўся, паслухаў, а потым гаворыць, гаворыць громка, сваім ужо старшынёўскім голасам:

— Дуракі, дуракі! І як яны маглі асьмеліцца пайсьці супроць царскай улады?

Гэты прарыў глухой цішыні на чыгунцы быў як-бы дзіркаю, праз якую і палезьлі розныя падзеі. Спадцішка яны падрыхтоўваліся і раней, але цяпер выяўленьне іх пайшло болей шпарка.

Лабановіч ня раз заўважаў нейкія таемныя цені пад вокнамі свае кватэры. Пачаў прыглядацца да іх. Ясна, што ён быў на падазрэньні, і за ім сачылі. Сачыла патрошкі і патаемна паліцыя, сачылі і з двара пана Скірмунта, прыглядаўся да яго і дзяк па сваёй добрай волі. Гэтае сачэньне пачалося з таго часу, калі пан Скірмунт перадаў тую пэтыцыю пану маршалку. З прычыны гэтае пэтыцыі была склікана цэлая нарада. Запрасілі паліцмэйстра і казацкага афіцэра.

Маршалак, таўшчэразны, непаваротлівы чалавек, накшталт гіпапатама, прышоў у вялікае абурэньне.

— Цешцеся, гаспада! пад самым носам у нас замышляюцца падзеі... падзеі рэволюцыйнага парадку, праўдзівей сказаць, рэволюцыйнай катэгорыі.

Чытае пэтыцыю.

— „Грамадзян“... Зьвярнеце ўвагу—„грамадзян!“ няма, моў, больш мужыка, а ёсьць толькі „грамадзяне“, якіх крыўдзіць, эксплёатуе... і... якая там яшчэ ў іх тэрмінолёгія? „грамадзянін“ Скірмунт!.. Га? Як вам падабаецца?.. Такая нагласьць!

— Бяспрыкладная нагласьць!

— Прахвосты!—уторaць галасы.

— Устаноўлена, хто пісаў гэтае мілае пасланьне? — пытае казацкі афіцэр.

— Прасьвяціцель народа, ён-жа пэдагог, — гіронізуе маршалак.—Сяргей Пятровіч!—зварачаецца ён да інспэктара,—гэта ваш скарб.

Інспэктар Булавін конфузіцца за свой „скарб“.

— Я ад сябе дасьледую ступень яго ўдзелу ў гэтым беззаконьні,—апраўдваецца ён.

— За гэта, разумеецца, мы яго па галоўцы не пагладзім,—гаворыць паліцмэйстар:—Але згадзецеся, гаспада, што яго ўмяшаньне мае і свой дадатны бок: гэтая пэтыцыя захавала ад разгрому пана Скірмунта. І мне так прадставіў справу Іван Пракопавіч. Ён проста сказаў мне: „Да вы падзякуйце яму за гэтую пэтыцыю“. Абурэньне супроць аўтара пэтыцыі значна зьніжаецца. Толькі адзін прокурор строга захоўвае ўласьцівасьць сваe профэсіі.

— Хто-б ён там ні быў і чым-бы ён ні кіраваўся, а ён чалавек небясьпечны, крамольнік, гэта ясна, прайдоха, непазбаўлены юрыдычнага кручкатворства, праўда, наіўнага. Такія „хадатаі“ ўраду непатрэбны.

Тым часам, не дачакаўшыся адказу на пэтыцыю, сяляне склікаюць другі сход. З прычыны таго, што „закон“ споўнены, яны вынесьлі новае пастанаўленьне—прыступіць да карыстаньня з затокаў, што па пляну належыць да іх.

Чалавек дваццаць сялян, узваліўшы невад на сані, выходзіць на затокі. Павольна, не сьпяшаючыся, прыступаюць да справы. Прасякаюць палонкі, закідаюць невад.

Работа ідзе весела, дружна. Выцягваюць першы невад, яшчэ весялей робіцца ім. Калі і далей будзе такі спор у рабоце, то сёньня яны пажывяцца добра. Пасьля паўдня ў іх было ўжо цаброў тры ўлову. А рыба, як на заказ: ліны да шчупакі, да ўсё ладныя. Проста ахвота бярэ да работы. Нарыхтаваліся закінуць невад у новую тоню, разматалі яго, цягнуць, каб закінуць. Дзядзька Есып апошнюю крыгу выкочвае, аж зірк—з-за сухіх высокіх чаратоў чалавек трыццаць казакаў на конях вылятае! І як падкраліся яны так спрытна, ліха іх ведае. Раз—і акружылі!

— Крамольнікі! бунтаўшчыкі! Для вас ужо царскія законы—не законы?!. Сваволіць? бунтаваць?

Строгі быў казацкі афіцэр.

У дзядзькі Есыпа сопалаху выпала люлька з зубоў у палонку.

— Кладзі невад на сані!—камандуе рыбаком афіцэр.

Мокры невад і тры цабры ўлову паклалі на сані. Панурыя, засмучаныя, устрывожаныя і абураныя такою несправядлівасьцю кандыбаюць сяляне пад казацкім канвоем. Іх вядуць берагам Піны каля Высокага, каб усе бачылі ганьбеньне іх і пакараньне.

У гэты-ж час у школе гаспадарыць паліцыя. З парку Івана Пракопавіча наляцела сюды і акружыла школу. Вучняў пусьцілі, настаўніка запрашаюць у яго-ж кватэру.

— Нічога ня знойдзеце,—гаворыць прыставу Лабановіч.

— Усё загадзя пахавалі?—пытае прыстаў і ўсьміхаецца.

Пакапаліся трохі, а потым сказалі настаўніку адзявацца.

— Так-бы і гаварылі адразу!

Лабановіч зьбіраецца. Зборы яго невялікія.

Арыштаваных сялян вывелі на выган. Тут зьбегліся людзі, забілі ўвесь выган.

— Расхадзісь! расхадзісь!—камандуе паліцыя і расьпіхае натоўп.

Аксён Каль быў у клуні. Малаціў. З яго цапільна зрываецца біч. Падымае біч, выходзіць на двор, каб начапіць на цапільна. Пачуўшы на выгане такі нязвычайны шум і крыкі, ён бяжыць туды з цапільнам і бічом. Падыходзіць да „лініі ачапленьня“. Казацкі афіцэр патокам разліваецца,

гаворачы прамову навучаньне, перасыпаючы яе „сволаччу“, „крамольнікамі“ і іншымі страшнымі словамі.

— Каб вы так храбра японцаў бралі ў палон, то былі-б малайцы,—гаворыць Аксён да казакаў.

Афіцэр абарачвае злы твар у бок Аксёна.

— Што ты сказаў?

Узлаваўся і Каль.

— Сказаў, што вас японцы білі і гналі, як сабак, а вы прыехалі сюды на бязбройных мужыкох адыгрывацца.

Момант—і афіцэр выхватывае шаблю. Высока ўзьняты бліскучы клінок і... чвяк. Афіцэрская шабля далёка ў бок адлятае, выбітая з рук мужыцкім бічом. Яшчэ момант— гэты-ж біч гладка прыстае да далікатнай афіцэрскай фігуры. Зваліўся-б з каня, ды казакі падтрымалі, а рэшта ў натоўп з конямі кідаецца.

— Бяры яго! Бі!—крычыць звар'яцелы ад злосьці афіцэр.

Аксёна кідаюцца лавіць, але ён зьнікае, як нейкі злы дух. І ніхто ня ведае, як гэта ўсё здарылася. А хто і ведае, то не гаворыць.

Натоўп разагналі. Некалькі чалавек падмялі коньмі, а арыштаваных сялян і настаўніка вядуць выганам, а потым паварочваюць налева, на дарогу ў Пінск.

Дзяк Бацяноўскі стаіць з боку. Праводзіць вачамі гэтую працэсію і кажа, зварачаючы свае словы да настаўніка.

— Так, суседзе: нічога няма патаемнага, што ня сталася-б яўным. І ўсякую гардыню наказуе гасподзь.

Кнігі таго-ж аўтара:

1. **Апавяданьні**. Зборнік расказаў у прозе. Выданьне 1908 г. (Распрадана).
2. **Другое чытаньне**. Выданьне 1908 г.
3. **Песьні жальбы.** Зборнік вершаў. Выд. 1910 г. (Распрадана).
4. **Родныя зьявы.** Расказы. Выд. 1912 г. (Распрадана).
5. **Батрак**. Апавяданьне вершам.
6. **Прапаў чалавек.** Апавяданьне вершам. Выд. 1912 г.
7. **Тоўстае палена**. Апавяданьне. Выд. 1912 г.
8. **Антось Лата**. Драма ў 2-х актах. Выд. 1918 г.
9. **Водгульле**. Зборнік вершаў. Выд. „Савецкая Беларусь“, 1923 г. (Распрадана).
10. **Новая зямля**. Поэма. Выд. 2-ое, 1927 г. Дзярж. Выд.
11. **У палескай глушы**. Аповесьць. Выд. 2-ое, 1927 г. Бел. Дзярж. Выд.
12. **Першыя крокі**. Апавяданьне для дзяцей. Выд. Дзярж. Выдав., 1924 г.
13. **Крок за крокам.** Апавяданьні. Выд. Дзярж. Выд., 1924 г.
14. **На рубяжы**. Апавяданьне. Выд. Дзярж. Выдав., 1924 г.
15. **У ціхай вадзе**. Зборнік апавяданьняў. Выданьне. Дзярж. Выдав., 1924 г.
16. **Сымон Музыка**. Поэма. Выд. Дзярж. Выдав., 1925 г.
17. **Казкі жыцьця**. Апавяданьні. Выд. Дзярж. Выд., 1926 г.
18. **Мэтодыка роднае мовы**. Выд. Дзярж. Выд. 1926 г.

Рыхтуюцца да друку:

1. **На шляхох волі**. Поэма.
2. **Там на Захадзе**. Драма.
3. „**Вайна да пабеднага канца**“ Драма.

B000000 1955002